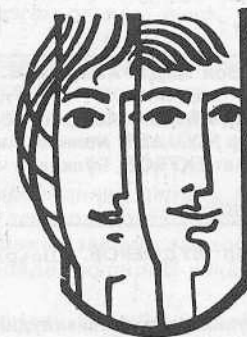

ЁШМЖК 9'87

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

(69)
Сентябрь

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖҲРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор уринбосари),
Улугбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Уриё ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ.

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

НАЗМ

	Абдулла ОРИПОВ. Югурик умрининг дақиқалари	3
--	---	---

НАСР

	Урозбой АБДУРАҲМОНОВ. Оролим — дардим менинг	8
	Аҳмад АЪЗАМ. Асқартоғ томонларда. Қисса.	17
	Юсуф ЖУМАЕВ. Менинг ёшим нечада?	49
	Неъмат ЕҚУБОВ. Бўлкадан чиққан тилла тиш.	73

ТАНИШУВ

	Зафар ХУДОЁЕВОВ. Шеърлар	16
--	---	----

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 80 йиллиги

	Фотеҳ НИЕЗИЙ. Ҳаммамизга азиз ва мўтабар адиб	54
	Нурали ҚОБУЛ. Улмас ҳақиқат	55
	Абдулла ҚАҲҲОР. Тил ҳақида нутқ	56

Ўзбекистонда Украина адабиёти ва санъати кунлари

	Григорий ЛЮТИЙ. Шеърлар.	58
	Клавдия БИЛИЧ. Илтижо. Шеър.	68
	Геннадий ЛИТНЕВСКИЙ. Шеър.	68

ПУБЛИЦИСТИКА

	Индира ГАНДИ. «Вазифам — тинмай курашмоқ».	59
	Қодиржон СОБИРОВ. Фарҳод кўчасидаги қотиллик.	67

«ЕШЛИК» ПОЧТАСИ

	«ЕШЛИК» анкетаси: Йигирма биринчи аср кишисини тарбиялаётган муаллим билан мулоқот.	69
--	--	----

МУҲАББАТНОМА

	А. С. Пушкин.	72
--	--------------------------------	----

ЕЛПИҒИЧ

	Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ. Этик тақсимлаш	80
	Гулмих	80

ЁШЛИК

[«Молодость»]
ежемесячный
литературно-художественный
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: Т. РАҲИМОВ
Корректор: Г. ЖҲРАЕВА

Адресимиз:
700117, ЧГСП, Тошкент, Қатортол кўчаси, 60-уй

Т е л е ф о н л а р:
Бош редактор: — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари: — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан
ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд
қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар
авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз
тавсиясига кўра амалга оширилган
таржима асарлар қўлёзмасинигина
қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 29.07.87 й. да туширилди.
Босишга 30.08.87 й. да руҳсат берилди.
Р-11009. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб
листи 12,6. Тиражи 327842 нусха.
Буюртма № 1379.

Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ орденли босмахонаси.

Тошкент,
«Ёшлик», № 9, 1987. «Ёш гвардия» нашриёти.

Абдулла Орипов

Югурик умрнинг дақиқалари

Оталар илгида замон билан вақт...

Оталар шаънига лойиқ сўз демоқ
Табаррук бир китоб ёзиш билан тенг.
Уларнинг меҳри-ку бамисли чароқ,
Бағри ҳам юлдузли осмон каби кенг.

Шарқона ташбеҳни олсам гар ёдга
Бир номи бузургу бир номи фақир.
Заминни кафтида тутиб, авлодга
Бус-бутун етказган оталар, ахир.

Юксак-юксакларда учган сор лочин
Назар узмагандек полапонидан
Бардавом наслини асрамоқ учун
Ахир ота қавми кечган жонидан.

Нон, деган фарзанднинг дардли хитоби
Гоҳ уни тириклай чоҳларга тикқан.
Бардошли умрнинг заққум зардоби
Сочларда қировдек кўпириб чиққан.

Тахти Сулаймондан баланддир бешак
Ота деб аталган мартабаю бахт.
Фарзанд бунёд бўлди, ўлим йўқ демак,
Отанинг илгида замон билан вақт.

Мен кўкка термулиб кутмасман мадад,
Дўст излаб ҳар ёнда кезмасман сарсон.
Дўсту мададкор ҳам отадир абад,
Шони — шонинг эрур, армони — армон...

Исмалоқ

Сен — баҳор неъматини, оддий бир кўкат,
Поянг аргувоний, баргинг япалоқ.
Қувондим, мен сени кўрсам ҳар фурсат,
Ҳар кўклам мен сени кутдим, исмалоқ.

Сен бир гул эмассан, нозларга тўлиб
Илҳом бера олсанг инжиқ ижодга.
Мен учун сен нажот элчиси бўлиб
У оғир кунларни туширдинг ёдга.

Эсимда, оёғи пиликдай гўдак
Очликдан қоқ қуриб, берган эди жон.
Бир тақа арпа ҳам кўзга суртгудак,
Жанглар жароҳати битмаган ҳамон.

Оналар чорасиз, боболар мискин,
Дийдага ёпишган енглар, этаклар.
Ушанда эл-юртга дармону таскин,
Насиба бўлдингиз, азиз чечаклар.

Кўрганман, қишлоғим кўчаларида
Очликдан гезариб кетганларни мен.
Кўрганман, узун киш кечаларида
Сизни армон билан кутганларни мен.

Бугун дастурхонда безаксиз фақат,
Кимдир эъзоз этар, беписанд кимдир.
Сизнинг қадрингизни билгувчи ҳар вақт
Уша йўқчиликни кўрган халқимдир.

Сиз — равоч, чучмома, Сиз — куён тўпик,
Ялтирбош, кўк беда, Сиз — туя товон.
Шўра ўт, ер ёнғоқ, қоқи, замбуруғ,
Шарбат бера олган саҳройи тикон.

Азиз неъматларим, Сизга ташаккур,
Доимо бўй чўзинг замин комидан.
Мен Сизни кўзимга суртайин ҳар кур,
Шукрона айтайин ҳаёт номидан.

Хатоларинг керак уларга...

Шундайлар бор, сенга лутф айлаб,
Дўстман, дея кўлин тутарлар.
Лекин ҳар зум қадамнинг пойлаб
Хато қилишингни кутарлар.

Хато қилсанг, уларга байрам,
Йўқса, захру заққум ютарлар.
Майли жиндек, зарра бўлса ҳам
Хато қилишингни кутарлар.

Хатоларинг керак уларга,
Шох-новдангни дарҳол бутарлар.
Тағин кунни улаб тунларга
Хато қилишингни кутарлар.

Ахтарурлар ҳамиша иллат,
Етти пуштинг гўрин титарлар.
Фақат унма, улғайма фақат,
Хато қилишингни кутарлар.

Улар сенга бир умр йўлдош,
Содиқ ҳамроҳ каби ўтарлар,
Қабринг узра эгсалар ҳам бош
Хато қилишингни кутарлар.

Сафлар поклиги деб...

Барча мажлисларда қатнаш, албатта,
Кўл кўтар ҳамиша биринчи бўлиб.
Бошлиқ маъқул деса маъқул де шартта,
Ташланса — ташлангин биринчи бўлиб.

Галстук доимо юрсин бўйнингда,
Отингни биринчи қаторларга сол.
Турли маърузалар турсин қўйнингда,
Сўзласанг — раҳбардан кўчирмалар ол.

Асли ишламаган ақлингни тинч қўй,
Чигал мавзуларда бўлма ҳеч ҳакам.
Сенга ўз-ўзидан келади обрўй,
Коммунист дейдилар сени чинакам.

Коммунист, ох, менинг жафокаш иним,
Жаҳоний ғам билан машғул бир Инсон.
Афсус, сафингда бор қанча беқўним,
Афсус, сафингда бор қанчалаб нодон.

Мен бу сатрларни ёзмасдим сира
Агар буюрмаса шафқатсиз ҳаёт.
Коммунистлар сафин бузгандан кўра
Унга ёндошмасин ҳар қандайин зот!

Ёш шоирларга

Жуда ғалатидир бу кўҳна олам
Менинг кўзим билан гар боқиб турсанг.
Қизик, дарҳақиқат, кап-катта одам
Ёш бола сингари шеър ёзиб юрсанг.

Мени кечирсинлар қарри шоирлар,
Кечирсин, кимки гар ўз қадрин билса.
Ахир нима қилай, чорласа сирлар,
Ахир нима қилай, шеър ёзгим келса!

Сарҳадлар

Кимсага баҳо бериш илинжида юрганлар
Энг аввал ўз-ўзига боқишлари керакдир.
Ҳар кимнинг гўри бошқа, азроили бўлакдир.
Қадимий боболар ҳам минг ўйлаб бир деганлар:
Қанчалик ишинг бордир ҳаётим билан, эй ёв,
Сени тангри теппамга посбон қилиб қўйганми?
Ўз тушим ўзимники, гоҳ отлиқман, гоҳ яёв,
Мен еган бурда нондан сенинг қорнинг тўйганми?
Муқаддас сарҳадлар бор инсоннинг ҳаётида,
Уларни босиб ўтиш одамликка ёт эзур.
Қанча-қанча сир яшар ҳар кимнинг бисотида,
Шул сабаб у ИНСОНДИР, шул сабаб у ЗОТ эзур.
Кимга муҳаббат қўйиб, кимга нафрат билдирмоқ
Нафас олиш сингари ихтиёрий жўн бир гап.
Афсонавий девлар у — қўлларида уртўқмоқ
Утган-кетган бандани ўзича юрган тергаб.
Мана бу булоқ менга ғоятда ёқиб қолмиш,
Мана бу шаббода ҳам менга ғоят аломат.
Сенинг эса ҳушингни, дейлик, денгизлар олмиш,
Йўлингдан сира қолма, жонинг бўлсин саломат.
Азизим, дил қасрига бесўроқ кира кўрма,
Унда қўш-қўш илонлар, аждаҳолар ётади.
Сен бировни топтай деб беҳудага от сурма —
Ҳар кимнинг ўз қуёши ўз уфқида ботади.
Ўз уйинг, ўз тўшагинг ўз-ўзингга буюриб,
Ўз фарзандинг, ўз ёринг бўлаверсин сеники.
Хоҳла тингла, хоҳлама — кетавер қандинг уриб,
Ихтиёр сеникидир, бу шеър эса меники.

Айтишув

Аждодлар:
— Самарқанду Бухорони бизлар қурганмиз.
Авлодлар:
— Бизлар эса сиз қурганни бориб кўрганмиз.
Аждодлар:
— Шахматни биз ўйлаб топдик, шавқларга тўлдик.
Авлодлар:
— Бизлар эса уни ўйнаб чемпион бўлди!

Аждодлар:

— Ипакни ҳам етиштирдик қадим замонлар.

Авлодлар:

— Бизлар эса у ипакдан эшдик арқонлар.

Аждодлар:

— Тил яратдик, ёзув туздик гўзал ҳамда бой,

Авлодлар:

— Биз уларга музейлардан топиб қўйдик жой.

Аждодлар:

— Биздан қолди шўх дарёлар, кўллар мусаффо,

Авлодлар:

— Уларни ҳам қуритгаймиз бир кун, иншолло...

Аждодлар:

— Биз порохни хумга тикдик кашф этган они.

Авлодлар:

— Хум устига ўтиргиздик бизлар дунёни.

Абдулла Қаҳҳор

(Устознинг 60 йиллиги муносабати билан бир гуруҳ адиблар доволон оша Фарғона водийсига сафар қилган эдик. Бу шеър ўша пайтлари ёзилган).

Йўллар оптимизда қолар эдилар,
Саҳролар қоларди чексиз, бетакрор.
Нега улар чексиз, десам дедилар:
Бу ердан ўтганди Абдулла Қаҳҳор.

Йўллар оптимизда қолар эдилар,
Чўққилар қоларди юксак ва қатор.
Нега улар юксак, десам дедилар:
Бу ердан ҳам ўтди Абдулла Қаҳҳор.

Кетмоқдаман

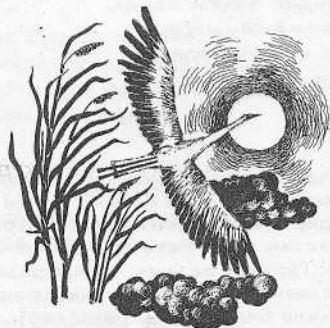
Яхши қол, эй, дилбарим, дилда кадар, кетмоқдаман,
Ишқ аро энди ҳолим зеру забар, кетмоқдаман.

На ишончу, на қувончу, на кўнгилдан очма гап,
Барчасидан ушбу кун йўқдир самар, кетмоқдаман.

Мен қуёш юзлимга деб тун кечалар бердим юрак,
Оқибат отганда тонг қондир жигар, кетмоқдаман.

Неча кунлар ўтди, лекин, сўрмадинг ҳолимни бир,
Охирида ҳол сўраб келсанг магар, кетмоқдаман.

Келганимда дедиларки бу йигит кони зарар,
Кетмагимдан, охир айт, борми зарар, кетмоқдаман!..

1968

Фурқат нидоси

Мен Ватандан кетмаганман,
Айри тушганман холос,
Ажрагандек сув кечарда
Бир нафас тандин либос.
Юрт у ёнда, мен бу ёнда
Уртада ҳижрон сели,
Анга кўприк ташламакка
Байтларим бўлди асос.
Уксиб-ўксиб йиғладим мен,
Мисли тил билмас гўдак
Онаизор кўкрагидан
Айрилиб қолган бехос.
Сўнмаган ишқ, ўлмаган қалб
Бир уюм тупроқ бўлиб,
Сарзаминдан бош кўтарди,
Ушбуга қабрим қиёс.
Ким Ватан деб ёна-ёна
Кул бўлиб битмиш магар
Ут оловни мандан олсин,
Ут-олов мандан мерос.
Шоирингни ёд этарда ўзбегим,
Сендан ўтинч:
Бир-бирингга қил мурувват,
Бир-биринг бағрингга бос

Комета

Чингиз Аҳмаровга

Ҳар замон, ҳар замон Ер яқинидан
Ноёб кометалар ўтиб қолади.
Кимлардир кўз узмай нур чақинидан
Уларнинг суратин олади.
Кимлардир пайқамас, ё бўлмас огоҳ,
Кўп борса таъбирлар кўрган бир тушин.
Улар қайдан билсин, кометалар гоҳ
Юз йилда бир марта қайтиб ўтишин.
Нечоғлик ғаройиб манзарадир бу:
Самовий нур билан йўғрилган санъат.
Сомон йўлларида югурган оҳу,
Зухро жамолидан узилган талъат!
Энди яна қачон келар у қайтиб,
Гоҳи юз йил ўтар, минг йилдир гоҳи.
Ёлғиз у ўтмишдан афсунлар айтиб
Олис келажакнинг бўлгай гувоҳи.

Нома

Биз томонга, эй нигоро, не бало, бир келмадинг,
Кўзларимга бўлди дунё тим қаро, бир келмадинг.

Кипригинг ўк, тийғи лашкар, шул сабаб садпора дил,
Устига-устак яралди минг яро, бир келмадинг.

Менга-ку лутф айламабсан, ўзгалар ҳам ноумид,
Аҳли ағёр ҳам бўлибдир, бас, адо, бир келмадинг.

Субҳидамда учди оҳим кавкабистонга қадар,
Келдию тубсиз фалаклардан садо, бир келмадинг.

Сен назар солган чечаклардан ари бол эмса гар,
Айлар эрдим кўзга гардин тўтиё, бир келмадинг.

Боғларимда саъва хомуш, кумрилар ҳам гунгу лол,
Гуфтигўни ўргатурга сен — гўё, бир келмадинг.

Бағритошсан, хаста айлаб, ҳам йироқ кетдинг нечун,
Тибда дерлар: гоҳи дардга тош даво, бир келмадинг.

Сенга турфа шеър битибман, йўл қарар Абдулламан,
Яхшиямки, нома бордир ишқ аро, бир келмадинг.

Бемор ва табиб

— Сочим тўкилмоқда, эй доно табиб,
Нима қилмоқ керак, чорасини айт.

— Эллик йил юрибсан уни кўтариб
Яна ҳаққинг борми? Боқ бунга лоқайд.

— Нетай, ҳозиқ табиб топгил имконни,
Қулоқ ҳам битмоқда, илғамас тақир.

— Эллик йил эшитиб яхши-ёмонни
Шўрлик чарчабди-да, ҳордиқ бер, ахир.

— Лекин юрак санчар, даво қил, табиб,
Майли қулоқ битсин, майли чиқмас мўй.
— Эллик йил маҳрингга ишлабди, ҳадеб
Уни ҳам қийнама, ўз ҳолига қўй.

Бемор рози қайтди шул кун уй ёққа,
Демак, аъзолари ўтабди бурчин.
Раҳмат тушган сочга, битган қулоққа,
Юракка ҳам раҳмат хизмати учун.

Ўша тун ўхлади у дориломон,
Беморни ҳаловат бағрига ютди.
Аъзолар ҳордиққа чиқмиш, йўқ гумон,
Уларнинг борлигин тамом унутди.

Гўёки соч унда бўлмаган ҳеч ҳам,
Гўёки қулоқ ҳам асли нокерак.
Кўксига жойлашиб аллақайси дам
Уни хўб қийнабди қандайдир юрак.

Бемор хурсанд эди, шод эди, хуллас,
Шифо топган эди малҳамсиз, текин.
Бемаъни ташвишлар ортиқ қийнамас,
Сабаби нимадир? Билмасди лекин.

Табибнинг қошига келди у хуррам,
Деги: мўъжизангни аён эт менга.
Табиб жавоб қилди: ўзингни бўтам
Йўқ деб ҳисобласанг — киргайсан мингга!

Бемаҳал қор ёққан

куни...

(Ҳазил)

Гул чоғи, бўстонга иштиёқ баланд,
Нечундир бемаҳал ёға кетди қор.
Дикторнинг бир оғиз эълони билан
Чиндан ҳам қайгадир беркинди баҳор.

Бу фурсат чамансиз кўнгиллар ярим,
Булбулни қувламанг достонимиздан.
Сиздан нима кетди, диктор дўстларим,
Қорни кураб қўйинг бўстонимиздан.

Илғор ишчи ва чаққон мухбир қиссаси*

Ишчи тонгда туриб олиб
Қурилишга боради.
Ғишт теради, тош йўнади,
Шағалини қоради.

Қўл ишда-ю, аммо ўзга
Хаёл кезар бошида,
Боғчадаги қизчасининг
Лентаси йўқ сочида.

Телпагини йўқотибди,
Ўйинқароқ кенжаси.
Янгисини оббер дейди,
Йиғлаб чиқди кечаси.

Бировига папка керак,
Ўйлаб ҳамма-ҳаммасин,
Ишчи шу кун икки ҳисса
Бажаради нормасин.

Кун ярмидан оғмай туриб
Мухбир келиб қолади,
Илғор дея уни, дарров
Суратини олади.

Эртасига газетада
Хабар чиқар бир қулоқ:
«У янги йил шарафига
Меҳнат қилди...» На илож!

Газетани ўқиб ишчи
Кулибгина қўяди,
Илғорлигин сабабини
Янги йилга йўяди.

Кунлар бир-бир ўтиб борар
Қамчилашиб отини.
Вақти етиб бир кун унинг
Туғиб қолар хотини.

Ким ҳам ахир толеидан
Қувонмайди бу чоғда.
Ўғил кўрдик, деб қўяди
Оғзи унинг қулоғда.

Ўлмай бир кун катта бўлса
Одам бўлар чақалоқ.
Аммо ҳозир боқиш керак,
Оч қолмасин бақалоқ.

Ахир жиндай чиқим керак,
Ўйлаб ҳамма-ҳаммасин
Ишчи шу кун уч баравар
Бажаради нормасин.

* Ушбу шеър 1968 йилда ёзилиб мушоираларда ўқилган, лекин маълум сабабларга кўра матбуот юзини кўрмаган. Қўлёзма ҳам негадир йўқолиб кетган эди. Шеърни 19 йил магнит лентасида (овозим билан) сақлаган фарғоналик шеър ихлосманди Тоймас Рўзиевга ва унинг топилишида астойдил ташаббус кўрсатган сеvimли «Ёшлик» журнали редакциясига ўз миннатдорчилигимни билдираман. [Муаллиф].

Кун ярмидан оғмай туриб
Мухбир келиб қолади.
Пешқадамнинг тагин бошлаб
Суратини олади.

Эртасига газетада
Хабар чиқар бир қулоч:
«Балиқчилар кунига у
Меҳнат қилди...» На илож!

Газетани ўқиб ишчи
Кулибгина кўяди.
Илғорлигин сабабини
Балиқчига йўяди.

Кунлар яна ўтиб борар
Бир-бирини қувлашиб,
Ҳозирчалик ёмон эмас
Яшайдилар қувнашиб.

Аммо одам ҳаётида
Бордир куннинг қораси,
Ажал етиб бир кун унинг
Қазо қилар онаси.

Мархум деган ўзи бориб
Кирмайди-ку қабрга.
Чиқим керак кўмишгаю
Майда-чуйда тадбирга.

Онасининг ўлишини
Қайдан билмиш у ғариб,
Йўқса аввал озроқ нарса
Кўймасмиди жамғариб.

Қабр устига лавҳа керак...
Ўйлаб ҳамма-ҳаммасин,
Ишчи энди тўрт баравар
Бажаради нормасин.

Кун ярмидан оғмай туриб,
Мухбир келиб қолади.
Пешқадамни қаққайтириб
Суратини олади.

Эртасига газетада
Хабар чиқар бир қулоч:
«Май байрами шарафига
Меҳнат қилди...» На илож!

Газетани энди ишчи
Бир бурчакка отади.
Бу мақтовга нима дейсиз?
Ўйлаб боши қотади.

Уйда бундоқ таъзия
Бу ёқда бу масҳара.
Наҳот одам аҳволини
Сўрамаса тасқара.

Энди иш ҳам қолиб кетиб
Сўка бошлар ғурбатни:
«Биламизку биз ҳам ахир
Байрамларга ҳурматни.

Буюк замон оғушида
Етдик биз ҳам вояга.

Қалбларимиз лиммо-лимдир
Коммунистик ғояга.

Майли баҳор байрамидек
Яшнатайлик оламни,
Лекин ука ёшлик қилиб
Ранжитдинг-ку одамни».

Ўйлаб ҳамма-ҳаммасини
Хуллас тинчи йўқолар,
Хумпарни бир бошлаб дея
Газетага йўл олар.

Кейин билса мухбирнинг ҳам
Бор экан ўз ноласи,
Чиқим учун ёзган экан,
Тўққан экан холаси.

1968

Гуруҳбоз

Битта ўзи пашшани ҳам йиқолмайди,
У жойга ҳам битта ўзи чиқолмайди.
Қайга борса атрофига шерик тўплар,
Йўқолса ҳам битта ўзи йўқолмайди...

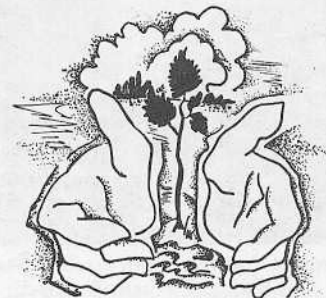
Эски қудук

Ҳамма биладиган ривоят булдир:
Эмиш Искандарнинг бор экан хохи.
Уни яширолмай сартарош қурғур
Қудуққа айтибди, шулдир гуноҳи.

Яшаб келмоқдаман ўзимга кўра,
Ўтган-кетган сирдан кўнглим эрур тўқ.
Лекин недир менга етишмас сира,
Балки етишмайди у эски қудук.

Эл қўлласа...

Эл қўлласа, азизим, омон бўлсак, ажабмас,
Қўлламаса — ранг-рўйи сомон бўлсак, ажабмас.
Элни биздан қизганиб сўз айтгучи зотлар бор,
Улар учун бир умр ёмон бўлсак, ажабмас.

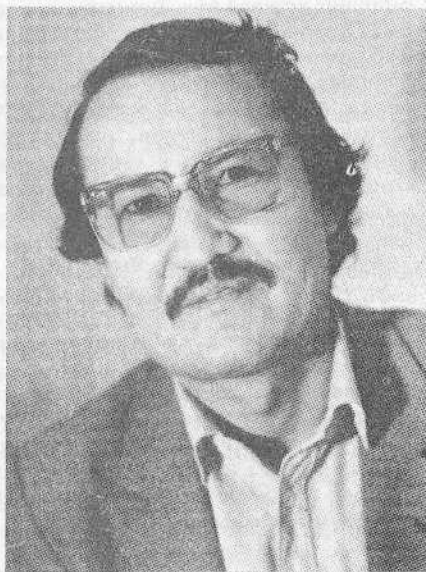
Оролнинг космосдан кўринган манзараси

Суратда: Оролнинг 60-йиллардаги, 1984 йилдаги, 2000 йилдаги чегаралари.

Оролим — дардим менинг

Эссе

Урозбой
Абдурахмонов

Одамлар ҳаққи, келажак насл ҳаққи тўқай-лару Амударё ва Оролни — Қорақалпоғистон табиатининг жозибасини асраб қолмоқ керак.
Академик В. Е. Соколов

Денгизни қуритган ким?

Оқ қамиш-эй, оқ қамиш,
Қурима сув ичинда.
Титрагайман сенингдек
Мен ҳам музнинг устинда.

Кунхўжа

Волалик кезлари эртак эшитмаган борми? Эмиш-ки, қаергадир ўт тушибди, шунда дев денгизни симириб бориб оловга пуркабди... Икки орада денгиз адоий тамом бўлипти. Кейинчалик, мактабда эшитган эртагимизда денгизнинг сувини ичган дев гулистонни чўлистонга айлантириб қўяди. Шу боис дев деса ҳаммамиз кўрқардик. Бир гал муаллимимиз юпатган: «Нимадан кўрқасанлар, бу — чўпчак-ку, ахир!» Пайти келиб, география дарсида гап айланиб бориб денгизга тақалди. Ушанда муаллимимиз: «Дарёлар денгизга қуйилиб уни тўйинтиради, — деди. — Волгасиз Каспийни, Аму билан Сирдарёсиз Оролни тасаввур этиб кўринг-а!»

Олтмишинчи йилларда кетма-кет иккита табиий офат юз берди. Аввал Тошкентда ер қимирлади, кейин Берунийни сув босди. Зилзилага доҳил аянчли манзараларни мен ўз кўзим билан кўрганман. Уша пайтлар Тошкент қурилиш бошқармасида ишлар эдим. Тошқиннинг нақадар даҳшатли бўлганини эса юртдошларимнинг дарду ҳасратидан англадим. Уша — Берунийни сув босган кезлар биров: «Оролнинг суви қурирмиш», деса, ҳамма унга шубҳа билан қарар эди. Шу боис бир оз илгари «Литературная газета»да олимлар: «Каспий ҳам, Орол ҳам қуриб бормоқда», дея хатардан оғсҳ этганда ҳеч ким қулоқ солмади.

Орадан кўп ўтмай — етмишинчи йилларда — фикри ёдимиз чўлга боғланди. Раҳбарларимиз ҳам, деҳқонларимиз ҳам: «Кўриқ очамиз! Чўлни гулистонга айлантирамиз! Табиатни бўйсундирамиз!» каби шиорлар остида аюҳаннос солишди. Сурхон-Шеробод, Қарши, Мирзачўл... қанча ерлар ўзлаштирилди. Туркманистону Қозоғистонда ҳам сувнинг салқини етган жойга довур экин экилди. Биз ҳам бир четда қараб турмадик: Элликқалъа, Енбошқалъани, кейин қалин тўқайзор бўлган Кумжиққин, Шўртанбой, Бекжап массивларини шитоб билан ўзлаштириб ташладик!.. Амударёни ҳам ўз ҳолига қўймай, «Асов дарё бўлсанг, қани, кучингни бизга кўрсат, кучингни йигирманчи асрнинг техникасига кўрсат!» деб аввал Тахиятош, кейин Туямўйин каналларини қаздик. «Амударёнинг денгизга қуйиладиган жойида шолчиликни ривожлантирайлик», деган ниятни беш йиллик планга киритдик. Хуллас, Аму билан Сирдарёнинг Оролга етмайтуриб адо бўлишига шароит туғдирдик. Натижада денгиз биздан ранжиди ва қоча бошлади.

Бугун — Оролнинг қақраб ётган бурунги соҳиллари-га қараб: «Ий-э, бу ерда денгиз бор эди, қаёққа кетди у? Бордан йўқ бўлиши мумкин эмас-ку, ахир», деймиз, у ёқдан бу ёққа беҳуда югурамыз.

Аҳвол гарчи шундай бўлса-да, айримлар, Орол қуримоқда, унинг ярмигина қолди, холос, деган бор гапга ҳалиям шубҳа билан қарашмоқда. Чунки «Орол бўйи» пансионатида кишиларнинг яйраб юришганига, денгиз соҳилидаги «ўз Артегимиз» бўлмиш «Роҳат»

пионер лагерида ёшлар дам олишганига нари борса ўн йил бўлди-да. Ушанда бир оз обрўли маҳкамалар денгиз бўйларини эгаллаб олишган, мәрмарлар қопланган кошоналар қуришган. Бу ерлар собиқ раҳбарларнинг кўнгилочар гўшасига айланган, аммо... суви тортила бошлагач, улар ҳам қочиб қолишди.

Алдагани бола яхши, дейди кексалар. Лекин «Денгиз қурияпти», деган гагга ҳатто болалар ҳам ишонмайди. Негаки, мактаб дарсликлариди уқдирилишича, бу икки дарё ҳам то ҳанузгача довур ариллаб Оролга қуйилаётир! География харитасига бир қаранг-а! Аму билан Сир қорақалпоқ қизининг қўш ўрми сочидай тўлқинланиб ётибди. Унинг бир учи Тяньшань билан Помирда, сочбоғлари билан попуклари Афғонистон билан Эронга тегиб турибди. Кунни кеча чоп этилган харитага ишонмай бўладими?! Ишонай десанг... Қорақалпоқ қизлари аллақачоноқ сочларини турмаклаб олишган, баъзилари эса калта қилиб қирқтиришган ҳам. Замондан орқада қолишни исташмайди улар! Оролнинг ҳозирги туриши ҳам ўша — сочини кесдирган қизларникига монанд, аммо харитада... Демак, бу хариталарни аллақачоноқ тарих музейига кўргазма тариқасида қўйиш керак эди. Биз эса ҳамон уларга ва география китобларига ишонамиз ва ўзимизни овутиб, келажак наслларни алдаб келамиз.

- Тулки, тулки, тулкижон,
Тунда қайга борасан!
- Ойим ёнига бораман.
- Ойинг сенга не берар!
- Эчки соғиб, сўт берар.
- Эчкисининг сўти йўқ,
Улоғининг қўти йўқ.

Унда қайга борасан!

- Ботирхонга бораман.
- Ботирхоннинг неси бор!
- Учар, учар қуши бор...
- Учиб кетди ҳавога,
Қайтиб тушди дарёга,
Дарё сувин қуритди,
Оқ балиғин чиритди...

Оролнинг бугунги тақдири Урта Осиё ва Қозоғистон регионидаги айрим раҳбарлар шунча йилдан бери «Тулкижон» ашуласини айтиб юришганлигини тасдиқлайди. Улар шу вақтга қадар шу ашулани хиргойи қилиб бошқаларни ҳам алдаб келишяпти.

Ҳар қалай, Оролнинг қуришига шу ашула сабаб десак, элга кулги бўлишимиз турган гап. Вақт айбдорларни аниқлайди ва жазолайди.

Умирбек Лаққининг абжир шогирдларидан бири Полвонниёз Амударёнинг аянчли аҳволига қараб туриб, шундай деган экан: «Ариллайсан, ҳайқирасан, шовуллайсан... ундоқ қиласан, бундоқ қиласан дея мактаб сени шоирлар қуритди».

Шоирларда нима гуноҳ, Бердақ айтганидек, улар кўз билан кўрганию юракдан ҳис этганини ёзишади. Шундай бўлса ҳам Оролнинг бошига кун тушганда баъзи шоирлар раҳбарларнинг раъйига қараб, халқнинг эмас, амалдорларнинг кўнглини олиш учун қуриб бораётган дарёни «ариллайсан» дея қўшиққа солишгани, айрим олимлар ҳам шу йўлни тутишгани эндиликда сир эмас.

Орол тақдирига мутлақо бефарқ, ҳатто унинг қуришига талабгор олимлар ҳам топилади. Туркменистон ССР Фанлар Академиясининг собиқ президенти, чўл масалалари бўйича таниқли мутахассис Оғажон Гел-

диевич Бобоев 1978 йили «Известия» газетасида эълон қилинган мақоласида Орол денгизини қуритиб, унинг ўрнига экин экиш, деҳқончилик қилишни тавсия этган! Яқинда «Труд» газетасида ёзишча, Каспийнинг Қора бўғозидан қайтиб келган СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси О. Бобоев: «Эрталаб туриб, юзларингни силасанг, қўлингга туз кукунни юқади», дейди. Албатта, бундан О. Бобоев Қора бўғозни Каспийдан ажратиш масаласида бетараф, деган хулоса чиқармаслик керак. Гап шундаки, Қора бўғоздаги каби туз қатламлари Орол бўйида кўпайган, одамлар ҳар кун сертуз сувда юз-қўлини юваётир. Кичкинагина Қора бўғознинг қуриши — фожиа-ю, Оролнинг қуриши-чи? Унда академик Бобоевнинг азалий орзуси ушалиб, у раҳбарлик қилаётган Туркменистон ССР Фанлар академияси чўл зоналари билан шуғулланувчи институтининг иши юришиб кетиши мумкин, шундайми? Урта Осиёнинг маданий зоналари, жумладан, Туркменистоннинг Тошовуз, Чоржўй ва ҳатто Мари областларида иқлимнинг ўзгариб кетиши жуда ҳам қимматга тушмасмикан?

Республикалар ўзаро сув талашиш оқибатида Амударё билан Сирдарёнинг бошига етилди. Энди Оролнинг тақдири бизнинг иттифоқлигимиз, ҳамжиҳатлигимиз ва масъуллигимизга боғлиқ. Ҳозирча бу хислатлар сезилмаяпти. Оқибатда эса... Қорақалпоғистон обкомининг биринчи секретари К. Саликов Ўзбекистон Компартиясининг XXI съездида айтганидек: «Агар, Амударёнинг сувини ҳалол тақсим этишни ўрганмасак, унда Қорақалпоғистон мутлақо жабр кўради».

Оролнинг қуриётганлиги — Урта Осиё республикаларидаги аграр сиёсатнинг нотўғри услубда йўлга қўйилиши оқибати. Бунга мисол қидириб, узоққа бориб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Туркменистондаги ортиқча гектарлар, Қашқадарё, Бухоро, Сурхондарё, Хоразм ҳамда Қорақалпоғистон АССРда бўлган кўзбўямачилик, қўшиб ёзишлар, оқибати ўйланмай қилинган ишлар шунга олиб келди. Айбдорлар жазоланмоқда. Ҳозирча улар қўшиб ёзишда, кўзбўямачилик, моддий зиён етказишда айбланишмоқда. Аммо «сен қанча сувни исроф қилдинг? Оролнинг қуришига қанча «ҳисса қўшдинг?» Қанча маънавий зарар етказдинг?» дея сўроқ қилинганича йўқ.

Хўш, Оролни қуритаётган ким?

— Мен, сен, у. Ҳа, денгизнинг қуришида ҳар биримизнинг улушимиз бор. Бўз ерларни ўзлаштираётганда аввало байроққа қўшиб бериладиган машина ва орден-медаллар кўз олдимишга келган. Сувни тадбир билан сарфлаш кераклиги ҳеч кимни ташвишлантирмаган. Охири ўйланмасдан қилинган иш бу. Шу даврда ёзувчи Тоғай Муроднинг «Кўшиқ» қиссасидаги каби ўз булоғини ўзи булғаб юрган Орзу Турсунлар кўпайиб кетди. Оқибат шу бўлдики, сув бошидагилар сув, охиридагилар ув ичишмоқда.

Жиндек тарих

Географик маълумот: Орол денгизи — дунёдаги энг катта қўлларнинг бири. У кўлам жиҳатидан Каспий денгизи, Американинг шимолидаги Юқори кўл, Африкадаги Виктория — Ньянц кўлларидан кейин тўртинчи ўринда туради. Сатҳи 66458 кв. км. Сувининг ҳажми 1022,6 куб. км., ўртача чуқурлиги 16 метр, энг чуқур жойи 68 метр. Суви таркибидаги тузнинг миқдори 10—11 процент. Ёз пайтларидаги ўртача температураси плус 24—26 даража. Қиш пайтлари эса минус 7, минус 13,5 даража... Денгизда уч юздан ортиқ атама жойлар бор.

Тарихий маълумот: Орол денгизи бундан ўттиз беш минг йил илгари Турон пасттектислигида пайдо бўлган.

XVII асрнинг охирларига келиб, сайёҳ С. Рамизов Россия империясининг деҳқончилик министрлигига Сибирь ҳамда Осиё ерлари чизмаларини (топографиясини) тақдим этади. Ана шу чизмаларнинг бирида Орол ва Аму билан Сирнинг аниқ тасвири бор эди. Кейинчалик Мейнфорд экспедициясининг иштирокчиси Ловецкий денгиздаги қизил ҳамда суен балиқларини балиқнинг янги тури сифатида ўша министрликка тавсия этди. Орол ҳақидаги тўлиқ маълумот эса А. Н. Бутаков экспедициясидан кейин олинди.

...Бу тарихий-географик маълумотлар энди кечаги кун ҳисобидан мактанишда ёки қайғуришдагина асқотади, холос. Чунки сизу бизнинг давримизда шу денгиз қуриганлигини билган келажак насллар раҳмат дейишмаса керак.

Яқинда «Ўзбекистон ССР» қомусини мутолаа қилгач, шу ёшга кириб, ҳали яқинига йўламаганим — Оролни кўргим келди. Шартта йўлга отландим. Қомусда денгиз порти «Учсой»нинг тунги манзараси ифодаланган сурат бор. Жуда ҳам гўзал. Лекин... Учсойга боргач, рости, қомусдан кўнглим қолди. Суратки аслига ўхшамагач, шарҳига қандай ишонсан?

Учсойнинг ҳозирги кўриниши одамзотнинг қадами етмаган планетани эслатади. Рост. Бу ерда учсойликлар ҳали ҳам яшаётир. Вақтида одамнинг ҳаваси келган бу маконда ҳаммаси бўлиб 1352 киши қолган, холос.

Учсойда ҳали ҳам балиқ заводи, (корхона хом ашёни қаердан олаётган экан — ҳайронсан), ғишт заводи, мактаб, дорихона, ҳаммом, клуб, омонат кассаси, алоқа бўлимлари ишлаб турибди. Бироқ денгиз қуримасдан СССР Балиқ хўжалиги министрлиги билан Давлат агро-саноат комитети ўзларининг заводларидан безиб, қўлларини қўлтиқларига уришибди.

— Бир йилдан бери на фонд, на лимит бор. Бир амаллаб турибмиз, — деди ғишт заводининг директори Омонқўш Алмағамбетов. — Тўғриси, ишлаётганимиз йўқ. «Узагропромстрой» ихтиёрига ўтганимиздан бери безга идора бўлиб қолдик.

Бошига иш тушган одамлар. Улар нажот кутишади. Учсой посёлка совети депутатларининг галдаги йиғилиши, уларнинг дарди ҳам сув! Қани, сув, қаерда?

Нуқусга қайтиб келганимдан сўнг академик Собир Камолов билан учрашдим — Қорақалпоғистон Фанлар академиясининг президенти ҳам соҳаси — тарихчиликни йиғиштириб қўйиб, экология масалалари билан шуғулланиб юрган экан.

— Орол бўйи халқларининг тарихи ҳам, тақдири ҳам шу денгизга боғлиқ, — дейди Собир Камолов. — Аму билан Сирдарёда сувнинг камайиши, оқибатда Орол қуриши мудҳиш оқибатларга олиб келиши мумкин. Тарих буни тасдиқлайди: XIII—XIV асрларда Чингизхон билан Темурнинг истилочилик ҳаракатлари, нотўғри уринишлари туфайли Амударё Сарикамиш кўлига бориб қуйилган. Натижада Орол ҳозирги аҳволга тушиб қолган, оқибат хайрли бўлмаган, денгиз бўйида истиқомат қилаётган халқлар кўчиб кетишган...

Академик Собир Камолов Оролга боғлиқ қатор илмий кенгашларда иштирок этган, уларда қатор масалалар кўтарилган, бундан хурсанд, лекин шулар натижасиз қолган, бундан хафа.

Оролнинг кечмиши кўмларга ёзилган бўлсин, фақат қирғоққа келиб урилган тўлқинларнинг товуши, сувнинг шовуллаши тинмаса — бас. Денгиз юзида тўлқин мавжланади. Шуни кўриб, ҳали ҳам нимадандир умид қиласан киши...

Адолатсиз замонларда халқларнинг туғилган еридан

безиб кетиши кўп бўлган. Бунга сабаб — ер-сув талашишлар, урушлар, жанжаллар... Карл Маркс: «Осиё мамлакатларида, — дейди, — бир ҳукумат даврида деҳқончилик ишлари ночор бўлиб қолади, иккинчи бир ҳукумат даврида эса ривожланиб кетади. Европада ҳосилдорлик об-ҳавога боғлиқ бўлса, Осиёда ҳукуматларнинг яхшию ёмонлигига қараб ривожланади».

Тарихни тинч қўйиб, кейинги чорак асрни назардан ўтказсак, ҳосилдорлик умуман статистик бошқармалар ахборотларию шарҳларида юксалганлигининг гувоҳи бўлаемиз. Тўғри, турмуш яхшиланяпти, лекин бу ниманинг ҳисобига? Оролнинг...

Ҳар қалай, Маҳмуд Қошғарийнинг: «Қирғовул овига чиқсанг, катагиндаги товуғинга эҳтиёт бўл», деган гапини эсдан чиқардик шекилли.

Балиқнинг тили йўқ

Сен, саҳронинг юзида, Орол

Томчи ёш мисол!

Шўр тупроқнинг

Тепасида ғаш

Хира ой қалқир...

Халқ дардидан ўшал

Томчи ёш

Шўр бўлди, ахир!..

Владимир Костров

Мўйноқ шаҳри марказидаги кинотеатр олдида Бердақ ҳайкали бор. Шоир гўё балиқ-консерва комбинати-га, портга, денгизга қараб турибди. Атроф сокин, денгиз тугул кемалар шовқини ҳам эшитилмайди. «Денгиз балиғини бермади», деб нолиган эди ўз даврида Бердақ. Мўйноққа Бутаков экспедицияси билан бирга келган Тарас Шевченко халқнинг турмушини кўриб, афсус билан «Ғам-ҳасрат ўртада, тўрт тараф денгиз», деган эди. Халқнинг ночор аҳволини кўриб, у ачинган, Бердақ эса улусни оч-яланғоч кўриб, денгиздан ўксиган.

Ҳар қалай, Оролда нима гуноҳ? У — тилсиз, шунинг учун ҳам ким бой, ким камбағал — иши йўқ, тўлқин отиб тураверди. Бу атрофдаги социал тенгсизликка инқилоб чек қўйди.

Совет ҳукуматининг дастлабки йилларида қийинчилик оз бўлгани йўқ. Мамлакатдаги очарчиликни енгишда сахий Орол кўмакдош бўлди. В. И. Ленин 1921 йил 7 октябрда «Орол балиқчилари ва ишчи ўртоқларга» йўллаган тарихий мактубида «қолдан тойган саккиз миллион меҳнаткаш» учун, «етти миллион норасталар» учун ёрдам зарурлиги айтилган эди: «Ҳурматли ўртоқлар. Орол балиқчилари ҳамда ишчилари, сахий қўлларингиз билан инъом этинг, бу билан сиз одамгарчилик бурчини бажарибгина қолмасдан, ишчилар революциясининг муқаддас ишига ҳам ёрдам кўрсатган бўласиз».

Доҳийнинг ишончи оқланди. 1921 йили 25 декабрь куни 14 вагон балиқ жўнатилды. Уч ой мобайнида фақат Амударё областидан йигирма миллион сўм пул, 210 пуд ғалла ва бошқа егулик нарсалар йиғилди. Ундан кейин ҳам Орол бўйи меҳнаткашлари очарчилик гирдобида қолган улуғ оғалари — рус меҳнаткашлари учун 923 пуд ғалла тўплаб жўнатди.

Орол Улуғ Ватан уруши йилларида ҳам фронтни озик-овқат билан таъмин этиш борасида катта ҳисса қўшди. Сахий Орол етмишинчи йилларгача Урта Осиё ва Қозоғистон республикаларининг кўз қорачиғидек йилтиллаб турди. Сўнг у ўзини таъмин этиб турган икки кўкракдан — икки дарёдан айрилгач, худди онасидан айрилган етимдай кўз ёшларини тўкиб, аста-секин ўла

бошлади. «Орол ғаройиб ва гўзал ажал оғушида...» деган эди бир зукко ёзувчи.

Мўйноқ балиқ-консерва комбинати 1933 йили гўшт комбинати сифатида қурила бошланган, 1941 йилга келиб битказилган. Унинг дастлабки маҳсулотлари — мол ва тошбақа гўшtidан тайёрланган неъматлари уруш йиллари ғалабамизни таъминлашда жуда асқотган. Кейинчалик Оролдаги балиқчилик хўжалиги қайта тикланиши муносабати билан комбинат балиқ консерваси маҳсулотларини тайёрлаб чиқаришга сафарбар қилинган. У йилига — ўрта ҳисобда — беш юз минг центнер балиқ етказиб турди. Бу — мамлакатда ички сувлардан олиннадиган балиқларнинг беш процентини ташкил этарди.

Хўш, ҳозир-чи? Ҳозир Мўйноқ балиқ-консерва комбинатига хом ашёнинг ўзи Рига, Таллин, Мурманск, Калининград, Астрахан, Шевченко каби шаҳарлардан ташиб келинади!

Консерва қутиси тайёрланадиган тунука — Запорожье ва Магнитогорскдан, томат эса Самарқанддан, картон — Семипалатинскдан, этикетка — Ленинграддан жўнатилади. Албатта, булар дабдурустдан Мўйноққа келмайди, аввал темир йўл орқали 110 километр беридаги Қўнғирот шаҳрига, ундан автомобиль билан порта ташилади.

Қўнғиротдан Мўйноқ консерва комбинатига ҳар йили қуйидаги юклар ташилади:

Балиқ — 7000 тонна.

Кўмир — 5000 тонна.

Ёқилғи мойи — 1500 тонна.

Тунука — 1400 тонна.

Томат — 430 тонна.

Ана энди ҳисоблаб кўринг, Мўйноқ балиқ-консерва комбинатидан чиқариладиган маҳсулот қанчага тушади? Бунинг учун жудаям ақлли экономист бўлиш шарт эмас. Эгаридан тушови қиммат деганлири шу чиқар-да?

Бизнинг таклифимиз: то Орол денгизи қаддини ростлаб, балиқчилик хўжалиги йўлга қўйилгунча Мўйноқ балиқ-консерва комбинатида Қорақалпоғистон, Хоразм, Тошовуз, Қизилўрдадаги йирик хўжаликлар ҳисобидан мол ва қуш, қишда сайғоқ гўшtidан консерва тайёрлаш йўлга қўйилиши керак. Ана шунда комбинат тўла қувватда ишлаб, фойда келтиради ва Мўйноқдаги тажрибали мутахассисларни иш билан таъминлаш имкони туғилади.

Ҳозир мўйноқлик балиқчиларининг бир қисми ота касбларини Сарикамиш ва Арнасой кўлларида давом эттиришяпти. Улар тутган балиқларини Мўйноққа олиб келиш қийин. Туямўйиндан тутилган балиқларни буюққа олиб келиш учун эса кимларнингдир рухсати керак эмиш шекилли...

Афсус, балиқда тил йўқ-да! Тилла балиқлар фақат эртақлардагина гапиришади. Орол балиғига тил битганида, энг аввало у СССР Балиқчилик министрлигига шундай деган бўларди: «Оролнинг суви озайиб, менинг авлодларим камайиб кетаётганида Сув хўжалиги, Қишлоқ хўжалиги ҳамда Энергетика министрликларидан денгизни асраш керак, деб нега талаб қилмадингиз?» Афсус, балиқнинг тили йўқ. Тили бўлганда, бари бир, дардини айтадиган одам тополмасди.

Интенсив деҳқончиликни экстенсив сувғориш

«Сирдарё 38 кубокилометр, Амударё 79 кубокилометр сув беради... Республикада сувғориш учун қазилган каналларнинг умумий узунлиги 156 минг километр. Бу каналлар йилига 50 кубокилометр, яъни Амударё ҳам,

Сирдарё ҳам сувининг 50 процентини беради деган сўз. Мана шу сувлар билан Ўзбекистонда 3,2 миллион гектар ер сувғорилади».

«Ўзбекистон ССР» қомусидан

Нукусдан Тошкентга ҳар куни ўнлаб самолётлар учади. Иллюминатордан кузатсангиз, Қизилқумдан ўтиб, то экин майдонларига етгунча қанча ерни ишғол қилиб ётган кўлу кўлмакларга кўзингиз тушади. Гўё Сирдарё эмас бу, қоринни кўтаролмай узала тушиб ётган эринчоқ сув-одам. Унга туташ каналлар тобора йўғонлашиб кетаётгандай. Йигирма беш йилча илгари Ўзбекистоннинг сув тармоқлари қон томирлари каби табиий ва ингичка эди...

Денгиз атрофида кўрик ерларни ўзлаштириш учун янги-янги каналлар қазилди, сув омборлари қурилди. Сувғорилган жойдан қайтган ташландиқ сувдан фойдаланиш, яъни коллектор-дренаж системасини йўлга қўйиш ҳеч кимнинг ёдига келмади. Шундай қилиб, янги ерларда табиий, ҳам нотабиий кўлчалар пайдо бўлди. Маҳаллий аҳоли аввалига бундан хурсанд эди. Кейин...

Сувғориш ҳамда янги ерларни очиш масалалари билан республиканинг уч маҳкамаси: Ўзбекистон ССР Мегиорация ва сув хўжалиги министрлиги, Главсредазирсовхозстрой ҳамда Ўзбекистон сув қурилиши Давлат комитети шуғулланди. Улар замонавий техника билан қурулган ҳолда Аму билан Сирнинг Оролга етмай қуритиш борасида, афтидан, мусобақалашиб иш кўришди. Халқоблар кўлчаларга, кўлчалар кўлга айлана борди. Ва боғ-роғларга, полизу бошқа экинларга уларнинг зарари тега бошлади. Шундагина деҳқонлар бошларини чангаллаб қолишди. Чунки, ортиқча зах тортишдан баъзи ерларнинг шўри чиқиб кетган эди. Қорақум каналининг икки томони ботқоқликка айланди, Мирзачўл, Қарши, Сурхон-Шеробод массивларидаги бўз ерлардан олган ҳосил қилинган харажатни қопламай қолди. Кўрик дастлаб яхши ҳосил берди-ю, кейин ўртача кўрсаткичга тушиб қолди Пахтани қачон экишни, қандай экишни ва уни қандай теришни умри идорада ўтган баъзи раҳбарлар деҳқонларга ўргата бошлади. Аммо шу пайтларда ҳам Орол одамлардан умидвор эди...

Эҳтимол, Ўзбекистон пахтачилигида катта муваффақиятга эришилгандир? Йўқ!

Статистик маълумот: 1950 йили бир миллион тўқсон саккиз юз минг гектарга пахта экилган, 20,3 центнердан, жамъи 2 миллион 225 минг 600 тонна ҳосил олинган.

1979 йили 1 миллион 843 минг 200 гектар ерга чигит экилиб, ҳосилдорлик 31,3 центнер (5 миллион 762 минг 400 тонна)ни ташкил этган.

Эллигинчи йилларда техника етарли бўлмаган, минерал ўғитлар, химикатлар кам қўлланилган. Уша пайтлар Ўзбекистонда 6 миллион 194 минг киши яшаган. Ҳосилнинг асосий қисми қўл билан терилган.

Кейинги — 1979 йил маълумотларига ишонгим келмайди. Чунки ўтган йиллар мобайнида аҳоли 15 миллион 765 мингга ўсди. Агросаноат техникаси ва технологияси ҳам ақл бовар қилмайдиган даражада юксалди... Бунинг устига, ҳозир баъзи жойларда қўшиб ёзиш ҳоллари ҳукм сурганлиги аниқланмоқда...

Статистик маълумотларга эътибор берайлик: 1979 йили Фарғона областида 191,1 минг гектар ерга пахта экилди ва 554 минг тонна ҳосил олинди. Бухоро областида эса 165,5 минг гектар ерга чигит экилган, ҳосил 609 минг тоннани ташкил этган.

Яна бир мисол: сувнинг камлиги ва ифлослигидан жабр кўраётган Хоразм области шу йили гектар бошига 40,9 центнердан, Қашқадарёда 29 центнердан ҳосил

олинган. Хоразм билан Қорақалпоқ пахтакорлари бошқаларга нисбатан сувдан икки ҳисса кам фойдаланиши ҳаммага маълум-ку? Ажабо, шу шароитда хоразмликлар қандай қилиб юқори ҳосил етиштиришган экан? Республика бўйича ҳар гектар ердан ўрта ҳисобда 31,3 центнер пахта қандай қилиб олинди экан?

Ўтган ўттиз йил ичида шоввозларимиз миллион гектардан ортиқ, 1976—1980 йилларнинг ўзида 462 минг гектар кўриқ очишди. Албатта, бу қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда асқотди ҳам. Шу билан бирга ҳалокатга маҳкум этди. Яйловларимизни суғориш учун, чорвачилигимизни ривожлантириш учун, ем-хашак базасини мустаҳкамлаш учун ҳам сарфлангандир сув?

Статистик маълумот: 1951—1979 йилларда Ўзбекистонда йирик қорамол сони 2,4 марта ўсди. Қўй-эчкиларнинг сони 40 минггагина кўпайди, йилқилар 6,5 марта камайди. Бизнинг қўй ва эчкиларимиз 12 йилда бир туғадиган Турон йўлбарси эмас. Бунинг устига (СЖК деган балони бир четга йиғиштириб қўяйлик), ҳар совлиқ беш йил ичида битта кўзи! туққанида ҳам ўттиз йил бадалида улар сони икки ярим баравар кўпайиши даркор эди. Демак, чорвачилигимизни ривожлантириш учун яйловлар суғорилмаган!..

Олимларнинг ҳисоб-китобларича Қорақум канали зонасида саксон минг гектар ер ўзлаштирилган. Айни пайтда 211 минг гектар ернинг мелиоратив ҳолати бузилган. Тўққизинчи, ўнинчи беш йилликлар даврида Қашқадарё, Бухоро областларида суғориладиган майдон икки ҳисса кўпайган, хирмон салмоғи эса саккизинчи беш йиллик даражасида қолиб кетган. Экстенсив деҳқончилигимиз интенсив суғорилиши оқибати эмасми бу? Агросаноат ва сув хўжалиги маҳкамалари хўжаликлариди тартиб ўрнатганларида, эҳтимол, Орол ўзига тегишли сувни олган ва балиқчилик ҳамда мўйначилик хўжалиги қайта тикланган бўлур эдимиз? Акс ҳолда, Оролдан ҳам, деҳқончиликдан ҳам қўлни ювиб, қўлтиққа уришга тўғри келади. Агар, денгиз қуриса, тузли чанг тўзони Урта Осиё ҳамда Қозоғистоннинг қишлоқ хўжалигини ҳам, чорвачилигини ҳам барбод этади.

Ўтган ўттиз йил ичида республикада шолчилик кўлами 7,5 марта ўсди. У асосан Амударёнинг қуйилиш жойидаги тўқай ва яйловлар ҳисобига ривожланди. Шолчиликнинг макони бўлмиш Қорақалпоғистонда — Хўжайли бозорида 1963 йили энг яхши гуручнинг бир килоси 70 тийин эди. 1983 йилга келиб эса, бу нарх 1 сўм 70 тийинга чиқиб кетди...

Нималар бўляпти ўзи?

Шолчилик ҳам денгизнинг қуришига ҳисса қўшиб қолмай, коллектор-дренаж тармоқлари ишини нотўғри йўлга қўйилиши оқибатида Орол атрофининг табиий чиройи булғанди, ерлар бузилди.

Халқимизда ажойиб бир нақл бор: «Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда». Илгарилари ҳосил йиғиб олинган, пайкаллар шудгор қилинар, баҳорга-ча у дам олиб, тиникиб ётар эди. Амударёнинг суви камайган, пайкални кузда суғориб, шўрини ювиш керак, деган «таълимот» пайдо бўлди. Тупроқни ялаб катта бўлган қайси олим топди бу гапни — билмайман, лекин шу «ақида» бўйича ерни бўктириб суғориш «анъана»га айланди. Оролга бориб қуйиладиган сув энди ёз чоғи шол пайкалларида, қиш пайти ёвонларда чайқалиб турадиган бўлди. Ҳатто баъзи раҳбарлар хўжалигида улкан ҳовузлар қаздириб, керак бўлса фойдаланамиз, деган ўйда уларни сувга тўлдириб қўядиган одат чиқаришди. Шундай қилиб, денгизнинг насилиб бўлган сув қишин-ёзин ёвонларда — Помирдан Оролга қадар исроф бўлиб ётаверди.

Энди эса олимларимиз: «Шўри чиқиб ётган ерни

шўр сув билан қандай қилиб ювамиз» деб зорланишмоқда. Чунки дарёнинг юқори қисмидаги областлар шўр, сизот сувларни Амуга ташлашмоқда...

**Наҳот энди рўёга ўхшаб
Бир армон қолур!
Орол томчи ёш каби қақшаб
Мангу йўқолур!..**

Касалини яширган...

«Вабо ҳавонинг бузилишидир... Тузли сувни кўп истеъмол қилсанг кўз олдинг қоронғулашади, бошингни ғувиллатиб, қичима пайдо қилади».

Ибн Сино

Қиш кунлари Нукусга ташриф буюрган бир киши марказдаги муҳташам меҳмонхонага жойлашди, шу кеча титроқ тутиб у дардга чалинди. Сафарда унга йўлдошлик менга юкланган эди, касал бўлгач, хижолат тортиб қолдим.

— Меҳмонхона совуқ экан, бунинг устига кеча ресторандан овқатланган эдим, бир нима ёқмади шекилли... — деди меҳмон ўнғайсизланиб.

Қорақалпоғистонда энг яхши меҳмонхонада туриб, энг яхши ресторанда овқатланса-ю, касал бўлса?!

— Доктор қақрайми? — дедим гап тополмай.

— Кеча ўзим қақирган эдим... Кўрди. Беш-олтита дори ёзиб берди.

Кечга томон ўзига келди у, меҳмонхонадан чиқиб, дорихонага бордик, худди гўшт берилаётгандай, одамлар турнақатор — навбатда туришган экан.

— Майли, йўл-йўлакай олармиз, — деди у ва биз Хўжайлига қараб кетдик.

Бу ерда дорига навбатда турганлар Нукусдаги қараганда кўп бўлса кўп эдики, кам эмасди. Ниҳоят, айтилган беш хил дорининг икки хилини харид қилдик, бори шу экан. Дорихонадан чиққач, меҳмон менга қараб:

— Қорақалпоғистонда докторлар берган рецептларни ёқиб уйни дурустгина иситса бўлар экан... — деди. — Ҳамма бало овқатнинг сифатсизлигида.

Шу гапларга ҳам етти йил бўлди. Ушанда у Нукусдан ташқари бир неча районни айланиб кўрди. Кетгач, гарчи ўзи ёзувчи бўлса-да, шаънимизга бир оғиз илиқ гап айтмади. Ҳар гал кўришганимизда у:

— Ўзинг биласан-ку, илҳом келмаса... — деб қўяди...

Англашимча, у илҳом келмаганидан эмас, қўли бормаганидан ёзмайди. Кейинги ўттиз йил Қорақалпоғистон қиёфасини ўзгартириб юборди, у гербицит, бутифос, гексохлорен каби дорилар синаладиган полигонга ўхшаб қолди.

1986 йилги Ўзбекистон Фанлар академиясининг сайёр сессиясида ҳам, СССР Гидрометеорология комитетининг раиси Ю. А. Израэль раҳбарлигидаги Орол атрофининг экологик ва санитария аҳволини ўрганиш Давлат комиссияси йиғинида ҳам таъкидланганидек, Қорақалпоғистон аҳолисининг деярли бари камқонлик касали, хотин-қизларнинг аксарияти бошқа дардларга мубтало. Ҳозир ҳам туғилиш, ҳам болаларнинг нобуд бўлиши жиҳатидан биринчи ўринни қўлдан бермай келяпти.

«Гепертония одатда урбанизация касаллиги ҳисобланади, — дейди профессор Л. А. Каценевич. — Қорақалпоғистон эса урбанизациядан четроқда турган ўлка. Бироқ, негадир, гипертония бу жойда жуда кўп».

Бундан йигирма йиллар муқаддам Қорақалпоғистонда юқумли касаллик эпидемияси тарқалган эди. Бу эпидемия совет медицинаси туфайли даф бўлди! Орол денгизининг қуриб қолиши натижасида ҳозир турли касаллик тарқатадиган энтомафаунанинг маданий зонага ўтиб кетиш хавфи ҳам йўқ эмас, буни олимлар тасдиқлаётибди. Демак, Қизилқум билан Қорақум ўртасидаги экинзорларда юқумли касаллик тарқатувчи эпидемия ривожланиб кетиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Сўнги саккиз йил ичида Мўйноқ районининг ўзида Боткин (сарик) касаллиги, болаларнинг ўлими бирмунча кўпайди, буни медиклар ҳам яширишаётгани йўқ. Бунга сабаб... бир мисол: фақат Чоржўй — Нукус ораллиғида 15 жойда коллектор-дренаж сувлари қайтиб Амударёга ташланмоқда.

Сайёр сессия материалларидан: «Агар, коллектор-дренаж сувларини Амударёга ташлашга чек қўйилмаса, 1990 йилга келиб Туямўйиндаги сувнинг таркиби бузилади, санитария нормаларига жавоб беролмай қолади».

Амударё сувининг бузилиши Қорақалпоғистон учун қимматга тушиши муқаррар. Масаланинг аянчли томони шундаки, ҳатто ерости сувларининг таркиби ҳам аллақачон бузилган. «Приаралдиңрогеология» экспедициясининг маълумотларига қараганда, ичишга ярайдиган сувни фақат ёз ойларидагина олиш мумкин. Демак, дарёдан тоза сув келиб Оролга қўйилмас экан, регионнинг экологик ҳамда санитария аҳволи фақатгина ёмонлашади.

Илмий мунозаралар-ку бўляпти-я, лекин сув қачон келади!

«— О, парвадигори эгам! Ер юзидаги қайси маконни энг аъло жой дейиш мумкин?

— Қаерда кўпроқ ғалла экилса, қаерда кўп мева-чева ўстирилса, қаерда суғориладиган ерлар кўп бўлса... чорвачилик ривожланса... ўша жойни аъло деса бўлади...»

«Авесто»дан

Ўрта Осиёнинг ирригация тармоқлари кўп асрлик тарихга эга. Сўнги ўттиз йилда Орол ҳавзасидаги сувлардан фойдаланилаётганлиги жамоатчиликдан яшириб келинди. Айниқса, сўнги беш йил ичида Қорақалпоғистон (ҳатто Ўзбекистон) матбуоти денгиз қуриб бораётганлиги, Амударё сувининг таркиби бузилганлиги ҳақида лом-мим демади, тўғрироғи, шу ҳақда материал бермасликка ҳаракат қилинди. Фақат марказий матбуотларда чоп этилган мақолаларгина таржима қилиб босилди, холос. Орол муаммоси вақтида қаламга олинганида, бонг урилганида ҳозирги аҳвол юз бермаслиги мумкин эдими?

1979 йил Москвада бўлиб ўтган ёш ёзувчиларнинг Бутуниттифоқ семинар-кенгаши қатнашчилари ҳузурда КПСС Марказий Комитетининг лектори А. И. Воробьев лекция ўқиди. Академик О. Бобоев: «Оролнинг қуриб қолган ерларида деҳқончилик қилиш керак» деган гапидан келиб чиқиб, унга савол бердим:

— Оролни сақлаб қолсак, қандай иқтисодий натижаларга эришамиз?

А. И. Воробьев шундай деди:

— Оролни сақлаб қолсак биз ҳеч қандай наф кўрмаймиз, бироқ унинг табиий жозибаси учун ҳам сақлаб қолишга бурчлимиз.

Ўша йилнинг 26 мартда ВЛКСМ Марказий Комите-

тида бўлган учрашувда СССРнинг космонавт-учувчиси Г. Т. Береговой ҳам Орол масаласига тўхталди:

— Орол масаласидан хабардорман, — деди у. — Бу муаммо кўп қатори мениям тўлқинлантиради. Оролни сақлаб қолиш керак, мен шунинг тарафдориман. Орол анчайин кўлларнинг бири эмас!

Москвадан келгач, кўрган-билганларимни қоғозга тушириб, газетга бердим. У босилиб чиқди: кўрганларим, пойтахт таассуротлари... Орол ҳақидаги гаплар олиб ташланган эди. «Нега ундай бўлди?» деб суриштираман, «Бу ҳақда... мумкин эмас», дейишди.

«Каспийнинг сатҳи пасаймоқда, Волганинг суви камайиб боряпти», деган мулоҳазалар ўша пайтларда ҳам очик айтилаётган, ёзилаётган эди. Зеро, мамлакатимизда ҳамма нарсага тенг қаралади. «Каспийни сақлаб қолинглар, Орол кичкина бўлгани учун, майли қуриса қурий қолсин», дейилмайди. Оролнинг муаммосини биз — ўзимиз яширдик! Утирган кресломиздан, обрўйимиздан айрилиб қолшдан кўрқдик. «Қаранг, қандай ажойиб-а! Пахтамиз олти миллиондан ошди! Газимиз ҳатто Европадаги қозонларни қайнатяпти, халқимизнинг турмуши фаровон. Урик-туршагимиз, қовун-тарвузимиз тилими ҳатто Чукоткадагиларнинг тилини ёрмоқда. Мева-чевамиз шунчалар мўлкли, молнинг олдига ташласак егиси келмай бурнини жийиранди... Оролимиз тўлқин уриб шовуллайди, балиғидан тайёрланган таом...» деб юқорини, юқоридагилар ундан юқорини алдашди. Оқибатда, Орол қурий бошлади...

Рост, денгизга жони ачиган олимлар бўлди, улар 1980 йили Нукусда «Орол ва Амударё дельтаси масаласи» бўйича илмий-амалий конференцияси ўтказишди. Орадан беш йил ўтгач, ВАСХНИЛнинг Ўрта Осиё филиали Нукусда чақирган регионал сессия ҳам худди шу масалага бағишланди. Аммо, яхши ният билан ташкил қилинган бу тадбирлар қутилган натижани бермади. Чунки, «бу қийинчиликдан бизни Сибирь дарёлари суви қутқаради», деган илинж бор эди. Шу ният билан тузилган режалар «асримиз лойиҳаси» деб аталди. Мана, энди ҳаммаси равшан: Сибирь сувлари янги ерлар очиш учунгина керак экан...

Илмий справка: Орол суви тортила бошлаганидан бери 1,5 миллиард тоннадан (йилига 72 миллион тонна.) ортиқ тузни денгиз соҳилидан шамол учирган. Ҳозир Орол атрофидаги далаларнинг гектарига 300—500 тонна туз қукуни ёғилган.

Энди қўриқ очган келан, минг марта шўр ювган билан ерни эпақага келтириш маҳол. Шунинг учун аввалс Оролни, уни асраб қолишни ўйлаган маъқул. Шундагина бир наф келиши мумкин.

1986 йил декабрда Ўзбекистон Фанлар академиясининг сайёр сессияси бўлиб ўтди. Бу сессия қатнашчилари ҳақиқатан ҳам Оролнинг тақдирига ҳалол, жонқуярлик билан ёндошишди. Сессияда ЎзФА президенти П. Ҳабибуллаев бор ҳақиқатни очик айтди. Олимларимиз таклифи халқ ҳўжалигида маслаҳат овозига эга эканлиги маълум, албатта, бундан буён нима бўлишини вақт кўрсатади.

Шу йил апрелда СССР Гидрометеорология Давлат комитети раиси Ю. А. Израэль раҳбарлигидаги Орол атрофи экологияси ва санитария аҳволини ўрганиш Давлат комиссияси аъзолари Нукусга келиб, икки кун ишлашди. Комиссия аъзолари ҳамда Қозоғистон ва Туркменистондан келиб йиғинда қатнашган мутахассислар Оролга алоқадор шундай мулоҳазалар билдиришди:

Ковда В. А. (СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси):

— Ҳукумат комиссияси аъзоси сифатида келганимдан хурсандманки, жуда кўп нарсани ўргандим. Қорақалпоғистоннинг ер, сув ресурслари аҳволи эллигинчи йилларга нисбатан ниҳоятда оғирлашибди. Аҳволни яхшилаш учун амалий ишлар қилиш лозим.

Воропаев Г. И. (СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, Сув ҳўжалиги институтининг директори):

— Ҳозирги авлоднинг турмуш шароитини яхшилаш, келгуси насллар қийинчиликсиз яшаши учун ерларни сув билан таъминлаш ва ундан режали фойдаланиш зарур. Орол масаласини ижобий ҳал этиш чораларини кўриш керак. Зеро, бу ўлка келажаги худди мана шу муаммолар ечимига боғлиқ. Бу масалани ҳал этишда барча қардош халқлар ўз улушларини қўшадилар, деб ўйлайман. Ҳатто Сир билан Аму бўйларида яшаётган халқларнинг сувни беҳуда исроф қилмай, тежаб-тергаб ишлатишлари, ортиқча сувларни тагин дарёга йўналтиришлари ҳам Орол учун катта аҳамиятга эга.

Литвак Л. С. (СССР сув ҳўжалиги министрлиги ҳузуридаги техник бошқармаси бошлиғи):

— Сўнгги пайтларда Ўрта Осиёдаги ҳамма республикаларда етиштирилаётган қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари жуда камайиб кетди. Аму билан Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида ичимлик сувнинг сифати мутлақо бузилган.

Аксари Н. Н. (Гидрометеорология Давлат комитети климатология институти):

— Куюн-гўзон таркибида туз кўпайди. Мўйноқда қору ёмғир таркибидаги минераллар уч-тўрт марта ошиб кетди, Тошкент тевараги ҳамда Фарғона водийсида шу кўрсаткич ўн процентга етди. Бу — қишлоқ ҳўжалиги экинларига, айниқса, пахтачиликка ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди.

Ҳожимуродов А. (Туркменистон ССР Министрлар Советининг раиси):

— Тўрт миллион халқ истиқомат қиладиган жойдан биз тўрт миллиард соф фойда оляпмиз. Қорақум ҳамда умуман Туркменистоннинг сув ресурслари унчалик бой эмас. Коллекторлар сувларини Тахиятош ёнидан Амуга қайта қуйиш ҳам мумкин.

Кўпбоев. (Қозғистон ССР агросаноат Давлат комитети раисининг ўринбосари):

— Орол ҳавзасининг Қозғистонга қарашли томонида ҳам аҳвол чатоқ. Олимларимиз Қизилўрдага бориб, шароит билан танишсалар ёмон бўлмасди.

Богданов И. Я. (СССР Фанлар академияси Экономика институти директори):

— Оролнинг бугунги аҳволига чидаб бўлмайди: бу чин маънодаги кўргулик. Ҳозир дарёдан ҳамда коллекторлардан 4,4 кубокилометр сув Сарикамишга оқиб турибди. Коллекторлардаги сув таркибидаги туз — 4,5 г/л бўлса, каналларда — 2 г/л, Туямўйин сув омборида — 1,6 г/л, ҳалқобларда — 1,8-2 г/л миқдориди. Келажакда Орол атрофида 300 000 ишчи ишлаши лозим, ҳар ишчи ўрни учун 20 000 сўм харажат қилишга зарурат туғилишидан келиб чиқиб ҳисоб-китоб қилсак... Ҳа-я, бу харажатлар денгизнинг қуриши билан боғлиқ эканини ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Котляков В. М. (СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, География институтининг директори):

— Бизнинг институт ўн йилдан бери Орол денгизи ва унинг теварагини ўрганади... Менинг таассуротларим шундан иборатки, республикада юз берган аҳволни тузатиш учун ҳамма чора-тадбирларни қўриш лозим. Энг асосий масала — сув, аникроғи, сув ҳўжалигини изга солишдир. Тубдан уни қайта қуриш лозим.

Шарт! Орол денгизи биз учун нечоғлик қимматли бўлмасин, бари бир, илгариги гўзаллигини қайта тиклаш қийин. Денгизни тўйинтирган дарёлар суви ҳозир пахта далаларига оқмоқда.

Ҳўш, шундай экан, ҳозирги бош масала нимадан иборат? Аввало сувдан тежаб фойдаланишни қатъий йўлга қўйиб, дренаж тармоқларини ривожлантириш, дренаж-коллектор каналларни Оролгача етказиб Амударё дельтасида янгитдан ҳаёт бошлаш керак. Орол денгизини эса туз омбори сифатида сақлаб қолган мақбул. Бу — Амударёнинг ўрта ва қуйи оқимидаги сувларнинг ҳамда каналларнинг тузлилиги даражасини камайитириш имкониятини беради.

Яна бир масала — Ўзбекистон жамоатчилиги қишлоқ ҳўжалиги ишларида сувдан тежаб фойдаланишни, ҳозирги пала-партишликка чек қўйишни ўрганишлари керак. Оролни асраб қолиш ва Орол бўйининг ҳаётини яхшилашнинг бирдан-бир йўли шу.

Пўлатзода Н. А. (СССР мелиорация ва сув ҳўжалиги министрлигининг биринчи ўринбосари):

— Оролни асраб қолиш беҳисоб исрофгарчиликка сабаб бўлади. Бинобарин, денгизнинг ҳозирги туришини сақлаш ҳам амри маҳол. Бунинг учун камида 40—50 кубокилометр сув керак. Баъзи ўроқлар ҳали, Қорақум каналининг нима кераги бор, деган гапни айтиди. Қорақум канали — бизнинг фахримиз. Ҳўш, халқ денгиздан нима наф кўради? Буни ўйлаб кўрмоқ керак. Денгизсиз яшашга кўникиш лозим. Орол бассейнидаги 10 кубокилометр сувни асраб қолиш учун 2,5 миллиард сўм керак бўлади, бари бир, бу миқдордаги сув Оролга етиб келмайди, уни қишлоқ ҳўжалик ишларида фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблайман.

Бизнинг министрлигимизда секундига 20 кубометр қувватга эга 150 та сув тозалайдиган машина мавжуд. Уларни ҳеч ким олмайди. Марҳамат, олинлар, ишлатинлар... Тоza сув ичасиз...

Сачев К. И. (ВАСХНИЛ вице-президенти):

— Орол билан Амударёнинг шу аҳволга тушиб қолиши оқибатида икки миллион гектарча ер чўлга айланди. Мен Пўлатзоданинг гапларига мутлақо қўшилмайман. Ҳукумат ерли аҳолини чўлистонда яшашга кўндириб келинлар, деб жўнатгани йўқ-ку бизни. Оролни асраб қолиш чорасини қидиришимиз керак.

Израэль Ю. А. (СССР Фанлар академияси мухбир аъзоси, Давлат комиссияси раиси):

— Орол бўйларидаги ҳаётни қандай сақлаб қолиш мумкин? Денгиз ҳаёт фактори сифатида керак. Бизнинг комиссия яқин кунлар ичида бу масала юзасидан таклиф ва мулоҳазаларини ҳукуматимиз эътиборига тавсия қилади.

* * *

Комиссия мажлисларида партия ва ҳукумат раҳбарлари, министрликлар вакиллари, ёзувчи ва олимлар қатнашишди, фикр ва мулоҳазаларини айтишди. Юқоридаги қарашлардан англашилиб турганидай, ҳали комиссия бирон муқим қарорга келганича йўқ. Мавжуд қарашларни эса қуйидагича турларга бўлиш мумкин:

1. **Оролни сақлаб қолиш керак.** (Худди шу фикр кўпчиликка мансуб.)

2. **Денгизни асраш шарт эмас.** (Пўлатзода, Ҳожимуродов, Богданов ва бошқалар.)

3. **Уни сақласа ҳам сақламаса ҳам бўлади.** (Шундай деганлар ҳам анча-мунча.)

Муаллифнинг қарашларини билмоқчи бўлсангиз, сезиб тургандирсиз, у денгизни сақлаб қолишнигина эмас, балки илгариги чиройини тиклаш тарафдори.

нима керак экан менга, деб жуда кўп ўйлайман, ўйимни тополмайман, ичимда нимадир секин-секин, жуда секин, билинтирмай нураб бораётгандай, дарров бу нурашни тўхтатишим керакдай, юрагимнинг аввалги шахди пасайиб, гавдамдаги куч аста сизиб тўкилаётгандай, ўзим эса ҳамма нарсага кечикиб яшаётгандай, чора излаб қоламан, тезроқ-тезроқ, дейман, шошичоланман, улгурмайман, ортага қайтаётгандай бўлавераман.

Мени олиб кетгани сарҳад ортидан етмиш-саксон йиллик йўлга чиққан оқ от энди соат сайин, дақиқа сайин жадаллаётгандай, тобора тезроқ йўл тортиб келаётгандай бўлиб, ўзимни омонат билиб қоламан, дунёни, оиламни, ишонамни, одамларни, теварак-атрофимни ўзимсиз тасаввур қилиб, кўнглим бузилади...

2.

Бундан кў-ўп йиллар олдин Баҳри Мухитдаги балиқ овловчи кемаларга одам чақирилаётгани, хоҳловчиларнинг шу ўзимизнинг шаҳардаги фалон кўча, фалонинчи уйдаги идорага бориб ёзилишлари мумкинлиги ҳақида билиб қолдим. Қани эди, мен ҳам узоқроқ жойларга бориб келсам, деб юрган кезларим эди, эълонни ўқиб қанот боғладим: жуда осон экан — бир мавсум, уч-тўрт ойга, ўша идорага ҳужжат топширсам, идора менга йўлланма берар, билет тўғрилар экан, ҳайт, Баҳри Мухит, қайдасан, деб кетаверар эканман! Жуда боргим келди, бормоқчи бўлдим, тумшуғи билан тўлқинларни ханжардек тилиб сузаётган баланд кемани, кеманинг устида оёқларимни кериб, кўм-кўк лопиллаётган сувларни ол шафақ рангига бўяб ботаётган қуёшни томоша қилишимни кўз олдимга келтириб, тинчми тамом бузилди. Нима бу — ит ётиш, мирза туриш, ижарама-ижара сарсонлик, шу ҳам яшашми, кетаман, бориб дунёни кўраман, сайру саёҳат қиламан, баҳонада уч-тўрт минг ишлайман, келиб эскироқ ҳовличамни ё бир хоналик кооператив уйми оламан, деб ўйладим. Бир бош, бир қулоғим, ташлаб кетишга кўзим қиймайдиган севиклим йўқ, бор бисотим битта кўрпа билан ўттиз чоғли китоб, ихтиёрим бировда эмас, қишлоқдаги онам бўлса, уч-тўрт ой бу ерда бўлмаслигимни билмайди ҳам, иши кўпайганидан келолмайпти, деб юраверади — Баҳри Мухитга кетиш ниятим аввалига шундай жўяли кўринди. Лекин у бўлиб, бу бўлиб, ишхонамиздан икки қадам наридаги ўша идорага ўтмадим, эртага, эртага билан кўклам ўтди, ёз ҳам келди, шайланиб юравердим, кейин ким қайдан қанақадир сабаблар чиқди, кетсам, бу ёқдаги нарсалардан қуруқ қоладигандек бўлавердим, Баҳри Мухити қочиб кетмас, келаси йили ҳам одам чақирар, жуда шунақа зўр жой бўлса, ўн минг чақирим узоқдан одам сўрайдимми, ҳеч кимнинг кўзи учиб турмагандир-да, аввал диссертацияни тугатиб, у ёқ-бу ёғимни йиғиштириб олай, кейин кўнгилхотиржам, бемалол борарман, деган ўйлар чиқди, бу гаплар кетиш хомхаёлидан ҳам пишиқроқ кўринди.

Мана, ёқлар ҳам, уйлар ҳам эканман, ўйли-жойлиман, хотиржам, бемалол бўлишим керак эди, аммо кўнглим нотинч, йил ўтган сайин ўртанаман, қаёқларгадир кетгим келади, гўё хазинага кириб, ҳеч нарса олмай, олгиси келмаганидан эмас, қадрига етолмаганидан қуп-қуруқ чиқаётган одамдай, турмушимни қайтадан бошлагим, қайта бошдан ёшариб, боролмай қолган жойларимга боргим келади, режалар тузаман, аммо ниятимнинг ўзи ҳам ишончсиз чиқади, кўнгил шуни кўмсапти, деб ҳе йўқ, бе йўқ, мақсад-бемақсад бирон ёққа жўнаб қолишни калламга сиғдирилмайман, аммо истакни ҳам ўлдиролмайман, узоқ-узоқ юртлар-

ни кезиб қайтган одамлар гурунг бериб қолса, кўксимда юрак эмас, бир чангал увада булқиллаётгандай, бўшашиб қоламан.

Гўё кимлардир — менга жуда ишонган одамлар узоқ йўлга умид билан кузатиб қўйишган-у, энди мен уларнинг ишончларини ўлдириб, йўлнинг ярмида қапа қуриб олиб, нарёғига юргим келмаётганидан, мендан, умуман инсон зотидан умидлари қайтиб, норози қараб туришгандай...

3.

Офият — ҳиндунос, ўқиётганида ўн ой Ҳиндистонда практика ўтаган, ҳар замон-ҳар замон ўша вақтлари қилган томошаларини гапиради, менга Ҳиндистон фақат томошадан иборат бўлиб туюлади, аёл боши билан шундай ажойиб нарсаларни кўрган-а, деб хотинимга ҳасадим келади, хотираларини сўзлаётганида ўзимнинг қашшоқ, қизиқарсиз одамлигимдан кўнглим чўкади.

Одамнинг табиати шундай: агар ҳамсухбатингиз қандайдир муҳим, қизиқарли бир нарсани ҳикоя қилса, сизнинг ҳам шундай қизиқ гапларни айтгингиз, лати-фасига латифа билан жавоб қайтарингиз келади, ундан қолишмасликни истайсиз, бордию шундай гапларингиз бўлмаса, ҳамсухбатингиздан катта қарз олиб, бу қарзни қайтаролмасликдан эзилган одамнинг аҳволига тушасиз. Мен Офиятнинг Ҳиндистонни эслашларига тенг нимани ҳам гапираман, ҳа, зўр, жуда ажойиб яшайди бу ҳиндлар, сигирни худо билишади, жонзотга озор беришмайди, ўқиганман, тарихи жуда қадим, дейман, ичимдан зил кетади, унга бағрим торлик қилаётгандек, ўзимни унга номуносиб билиб, шундоқ ажойиб аёлни алдаб хотин қилиб юргандек бўламан.

Калкуттани айланиб юришганда, тўсатдан шов-в этиб жала қуйибди-да, бирпасда ҳамма ёқни сув босиб, кўчалардан тизза бўйи бурқираб оқа кетибди. Муссон дегани шунақа — бир ёғишда дарё-дарё сувларни тўкиб ташлар экан. «Бир вақти кўчага қарасам!.. Одамларнинг ҳовлисидаги ифлосгача ювиб чиқибди. Шундай уялдим! Йиғламай дейман, кўчага кўзим тушиб яна йиғлайман. Бир дўконнинг олдида туриб қолдик, на у ёққа юриб бўлади, на бу ёққа. Мен билан бирга... юрган киши оқ шимини тиззасигача шимариб, мени кўтариб олди. Баттар йиғлайман, у киши бўлса, зарари йўқ, Офият, ювса кетади, сув ҳамма нарсани тоза қилади, деб ёғлдирайди. Шу киши ёнимда бўлмаса-ку, э-э, ўлсин шу ёмғир ҳам, деб қўл силтардим. Қиз бола, ёнингда эркак одам туриб, атрофинг тўла ифлослик бўлса, жуда уялар экан...»

Институтдаги ёшлар Наманганга — Нишоналининг тўйига борган эдик, қайтыпмиз, вагон тиқилинч, ётишга жой йўқ, сиқилишиб ўтирибмиз. Офият иккимиздан бошқа ҳамма уйқуда, дунё ухляпти, фақат иккаламиз бир-биримизни кўриб ўтириш, дилдорлик қилиш учун уйғоқмиз. Ширин мудроқда кўзим кетиб, ўзимни Калкутта кўчасида, ёмғир ёғаётган илиқ кечада, Офиятни кўтариб кетаётгандек ҳис қиламан, унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради, кўкракларим таранглашади, тобора кучли бўлиб бораман, Офият бошини елкамга қўйиб, тўхтаб-тўхтаб чуқур-чуқур нафас олганча ўша ёмғирли Калкуттан ҳикоя қилади, ҳар замон-ҳар замон деразага лопиллаб урилиб ўтган чироқлар ёруғида кўзларидаги ёш ярқ этади, таъсирланиб ўтираман: аёл киши одамни ўзига яқин олмаса, хусусан хотирасини, айниқса уялган ҳолатларини, яна кечаси йиғлаб гапирмайди. Офият шу қуйи — боши менинг елкамда, гапириб-

гапириб ухлаб қолди, салдан кейин мен билан кўп марта шундай ўтириб, ўрганиш бўлиб кетгандай, иккаламиз ўртамизда одатга айлангандай, уйқусида, кўзини очмай, табиий ихтиёр билан қўлимни елкасидан ўтказди-да, қўлтиғимга кирди, бошини кўкрагимга ўнғай қўйди, уйқум ўчди: ҳозир Офият ўша Калкутта кўчасини, ўзини кўтариб олган ўша одамни туш кўрмаяптими, уйқу билан мени ўша одам деб ўйлаб, қўлимга кирмаяптими?

Калкутта фақат хотирами? Ким эди ўша одам Офият учун?

Биламан, бир чегара бор, Офиятнинг мен билан танишгунга қадар, балки танишганимиздан кейин ҳам, мен билмайдиган, эҳтимол билишим иккаламиз учун ҳам яхшиликка олиб келмайдиган бошқа бир дунёда яшаганини, ўша дунёнинг сарҳадлари тўйимизда адоққа етганини, ўзига яраша қиройли бир қизнинг ҳали танимаган, дарагини ҳам эшитмаган, дунёда бор-йўқлиги номаълум, учратишини фақат тақдир-тасодиф белгилайдиган бир йигитга ўзини атаб, яккаш уни кутиб, ўзига гард оқтирмай яшаши мумкин эмаслигини, табиийки, унинг қандайдир йигитлар билан гаплашгани, сўзлашгани, ўртада дўстликми, қадрдонликми, эҳтимолки, севгими бўлганини тахмин қиламан, Ҳиндистон ҳақида гапираётим, у ерга бордик, бу ерни кўрдик, овқатни қизил қалампир билан қовуришар экан, зўрга едик, деган пайтларида ҳамиша ёнида «бирга юрган киши» бўлганини, гапириб бераётган воқеалари келтириб, чалалигини, ўша кишига тегишли жойларини ташлаб ўтаётганини, хотираларига халал бериб турганимни кўнглим сезади — унинг қизлик ҳаётидан хотиралари сарҳад ошиб, менинг кўнглимга ҳам шу тарзда мубҳам сезимлар, асосли-асоссиз рашклар солади, бир вақтлар ҳали тақдирини билмаган, ўзига суянциқ, умрлик йўлдош ахтарган, бошчисиз, эгасиз, кўзига яхши кўринган йигитдан умидини излаб юрган қиз нарсанинг аҳволига юрагим ачишади, баъзан-баъзан чой устидами, гаплашиб ўтиргандами, радиодан ашула тинглагандами, йўл қараб қолган пайтлари Офиятнинг айна шу тобда узоқ-узоқларга кетиб, ўша дунёда ҳали менга турмушга чиқмай, мени ўйламай, менсиз эркин, озод яшаётганини кўзларидан кўриб тураман...

4.

Одамнинг умри тасодифлардан тўқилган.

Мен адабиётга қизиқмаслигим, адабиётни деб вилоят марказига ўқишга келмаслигим, келганим тақдирда ҳам, имтиҳонлардан йиқилиб ё мандатдан ўтолмай, қишлоққа қайтишим, бошқа бир касбнинг бошини тутиб, ҳозир бошқа жойда кун кўриб юришим ҳам мумкин эди. Лекин, ҳарчанд уринмай, ҳозирги юриштиришимдан бошқача, ўзимнинг шу кунда бошқа жойда ўзга бир иш билан машғул бўлишимни тасаввур қилолмайман. Шундай ўйласам, ҳаёлимда ўзим эмас, буткул ўзга, юз-кўзи, қадди-бастни менга ўхшаш, аммо тамомила бегона одам гавдаланади, ҳаётим худди шу тарзда ўзгариб кетганда, мен йўқолиб, ўрнимни етти ёт одам эгаллаши мумкиндай. Ҳолбуки, биламан, ўқишга киролмасам, дунё тугаб қолмасди, ўлмасдим, ўлмаган қул — кўраверардим, аммо ўзим бошқа, хотиним бошқа, демакки, болаларим бошқа... Қандайдир ақлга сизмайди, босинқирашга ўхшайди: Офият билан эмас, ҳозир етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган аёл билан бир ёстиққа бош қўйсам, уйимда Комрон, Малика, Ботир эмас, бошқа болаларим ада-ада, деб турса, улар ҳам қуйиб қўйгандек менга тортса, бу болаларимга эса бегона биров оталик қилиб юрса... Мен Офият билан топишмасам, шу болаларим дунёга келармиди?

Чархи кажрафторнинг ройиши сал ўзгариши билан шундай бўлуви ҳеч гап эмас эди-ку!

5.

Ўйлайман, жуда оддий, кўникма бўлиб қолган нарсалардан ажабланаман.

Ўша, енгил автомобилни кўрганда, «Лўккавой келди, обкетиниб қолади», деб гуваа қочган болакайларнинг тўдасидан қандай ажралиб чиқиб, бугунда доцент Маҳди Ашрапов бўлиб қолдим? Маҳди тракторчи, ё сувчи, ё, боринги, газета-журнал ўқишни севганим учун почта мудирини, қишлоқ мухбири Маҳди Ашрапов бўлиб қолишим ҳам мумкин эди-ку!

Бир ўринга ўн олти киши талашиб турганда учта «уч» битта «беш» билан институтга қандай илашиб қолдим? Киришимдан кирмасим тайин эмас эдимиз?

Институтни битирганимдан кейин саккиз йил ўтиб факультетга борганимда Бердиев додла яқинда кандидатликни ёқлаганим, «ўзидан ҳам ўзи», пойтахтдаги «мўтабар даргоҳда» дарс бераётганимдан азбаройи қувониб, ўша — ўн икки йил олдин «беш»ни қандай қўйганини айтиб берди, мен буни омаддан деб юрардим, фавқулодда ҳодиса — шунгача эсда экан: «Қанча болалар йиқилиб кетди! Буйруқ шундай: йиқитасан, мунчадан мунчасини! «Беш» қаёқда — қатағон! Фақат алоҳида рўйхатдагиларга, шунда ҳам ректор кўрсатма берганларга! Сиз жавоб беряпсиз, мана, бунақа: қўлларингизни силкиб, бошингизни орқага ташлаб. Мен эса бошим қотиб ўтирибман: бу болани йиқитиш у ёқда турсин, унга «тўрт» қўйиш ҳам ноинсофлик. Эсингиздами, айна шеър ўқиётган вақтингиз Абдурахмон кириб қолди, ўзининг одамидан яна биттасини пишиқлаб қўймоқчи эди...»

Кечагидек кўз олдимда: жавобларимни қовоқ уюб, вазмин тинглаётган Бердиев ўша Хўжаев кирганда бирдан ўзгариб, ошқора, ҳатто бир оз ошириб ҳайратлана бошлади, бошини сарак-сарак қилиб, худди новотчойдан роҳатланаётгандай, «оҳ-оҳ», деди, айтиб бўлганимдан сўнг, иккинчи — тилга оид саволни, қовун туширишимдан чўчиб, гапиртирмади, «Бўлди, ука, раҳмат, кетаверинг», деди. Имтиҳон тугаб, баҳоларни эшиттиришгунча, бўларим бўлди: «Раҳмат, кетаверинг», деган бўлса, всё, жўра, келаси йил келасан, депти», деб ақл ўргатганлар ҳам анча топилди...

«Абдурахмон кириб қолганда, таваккал қилолмасдим...»

Мени мандатдан Бердиев қўйган ана шу «беш» олиб ўтди. Мандатга думаламай бир юзу қирқ етти бола етиб келдик. Аввалига комсомол ташкилотининг секретари Тўғизбоев бешта-бештадан эллик болани тез-тез чақириб олди, шу билан эллик ўриннинг ҳаммаси тўлди, эшик ёпилди, кирганлар қайтиб чиқмади, тўқсон еттитамиз бир-биримизга мўлтираб, гўё ичкаридаги мандат комиссиясига тепадан «Ташқаридаги бечораларни ҳам олинглар, ноумид кетишмасин!» деган ваҳий тушадигандай, умидимизни узолмай, бўйнимизни чўзиб тўрт-беш соат мустар туриб қолдик.

Бир вақти эшик очилиб, Тўғизбоев эмас, қабул комиссиясининг масъул котиби Абдурахмон Хўжаев чиқди: жувва эшикка ёпирилдик. Юрагим ҳовлиқиб кетди: шу оқшом туш кўрган эдим, тушимда ётоқхонада бирга турадиган амударёлик Рамон икковимиз бизнинг қишлоқда янги қурилган водопровод минорасига тирмашиб чиқибмиз, мен чиққан жойимда тойиниб кетиб, зўрга панжарасидан тутиб қолибман, кун бўйи шу тушимга ишониб турибман, кеча Рамон биофакка ман-

датдан ўтди, бугун мен, бир тойиниб бўлса ҳам, ўтишим керак, энди Хўжаев мени чақириш учун ўзи чиққан, ҳозир, мана, мени чақиради, «Ашрапов Маҳди!» дейди!..

Хўжаев эса эрталабдан бери қайта-қайта оти чиққан Солиҳова Назира деган қизни сўради, унга яқин турганлардан, зора менга ҳам эътибор қилиб қолса, деган умидда «Солиҳова Назира! Солиҳова келмадими!», деб тўрт-беши баравар қичқирди, бир оқ кўйлаки қиз одамларни ёриб кела бошлади. Хўжаев уни койиб берди: «Назираҳон, қайда юрибсиз? Эрталабдан бери чақирамиз...»

Эшик яна ёпилди, яна бўйнимизни чўзиб туравердик. Оёқларим қалтираб, бориб девор тагига тўшалган газетага ўтирдим, ичимдан фақат их-их деган йиғига ўхшаган бир товуш келиб, томоғимга тикилади, мажол йўқ, соат тўртдан ошяпти, кечадан бери туз тотмаганман...

Бир вақти яна эшик очилди, бормадим, қаттиқ ишонган нарсанг бўлмай қолиши мумкин, дедим, ўтирган жойимда қарадим, Хўжаевнинг оғзи очилиб-юмилди, «Аш-а-а... аҳд» дегани қулоғимга келди, бирданига, ичкари кириб кетганлар ва ташқарида турганларга «мухлис»лик қилаётганлар билан ҳисоблаганда, икки юз чоғли одамнинг тепасида «Ашрапов Маҳди!» деган исми-шариф акс-садо берди, менга келиб урилиб, сакратиб юборди, «Хў-ўв! Мен — Ашрапов Маҳди! Ашрапов — менман!» деб бақирганча, ўзимни тўдага ўрдим, юрагим қинидан чиқиб кетай дейди, тезроқ эшикка етмасам, Ашрапов — мен деб Хўжаевни алдаб, ўрнимга бошқа бола кириб кетадигандай...

Кейин, ўқиб юрган пайтларимда Хўжаев айтиб берди: ректор ўтолмаганларнинг рўйхатига қараб туриб, Ашрапов Маҳдига Бердиевнинг қўйган «беш»га қўлини нуқибди-да, Хўжаевдан «Бу абитуриентга «беш» қандай тушганини биласизми?» деб сўрабди. Хўжаевнинг фавқулодда хотираси бор эди: имтиҳондан йиқилгану ўтганларнинг ҳаммасини биларди, мени ё Бердиевнинг одами, ё ректорга тайинланган, бекорга сўрама-япти, деб ўйлаб, адабиёт оғзакдан қандай жавоб берганимни мақтаб кетибди. Шунда ректор «Ундоқ бўлса, шу абитуриентни қўшимча қилиб олайлик. Ташлаб кетадигани бор, ҳайдаладигани бор. Ўқийдигани ҳам кирсин! Чақиринг!», дебди.

Рус тилини бор-йўғи ўнчинч синфда ўқиганмиз, ошхонага кирганда «кў ўчират»дан бошқасини билмайман, яна кўзойнакли одамлардан чўчиброқ тураман, мени кўп одамнинг ўртасидан олиб ўтиб, тў-ўрда ўтирган бир кўзойнакли, жуда салобатли одамга рўпара қилишди, у киши менга русчалаб бир нарсга деди, нима деяптилар, деб унинг ёнидаги одамга жавдирадим, «Яхши ўқийсанми кирсанг, деб сўраяптилар», деди униси, «Ҳа, харашо будиш, будиш», дедим, кимлардир кулди, ректорнинг қоши чимирилди; у менга: «Ну, как, будем хорошо учиться?» деган экан...

Ўзимда йўқ дингирлаб кетаётиб, йўлда ҳамма ҳужжатларимни тушириб қўйибман — буниси тушимда водопровод минорасидан тойинганим бўлди. Эртаси куни топилишига ишониб, факультетнинг эшигига бошқа шунақа эълонлар ёнига мен ҳам бир парча қоғоз ёпиштирдим: «Шу-шу абитуриентнинг ҳужжатлари... Суюнчисига ўн сўм!» Мандатдан ўтиб олган бахтиёрлар билан танишиб, ўтган кечаси кўрган тушимнинг қандай тўғри чиққанини гапириб ўтирган эдим, бир мўғулбашара, дароз бола бир қўлидаги қип-қизил комсомол билетига, бир менга қараганча, яқинлашиб келаверди, дарров билдим — ҳужжатларим шунда, чўнтагимни кавлаб, охирги пулимни, етмаган уч сўмига

«уйга бориб келганимдан кейин бермасам, худо урсин» деган чин ваъдамни тайёрлаб турдим.

«Ашрапов Маҳди сиз эмасми?», деди.

«Ғирт ўзиман-да!», дедим.

«Жўра, чўнтак масаласи сал... бор-йўғи етти сўм қопти...»

«Э-э, қўй-э, жўра, — деди у бола қизариб, — бирга ўқиймиз энди, уят бўлади...»

Мен ҳам уялдим, ўнғайсизликни йўқотиш учун унга ҳам тушимни айтиб бердим: «...Бунга қаранг, ишониб ўтирувдим, ҳужжатларим топилгани — панжарадан ушлаб қолганим-да», дедим. Оти Тангир экан, мен ҳам селлашга ўтдим, жуда оқкўнгли бола экан.

Кириш имтиҳонларини топшириш, мандат деган азоблар жуда жонимиздан ўтиб кетган экан, иккаламиз ҳам келаси йили ёзда уйга кетмай, ўқишга қирадиганларнинг аҳволини томоша қиламиз, бир роҳатланайлик, дедик, аммо кейин бу қуруқ гап бўлиб қолаверди...

Яна ўйлайман: ўшанда имтиҳонда Бердиевнинг тўғри келмасам, мен билмайдиган савол тушганда, ё Хўжаев жавобни айтиб бўлганимдан кейин кирганда, ё ректор узун рўйхатдан баллари меникидан юқори болалардан бирига диққат қилганда нима бўлар эди? Бор эди-ку шунақалари, улардан бештаси кейин «эркин тингловчи» сифатида «резерв»да ўқишди-ку! Янаги йил келмасди — аскарликка олиб кетарди. Ҳарбийдан қайтиб, яна шу факультетга, бордию кирганимда ҳам, кейин воқеалар ройиши мени буткул ўзга ўздан оқизиб кетар, ҳозир бошқа жойга, бўлак шароитга олиб бориб қўйган бўлур эди.

6.

Жуда оддий ҳақиқатлардан тонг қоламан.

Баҳри Муҳитга кетиб юборганимда Офият деган қизга боланмасдим, у билан Нишонанинг тўйига бориб, яқиндан танишмасдим. Институтимизга янги келган эди, уни ҳам тўйга етакладик, тўйда, одамлар худди шу ўйинда бир-биримизга яқинлашимизни олдиндан билишгандай, иккаламизни ўртага тортишди. Ўйнаётганимизда биқинимда бир нарсга шир-р этди-ю, Офият секин қулоғимга шивирлади: «Қўлингизни тепага кўтармай, аста бориб ўтиринг». Уялиб атрофга алангладим, ҳеч ким сезмабди, аста даврадан қочдим. Офият ортимдан чиқди. Биқинни пайпаслаб кўрсам, кўйлак кўлтиқдан пастроқда бир қаричча жунабди. У пайтлари кўйлакни торайтириб, сириб кияр эдик, яна бу Наманганнинг тўйида дастурхонга одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарсга қўйилар экан, ошхоналарнинг овқатидан ичи шилиниб юрган бўйдоқ... Офият ўн минутлардан кейин игна-ип топиб олдимга келди. «Юринг, бирон жойда тикиб берай», деди. Ўзим баковулхонага кириб, тўйнинг «ускулат мудури» билан ҳазил-хузул қилиб, тикиб чиқдим, Офият узоқданоқ мени кўриб, гўё менинг уятда қолганим иккаламизнинг ҳам шаънимизга тегишлидай, мамнун жилмайди — яқинда танишганинг қиз бола, тумонатнинг ўртасида сени кўриб қувониб, фақат сенга атаб жилмайиб ўтирса, жуда чиройли кўринар экан, тилим бойланиб қолди, бирдан хаёлимга шу қизга уйланаман-ов, деган ўйинқароқ, довдир ўй келиб, юрагим ҳаприқиб кетди, Офият бирдан меники бўлиб қолди, тўғри бориб ёнига ўтирдим. Ҳеч бир вақт қиз боланинг олдида бунча очилиб ўтирмаган эдим, ҳеч бир қиз менинг гапларимни бунчалар берилиб тингламаган эди, ўз гапимдан ўзим таъсирланиб, ҳар бир сўзимни дона-доналаб, дутор чертаётгандай сўйлайман, айтишимни куйга соламан.

Офиятнинг юзида ҳам менинг кўнглимда дарёдай солланиб қуйилаётган туйғуларнинг акс садоси ўйнайди, гоҳ мен — созчи, у соз бўлиб, гоҳ у — созчи, мен созга айланиб, суҳбатимиз ҳеч тўхтамади, шу тўхтамаганича, баъзан баравж, баъзан паст, ҳозиргача келяпти, кейин — тўйимиздан сўнг Офият айтиб берди, ўша Наманганда, кўйлагимни текиб олиб, уни ахтариб аланг-жаланг келаётганимда, аввал совуқроқ туюлган, энди эса тўсатдан хушчақчақ бўлиб олган ғалати йигитга нисбатан нимадир илиқлик уйғонган экан — «Йў-ўқ, севги эмас, дарров-а, жуда ўзингизни яхши кўрасиз-да, бошқача, худди кў-ўп вақтдан бери таниш, ҳамма гапни ҳам айтса бўладиган яқин одамдек кўриниб кетдингиз...»

Ўша тобда, айни Офият билан топишган дамларимда Баҳри Муҳитда балиқ овлаб юришим керак эди!

7.

Ғалати туюлади: ҳаётимдаги ўнлаб, юзлаб воқеаларнинг тасодифий боғланишлари, уланишлари, узилишларидан бугунги туриш-турмушим бунёдга келган. Агар бу силсиланинг бирон ҳалқаси узилса ё бошқа қатордаги ҳалқага уланиб кетса, мен ҳозир қаерда бўлар эдим?

Еттинчи синфдалигимда шундоқ ажалнинг домига тушаётиб, умрим бор экан, яшашим ҳақ экан, қутулиб қолганман.

Ҳаво булут, эрта кўкларнинг одамни кўчада ҳам мудратадиган дилтанг бир кунни, аниқ эсимда йўқ, бузоқ ахтариб юрган эдим шекилли, колхознинг ташландиқ сушилкасига кириб қолдим. Сушилканинг ичи, ис-қурум босган, нимқоронғи эди. Ҳар хил темир-терсақ, симтўрлар, думалаб ётган вентиляторлар орасидан анқайиб ўтаётиб, девордаги электртақсимлагичга кўзим тушди. Бармоқдай-бармоқдай келадиган, чиройли қайрилган учта сариқ симга қизиқиб қолдим, қорайган деворда, худди сал олдин биров ҳафсала билан артиб-тозалаб қўйгандай, сирли товланади. Секин, худди сеҳрлангандай, ихтиёрсиз, шуурсиз, аллақандай заиф бир қувонч билан иккаласини ҳам ушламан деб, икки қўлимни ҳам чўздим, эсласам, ҳалиям қалтираб кетаман — мени ажал тортаётган эди, шу сонияда, энди симларни чангаллайман деганимда, нечундир уларнинг ёнгинасида турган қора дастақка диққатим чалғиди, чап қўлим шундоқ симга тегай-тегай, деб, ўнг қўлим билан не хаёлда дастакни босиб юбордим, бирданига қандайдир осмоний бир гувлаш бошланиб, юрагим ёрилиб кетаёзди — симларда ток бор экан! Уч фазали, юқори кучланишли ток! Физикани, электр токининг нималигини, ушлаган одамни чиппа ёпиштириб қўйишини, еттинчи синфда ўқир эдим, жуда яхши билар эдим, эсим тескари бўлиб кетди, оёқларим бўшашиб, бир темирнинг устига ўтириб қолдим, гувиллашдан эмас, ҳозиргина шу симларни ушлаганда тил тортмай ўлишини, косовдай қорайиб, осилиб қолишини англаб қолганимдан — мен бу тилладай товланган симларда ток йўқ, эс билганимдан бери ишлатилмай ётган ярим вайрона сушилка аллақачонлар тоқдан узиб ташланган, деб ўйлаган эдим...

8.

«Мен бир марта ўлганман, бўлди, энди ўлмайман, — дейди рассом оғайним Исрофил. — Қариндош-уруғлар тўпланиб, ҳув-ҳув йиғи-сиғи ҳам қилишган, нимага ҳам куйишарди, туғилганимдан бери инг-инг қилиб ўнганмай ётган бир парча гўштман. Мени ёстиққа қўйиб қизил бахмалга ўрашди, кимдир минғираб жа-

ноза ўқиди, мазоратга олиб боришди. Гўрга қўямиз, деб қизил бахмални очишлари билан бақириб йиғлаб юбордим. Бахмални ҳамсоямиз Ароқул ака очаётган экан, қўрққанидан шайтонлаб қолди. Яқин-яқингача мени кўрса, «Ҳа, жиян, сал бўлмаса, мени ўлдириб қўярдинг», деб юрарди».

«Бўлмаган гап, ўлмагансан, аслда летаргик уйқуга тушиб қолиб, мазоратда уйғониб кетгансан», дейман.

Исрофил мени уриб енгади: «Бахмал қип-қизил эди, деяпман-ку! Худди қизил халтада ётгандай, кўзимнинг олди ҳам қип-қизил эди».

«Бахмалнинг орасидан қип-қизил бўлиб офтоб ҳам кўришиб турганмиди?»

«Бунақа нарсаларни тушунмайсан. Биринчидан, қизил рангнинг бўлакча хосияти бор, одамни тетиклантиради, тунчиروқлар шу учун қизил, эҳтиросни кўзғайди, менга ҳам қувват бериб тирилтирган, иккинчидан, сенга аниқ эслайман, деяпман: бахмални Ароқул ака очганда кўзимга урилган оқ рангдан — кафандан йиғладим. Агар шу бахмал билан кўмишганда, ҳозир Исрофил деган жўранг бўлмасди, ким қайси тўнкалар билан қатиқ ялашиб юрардинг...»

«Бахмалнинг қанақалигини кейин эшитгансан, рассом одам — дарров қолганини кўз олдинга келтиргансан. Кейин ўзинг ҳам ишониб қолгансан...»

«Сен фақат кўз олдинда ётгандай турган нарсаларни кўрасан, фақат очик-ойдин нарсаларни тушунасан. Сал чуқуроғига дарров бемаъни мантиқ ёпиштирасан».

«Ўзинг-чи?»

«Ўзимми? — дейди Исрофил жиддий тортиб. — Мен — генийман».

«Ол-а, — дейман узиб олгудай, — генийлик кўчада дарбадар қопти-да, одам қуригандай сендан бошпана топса?...»

Исрофилнинг ростакамига жаҳли чиқади: «Саёз дарёга ўхшаб шағиллайсан-у, кўнглинг кўр — тумшунингнинг олдида турган генийни кўрмайсан...»

9.

Исрофил чизган суратларда мен ўша — ўзим боришим керак бўлган узоқларни кўраман: ранглари буюрники эмас, одамлари ўзгача, кўринишлари бошқача, ҳаммасида одамни қандайдир секин жўштирадиган, кўнгилини кўпиртирадиган нимадир, англаш қийин, англаш учун мияни зўриқтириш, хаёл чегараларини бузишга тўғри келадиган кенгликлар бор. Мен унинг ўша қизил бахмални, ўз жанозасини аниқ эсимда, деб нақл қилишига ишонмайман, қизил рангнинг бўлакча хосиятлари ҳақидаги гапларида ошириб юбораётганини сезиб тураман, аммо уч ойлик чақалоқ пайтида, уни ўлди, деб ўйлаб, маъракасини ўтказиб, кўммоқчи бўлиб, мазоратга олиб боришгани рост, айни кўмишга чоғланишганда, мурғак чақалоқнинг кўнгилида ихтиёрсиз бир куч — яшаш истаги жунбушга келиб, йиғлаганига ишонаман. Исрофил ўша чақалоқдан катта бўлган, ўша куч уни рассом қилиб тарбиялаган. Исрофилнинг ўзига қўйиб берса, мен у дунёни бир кўрганман, яхши биларман, учиб юргандай эдим, энди туйғуларимнинг чуқурлиги ҳам шундан, дейди. Балки, балки... У чиндан ҳам генийдир, ҳали очилмаган, ё унинг генийлигини тушуниш, тумшунингнинг олдида турган даҳони кўриш учун туйғуларим саёзлик қилар...

Ҳарҳолда, Исрофилнинг ўшанда гўр оғзида бақириб йиғлаб ҳаётга қайтгани билан бугун чизган манзаралари ўртасида боғланиш бор...

Ушанда нима мени симларни чангаллаб қолишдан асради? Балки бу яшагиси келаётган, аниқроғи, ҳали яшашини сезиб турган ёш, норасида танимнинг хато ўлимдан табиий четланиши бўлгандир, балки ўлишни истамаган тирик ҳужайраларнинг ибтидоий сезгисидир, аниқ эслолмайман, ҳарҳолда, қўлларимни ўша сирли товланаётган симларга чўзаётганимда ақлим ухлаётган, мудроқ-парিশон ҳолатда эдим, худди биров мени бошқаргандай, ҳали яшашимни, мактабни битириб, институтга киришимни, пойтахтга келиб, шу ерда оила қуришимни, уч фарзандга ота бўлишимни — бу дунёда ҳали томир ёйишимни бирдан эслаб, симларни эмас, дастакни ушлаб, босиб кўр, деб буюргандай туюлади, бу буйруқни ҳозир, шуларни ўйлаётиб, болалигимга бергандай бўламан...

Агар ўшанда кўлим симларга текканда, атиги бир сония — бутун умрим ўша сонияга жо, ўша сониядан иборат, ўлиб кетганимда ҳозир ўзим, мендан тўраган уч болам ва менга боғлиқ талай-талай ишлар бўлмас, ўрним бўм-бўш, ҳувиллаб турган бўлур эди. Ҳарҳолда, ўлмай қолганим оддий тасодиф эмас, тасодиф десам ҳам, яна шунақа ўнлаб, юзлаб бир-бирига чирмашиб кетган тасодифларнинг бир узвий ҳалқаси бўлган, бу ҳалқалар занжири ажалнинг шундоқ човути остидан ўтиб, менинг ҳозирги тирикчилигимда уланган, ўша ерда узилиб қолиши белгиланмаган эди, болалигимнинг менгача чўзилиб келиб, умр берса, келажагимгача ҳам уланиб яшаётганини сезиб тураман.

Баҳри Муҳитга бораман, деб кетмай, бу орада Офият билан топишишим ҳам шундай тасодиф, ўша занжирнинг энди фақат менга, менинг умримгагина эмас, Офиятнинг ҳаётига ҳам, болаларимнинг дунёга келишига, яшашига, вояга етишига боғлиқ ҳалқаси, йўл юришни яхши кўришим, доим тинчимни бузиб, тинчгина яшашимга қўймаётган истак эса... Билолмайман, ишқилиб, тупроқдан ташқарида юрган ҳар бир одамнинг ичида, вужудида ўзи ҳам англаб етмайдиган бир устиворлик бор, шу куч унинг ҳаётидаги тартибсиз тасодифларни бир шодага тизади, одам эса фақат шу тартибда яшашни истамайди шекилли, баъзан ҳатто кўлидан келмайдиган нарсаларни амалга оширишга, шу тасодифлар тизгинида қолиб кетмасликка интилади: агар одам бундан сўнг қандай яшаши, қандай турмуш кечиришини аниқ-равшан, беш қўлдай аён билса, қизиғи қолмас, ҳафсаласи ўлар, гўё дунёга тескари келгандай, келажагидаги ҳаётни аллақачон яшаб қўйгандай бўлиб қоларди — одамга у билмаган нарсалар керак, уларни билиб, яна билмаганларини ахтариб кетиши керак, чунки одам дунёга билиш учун келган, билиб кетиши керак.

11.

Офият биз ҳам одамларга ўхшаб, ёз ойлари у ёқ-бу ёқларга кетайлик, дейди, янаги йил, янаги йил, деб келаман, вақт йўқ шунга, ҳафтами — ўн кунми қишлоққа борамиз, мана — ҳаво, ана — кенглик, тўйиб ҳордиқ чиқаринглар, дейман, ўзим икки-уч кунда келди-кетди, бориш-келиш, ўтиришлардан, ош билан шисадан безиб бошлайман, Офият, бир хотин рўзғор қилиб юрса, буниси яна уч бола билан келиб бир дунё ташвиш орттурса, қараб туролмас экан, келинга қўшилиб пишириқ-сишириқдан қиқолмай қолади, дам олиш ўрнига ҳориб-чарчаб шаҳарга қайтамиз, мени йил бўйи чала ётган ишлар кутади, Офиятни эса қозон-

товоқ, идиш-оёқ деганлар кучоқ очиб қаршилайди. «Яхши ҳамки, ўқийётганда Ҳиндистонни кўриб қолганман», дейди у.

«Ҳиндистондай мамлакатни кўриб келиш бутун умрга етиб-ортмайдими?», дейман.

Бошқа нима ҳам дей?

Болалар каттарсин, ҳаммаси бўлади, дейми?

Илгарилари Исрофил бирга юр, деб тоққами, сув омборгами судраб қўймамасди. Фақат бир марта унга эргашиб бордим. Биринчи кун — тузук, чўмилдим, офтобда тобланиб ётдим, яна чўмилдим, тушдан кейин шишиб ухладим, Исрофил тинмай ишлади, иккинчи кун ундан хафа бўлдим: на гаплашади, на уёқ-бу ёққа юради, худди шундай бехавотир ишлаши учун мени қўриқчиликка олиб келгандай, китоб ўқий десам, яна мудроқ босади, ухласам, қарахт уйғонаман.

«Ғирт уй каламуши экансан, ўзинг ҳам, — деди Исрофил, учинчи кун эрталаб йўл халтамни елкалаганимдан кейин. — Сени озодликка зўрға тортиб чиқсам, яна қавагинга урасан...»

«Худо мени одамлар орасида яшагин деб яратган», дедим...

Исрофилдан йилдан-йилга узоқлашиб кетяпман, йўқ, мен тўхтаб турибман, Исрофил кетиб боряпти, худди болалигимдек: ўзи билан ўйсиз, ташвишсиз эркинлигимни, тоза хаёлларим, қизғин умидларимни ҳам олиб, мени ташлаб кетяпти...

Дўст ёнингда туриб ҳам сендан узоқлашиб бораверар, оила бузилганда ўртадаги болалар, ота уларни ҳар қанча яхши кўрмасин, хотинга ўтадигандек, дўст ҳам узоқлашганда умрингдан энг тотли дамларини ўзига олиб, ўрнига юракни ачиштирадиган оғриқ хотираларни ташлаб кетаверар экан.

Исрофил меникига тез-тез келиб туради, мен ҳам шундай — уникига боришни қанда қилмайман, фақат... бир мажбурий юмуш бажараётгандай, ҳа-ҳу билан гаплашиб ўтираман.

«Э-э...»

«Расулни айтаман...»

«Нимасини...»

«Яхши эмас...»

«Унга айтдим...»

«Ўзи билади...»

«Бировнинг турмуши...»

«Лапашанг...»

«Бир ёқлик...»

«Кулгиси қистайди...»

«Шу аҳволига...»

«Деганда қандоқ...»

«Минғирлайди-ей...»

Четдан қараган одам булар ўзбек тилидаги сўзларнинг талаффузини ўрганибди-ю, ҳали жумла тузишни билишмас экан, бир гапни охиригача айтишолмайди, деб ўйлаши мумкин.

Гўё айтмоқчи бўлган нарсамизни бармоғимиз учидан навбатма-навбат ушлаб кўриб, э-э, буни биламиз-ку, деб яна ташлаб юбораётгандай. Аслида бу қуюқ суҳбатнинг мазмуни шундай: Расул бир эрсиз аёл билан юради, бирга ишлайди, хотини билиб қолиб, идорага келибди, ўша мегажинни юлибди, ғалва, томоша; директор партком, яна бир-иккитаси йиғилиб, Расулни ўртага олишибди, «Хўш, нима қилмоқчисан?», дейишса, Расул: «Билмасам, ўзларинг биласизлар», дебди, директорнинг жон-пони чиқиб кетибди: «Уйнаш тутган сенми ё бизларми? Мазасини сен тот-да, нима қилишгини бизлар билайликми? Ё бунисини ташла, ё унисини», дебди, Расул иккаламизга ҳам унча яқин эмас,

аммо отам замонида қурилиш ташкилотининг ётоқ-хонасида бирга яшаганмиз, бу аҳволига ачинамиз, ёрдам бергимиз келади — шунини муҳокама қиляпмиз, фикр билдириямиз, фақат бир-биримизнинг нима демоқчилигимизни жуда яхши билганимиз учун, очик айтишга эҳтиёж ҳам қолмаган: гапларимиз икковимизга ҳам ёд бўлиб кетган.

Шунга қарамай, мен ҳали ҳам Исрофилни соғиниб бораман, Исрофил ҳам менадан бурунги — ўша Маҳдини излаб келади.

Мусофир жойда ҳамюртларни бир-бирига, уларнинг фазилатларидан кўра, кўпроқ туғилган юрт меҳри яқинлаштиради, ўз элида ёвланганлари ҳам бегона элда топишиб, ҳатто дўстлашиб кетишади.

Исрофил билан мен икки хил одам бўлиб чиқдик, аммо узоқ, тунлари ухламай лақиллаб ётганимиз, ҳеч адо бўлмайдиган гурунглариимизни қўшиб ҳисобласа, — жуда узоқ вақт бир кўнгил мулкида елкадош яшаганимиз хотираси тамом айрилишга изн бермайди. Ҳар қанча узоқлашмайлик, бошқаттан яшамаймиз — ўша дўстликни четлаб ҳам ўтолмаймиз, юракдан чиқариб ҳам ташлолмаймиз.

«Ҳеч тушунолмайман сени, — дейди Исрофил, энди хотирага айланган дўстлик баъзан-баъзан кўнглимизни илтиб, яна аввалгидай ташна гаплашган вақтларимизда. — Ўзингни минг хил нарсаларга боғлаб қўйгансан, худди учиб кетишдан қўрқадигандай. Қанақадир одамлар, қанақадир муносабатлар...»

Исрофилнинг гаплари мени чарчатади, унга ҳам-касбларим қанақадир одамлар эмаслигини, ўртаамиздаги муносабатлар жуда жиддий ва ниҳоятда заруратлигини тушунтиролмайман.

«Анави... ким эди, бўйинини қисиб юрадиган курсдошинг, Абдиқуловми? Ачинаман шу одамга: умрини тўрт-бешта одамни йиқитиш учун сарфлаб юрса! Ўзинг ўйлаб кўр: факультетингда ҳар ким ўз ишини билиб бажарса, Абдиқуловнинг бу уриниши бемаъни бўлиб қолмайдими? Кичкина бир дунёда кичкина одамларнинг бир-бирини кавлаб беҳуда яшаши кулгили эмасми? Сен эса шуниям фожиа қиласан. Ахир, дунёга фақат шу мақсадда келмагансан-ку!..»

Унинг гапларини эшитиб ўтириб ўйлайман: одамларнинг ичиди, уларга ёнма-ён туриб, яна қанақасига тамомила эркин, мустақил яшаш мумкин?

Мен тумонатнинг ичидан югуриб ўтолмайман, албатта бировга қоқиламан, ё бирови этагимдан ушлайди...

Исрофил шунинг урдасидан чиқади — у одамларнинг устиди учиб яшайди.

Ҳеч бир асари жанжал-ғурбатсиз, асаббозликсиз ўтмайди, «Нега ёмон кўришини ўзлари ҳам билмайдиган» муҳолифлари жуда кўп, ҳатто «ҳаммўйқалам» дўстлари билан гаплашяптими, тезлашяптими, билиш қийин, томоғи бўғилиб қолгудай баҳслашади, одамга хос жами ҳис-ҳаяжондан бебаҳра эмас, аммо бу туйғуларнинг ҳаммаси уни асосий иши — «бўёқчилик»дан чалғитаётган мажбуриятга ўхшайди, ғурбатнинг қоқ ўртасида, бўғилиб-қуйиниб, яна буларнинг биронтасини ўзига олмай, гўё пайқамагандай, кўнгли доим озодлиги, эркинлигича қолаверади. «Олишса — шундоқ — индамай олишсин, олишмаса — индамай қайтаришсин. Нима қилишади мулоҳазаларини тиқштириб. Мен дунёни шундай кўраман, нарсаларни шундай ҳис қиламан. Хоҳласан ҳам ўзгартиролмайман. Булар эса менга, йўқ, бу йиғлашинг ёмон эмас, лекин, мана, бунақа, бизга ўхшаб йиғласанг, янада чиройли чиқади, дейишади! Бир шунақа шеър бор, а? Кулги хунук бўлса бордир, аммо йиғи чиройли бўлолмайди, ҳатто қувонч йиғиси ҳам — бу қувончга етгунча торган азобларни

билдиради. Мен эса чизган нарсамда ҳеч йиғламайман, шу тўнкаларнинг дардини чизаман, улар эса ўзларини кўрмай...»

Бу қандай куч?

Менда шу йўқ.

«Сенга ўхшаганларнинг ҳаётини мен уч ойдаёқ тўла яшаб, ҳаётдан қарзимни узганман — энди эркин қушман, истаган томонга учушим, хоҳлаган нарсамни чиқишим мумкин», дейди у ҳазиллашиб.

Менга чин туюлади: у чиндан ҳам олдин яшаган, бир, балки бир неча вужудда таносуҳ бўлиб, одам зотининг турмушини ўбдон синаб кўрган, Исрофилнинг жисми охир бўлгач, бошқа одам суратига кўчади, балки унинг рассомлиги шундандир, ўзини суратларда ҳам қолдирар — кейин қиёфасини эслаб юриш учун...

12.

Бир куни эрталаб Исрофилнинг ҳай-ҳайлашидан уйғониб кетдим. Деразадан қарасам, у учта шоғирди билан юк машинасидан катта бир картинани туширяпти. Нақ девордай келади, қаерга осаман, деб шошиб қолдим.

Тушгунимча Исрофил картинани машинага суяганча, қўлини белига қўйиб, томоша қилиб турибди. Кўзлари киртайиб кетган.

Картинага тиқилиб туриб, бирдан кичрайиб қолгандай бўлдим: ундан бир тоғ силжиб чиқаётган эди, мисоли шундай — сеанс пайтида кинотеатр экранида кўринган тоғ бирдан расмона тоққа айланиб, экранни ёриб, томошабинларга қараб ҳаракатлана бошлаган, залга думалаб тушаётган зил харсанглари экранга туташ супанинг тахталарини бурдалаб, олдинги ўриндиқларга етай деб қолган, залда ҳеч ким йўқ, аммо ваҳимага тўла эди, хира ёнаётган қизил чироқ шуъласида ўриндиқ қаторлари кўрқувдан қотиб қолгандай кўринарди.

Болалигимда кўрганим бир кино эсимга тушди: бригада шийпонининг оҳакланган девориди туйқусдан паровоз кўриниб, тақа-туқ, тақа-туқ қилиб ўкирганча, тўғри устимизга ҳайдади, худди тагида қоладигандай, ўзимизни орқага ташладик, биз тугул, катталар ҳам сўкиниб қўйишди: «Ва-ассийниғар! Нақ босаман дейди-я!».

Исрофил чизган манзарага зеҳн солган одамни шунақа ваҳм босар эди.

Исрофил шундай тушунтиради:

«Чўлда кечаси ёлғиз кетиб боряпсан, бўри йўқ, шоғол йўқ, ҳаммаси қирилиб битган, сенинг арзанда жонингга ҳеч нарса қасд қилмайди, лекин кўрқасан, нимадан — билмайсан. Очик майдонда турибсан, бирдан ер қимирлайди, сени қора ваҳм босади, тепангдан қулаб тушадиган уй-пуй йўқ, аммо юрагинг ёрилиб кетай дейди. Бу кўрқув ақлингдан ташқарида. Инсоннинг атрофини унга кўринмайдиган аллақандай кучлар ғуж қуршаб туради, балки бу куч кўп эмас, битта — табиат, балки табиатда яширинган бир қудратдир? Аниқ айтолмайман. Ярим тунда уйингдан чиқиб, теварак-атрофга, осмонга қара — шу кучни сезасан, қандайдир улуғ, муаззам бир қудрат товуссиз гувиллаб тургандек бўлади, қулоғинг билан эмас, кўнглинг, туйғуларинг билан эшитасан, бирдан уйингга киргинг, паналаб олгинг келади. Бир хил пайтлари, айниқса, тоғда кечаси кўрпанинг ичиди ҳам титраб ётаман, танимга шу куч кириб қалтиратаётгандай бўлади — қанақадир қувонч билан кўрқаман. Агар шу кўрқувни енгсам, танамдаги титроқни тўхтатсам, табиатга қўшилиб кетадигандай бўлавераман, худди жуда улкан деворнинг

тагида туриб, уни пайпаслаётгандай бўлавераман, аммо юмуқ кўзларимни очолмаётгандай бир аҳволга тушаман. Узинг ҳам бир вақтлар шунақа деган эдинг. Сенинг гапларинг эмас, кўп туйғуларинг ҳам менга ўтиб қолган шекилли, қозоннинг қорасига ўхшаб... Майли, бу ҳазил... Лекин мени ҳам сен тушунсан. Мана, чоркунжак экран — бизнинг табиат тўғрисидаги тор тушунчамиз, табиат эса бу тасаввурга сиғмайди, унинг чегараларини бузиб-янчиб ўтиб, шуурига ёпирилади...»

Исрофил картинасини фақат менга бир кўрсатиш учун олиб келган экан, менга ёққани, тўғрироғи, қўрқитганидан роса қувонганини зўрға босиб, яна машинага орттирди.

13.

Одам боласининг вояга етиши қийин кўчар экан. Кейин айтилади: «У-ў, қаранг, кечагина бола эдик!», деб.

Умр йигит ёшидан кейин тезлик олади. Успирин бола бунақа гапларни хаёлига ҳам келтирмайди, ўспиринликнинг умри жуда узун.

Институтда ўқиган йилларим жуда узоқ кечгандай, ҳар бир куни мислсиз-чегарасиз чўзилиб кетгандай туюлади.

Уша пайтлари Ҳақбердини ўлгудай ёмон кўрар эдим — каравотнинг қоқ белида ирқит қора чопонига ўраниб, чордона қуриб оларди-да, бурнини, — кечирасизу ростдан ҳам шунақа қилган бўлса, қандоқ бошқача айтмай, — қанқиллатиб тортгани тортган эди. Ижирғаниб, тишимни тишимга босиб зўрға ўтираман. Гапирсам, баттар бўғиламан, — бурнингга куйдирги чиққур, — ёқмас, эшитманг, дейди! Кошки, хона каттароқ бўлса, товўқхонадай бир каталак — йўталганга ҳам зириллайди.

Ҳатто ҳозир ҳам Ҳақберди билан кафедрада ёлғиз қолсам, кенг ёруғ бино торайиб, ўтирган хонамиз икки елкамдан сиқаётгандай, гапни қисқа қилиб, чиқиб кетаман...

У пайтлари Ҳақбердининг ўрнида одам эмас, бир олақарға кўнқайиб олиб, «қағ-қағ» деяётганга ўхшар, худди шу тобда шифтдан гупиллаб қор уриб берадигандай жунжикиб кетар эдим. Узи йўқ пайтлари ҳатто кўрпаси устидаги алчайиб ётган чопонидан ҳам шу аҳмоқона, бемаъни-бетарбия товўш келадигандай, ҳозир энгини силкиб, «қағ-ғ», этадигандай, ёстигининг тагига тикқардим, шунда ҳам кўнглим тинчмай, кўрпасига бостираддим, кўрпа тагида ҳам тинч ётмай, эгаси келса, биргаллашиб мени хунибийрон қилишга режа тузаётгандай туюлаверарди.

Ёмон кўришда Ҳақберди мендан ҳам ошиб-тушарди, куйиб-ёниб, нафаси тикилиб ёмон кўрарди мени. Яхши ҳамки, одамнинг нафрати фақат ўзини қовуради, агар Ҳақберди лаппакбалиққа ўхшаб ўздан электрқувват чиқарса, у билан қўл олиб кўришганимдами, хайрлашганимдами паққос ўлдириб кўярди. Кимнинг меросини бўлишолмаганмиз — билмайман. Тиккаматикка келиб, бақиришган кезларимизда нега мен уни ё у мени тушириб қолмаганимиз, ҳайронман. (Ҳақбердининг жанжални ҳеч қачон мушшлашишгача олиб бормаслигини, бордию шундай бўлса, чап бериб кетишини энди биламан). Кейин, у пайтлари, жари-ўнгиридан тортиб сим-сиёҳ, фақат юлдузлари бодраб турадиган кечаларигача беҳавотир, ўзимизники бўлган қишлоғимизни янги тарк этиб, нотаниш одамлари, безорилари кўп шаҳарга эндигина келганимиз учунми, ҳам-

мамиз ҳам ўзимизни ҳимоясиз билиб, мусофирчиликда бир-биримизни қўллашимиз керак, деб ўйлаб, бир курсда ўқишимиз, битта каталакда ижара туришимизни ҳамма нарсадан, ўзимиздан ҳам баланд қўйиб, ҳатто фалончиларнинг ижарасида уриш чиқибди, тўрдаги каравотни таллашиб, Холмурад Шобердини урибди, қаранг, биз қандай аҳил яшаймиз, деб мақтанар ҳам эдик. Ишқилиб, бир мусофирнинг ўзи билан бирга турадиган мусофир билан чиқишолмаслиги, шерикларидан ажраб, бошқа ижарага кўчиши, ҳамхўжаларидан пулини бекитиши, гали келганда, ошхонада навбатдан қочиши, ўз бошича, ҳеч кимга қўшилмай овқатланиб юриши ҳам жуда хунук ҳисобланар, узундан-узоқ ғийбат, сўқишларга сабаб бўлар, шунақалар чиқиб қолса, кўп ўтмай давралардан четлатилиб, шумшук кўриниб юришар эди.

Бирин биридан баттар уйларда, уйдан ҳам баттар хўжайинларникида яшасак ҳам, стол теварагини гир қуршаган уч ёки тўрт каравотга қанча одам сиғиб ўтиришига, керосинкадаги кастрюл қанча гуруч кўтаришига қараб, яқин-яқин ижарагирлар жамланиб, ўтиришлар қилиб турамыз — одам саккиз-тўққизтадан баъзан ўн бештагача келади.

Ота-онамизнинг иссиққина оғушини эндигина тарк этиб, ҳали кўпчилик жамулжам яшашни унутолмаганимиз, аксинча соғинишимиздан шунақа гап-гаштакларга бир ҳайит, байрамдай қараймиз, унисидан буни-сигача интиқ бўлиб юрамиз, тўпланиб улгурмаёқ, бир-биримизга гал бермай, ҳафта бўйи йиғилган гапларимизни ҳовлиқиб, қувонч билан тўкиби соламыз (зарурати кисталанг бўлиб зўрға ўтирган Тангир чидай олмай, бирдан ташқарига отилади — «Жон жўралар, айтмай туринглар, ғув-в этиб бориб келаман», «Э-э, шу вақти... Гапнинг белига тепдингиз-да лекин!» — Унинг келишини жим кутамиз, келиши билан яна бошлаймиз), оғизларимиз чарчаб, бошларимиз оғриб кетгунча, кечаси уй эгаси келиб шовқин солиб ҳайдамагунча валақлашамиз, эртаси куни ҳам кеча «гапхона қандай қизиганини-я» маза қилиб эслашамиз. «Замонамиз қаҳрамони»ни янги ўқиб, Печоринга ўхшамоқчи бўлиб юрган кезларим, ўтиришнинг бошларида ўзимни жуда-жуда зериккан, бепарво, совуқ тутишга тиришаман, гап қизиган пайтлари ичимдан потраб чиққан кулгунни зўрға босиб, лабларимни қимтиб оламан, аммо сал ўтмай, печоринчилик тамом ёдимдан кўтарилади, энг зўр хангомани ўзим айтаётгандай, ҳамманинг диққатини қаратишга тиришиб, томоққа зўр бераётганимни билмай қоламан.

Кечаси кўп гапирганимдан калла карахт, оғзим қуруқшаб, дерзадан юксак орзуларим туманида хира йилтираётган юлдузларга термилиб, «Нақадар зерикарли, нақадар зерикарли-я...», деб ўйланиб ётаман...

Якшанба кунлари эрталабдан ўзимни зерикишга мажбурлайман, бугун ўтиришга қатнашмайман, деб аҳдлар қиламан, аммо вақт пешиндан оғиши билан кўкрагимда тўполон кўтариб, томоғимни қитиқлаётган, лабларимни кечқурун айтар гапларимга шайлантираётган туйғуларга бас келолмай қоламан...

У пайтлари мустақилликдан кўра, ҳаммага ўхшашга, ҳамма қатори фикрлашга интилиб, ўзимизни тўдага урар, янги ҳаётга, янги нарсаларга ташна бўлсак ҳам, янгилик изламай, йўлга чиқмай, ғуж яшашни яхши кўрар, дунёни бир-биримизсиз фикр қилолмас, шу чағир-чуғурнинг ичида Ҳақберди икковимиз ҳам ярми қизил, ярми кўк бўялган коптоқдай, чирмашиб, келажакка думалаб келаётган эдик.

Мана, Ҳақберди, Тангир, Ҳасанбой, Сувон; мош бӯёғи олапес тўртта каравот, лиқиллоқ омонат стол; бурчакда милтираётган керосинка, устида битта мусурмони ғишт — уйни шу билан иситамиз; Ҳақберди ўша қора чопонда, олақарғадек кўнқайиб, бурун нағмасини бошлаган; Сувон — қори — кўрпадан фақат консепт ушлаган қўли чиқиб турибди, ҳар замонда кўзи шифтга бақраяди, кейин юмилади — пичир-пичир қилиб ҳозир ўқиганини ёдлайди; Ҳасанбой столга мук тушиб, доимгидай илжайиб, китобга чизиб ўқийди — чизмаса, калласига кирмайди; Тангирбой — худонинг эрка талабаси, ётиб уйқуни уряпти, гоҳо Ҳақбердининг бузуқ карнайидан уйғониб кетади-да, «Э-э-э» деб яна бошини кўрпага бурқайди, оёғи очилиб қолади, оёғининг бармоқлари узун-узун, қийшиқ...

Ташқари совуқ, кеча қор ёққан, изғирин. Қамалиб ўтирибмиз. Дафтарга термиламан, Ҳақбердининг бурни бошимга қамчи тушгандай таъсир қилади. Тушлик қилиб олгандан бериёқ икки марта айтишиб олдик, ҳозир дунёдаги бор ёмонликни ичига жамлаб, ҳаммасини менга тилаб ўтирибди. Менинг кайфиятим ҳам уникидан қолишмайди. Узимча ҳар хил воқеаларни тўқиб, ундан ўч оламан. Мана, у битта жонон қиз билан ёнмаён кетаётганда, қиз эсидан чиқиб, бурнини тортиб юборади, қиз унга «Қо-оч-э ислиқи!», деб қарайди, Ҳақберди мулазам бўлиб қолади. Лекин жонон қизни унинг ёнида юргизишдан қизганаман. Ҳақберди домлаларнинг олдида... Падари қусур, кўпчиликнинг ичида сира бунақа қилмайди-да! Ҳаммасига менинг иккита имтиҳондан ҳам «беш» олиб, бу куйканакнинг зўрға «тўрт»га илингани сабаб... Ҳақберди Жамиланинг қўлини ушлаётиб... Узиям Жамиланинг қўллари картошканинг ўсимтасига ўхшайди. Ул-а бу кўнингдан, дейман. Курсимизда, отаси занжими ё онаси кўмирхонада туғиб кўйганми, Жамила деган қоп-қора пастаккина бир қиз бор. Қиз зотига қирон келгандай, Ҳақберди шуни яхши кўради, шуни гапирса, оғзи сув очадиган-ей, аммо яқинига ҳам йўлай олмай, бир чақирим узоқдан ҳуркиб қарайди, яна «Эҳ-ҳ, — деб жўмрагини чўзади, чўччайган лабининг устидаги сарғиш туклари тикқаяди, — шу қиздан бир муччи олиш насиб қилармикан бандасига! Вой-эй!» Эртагаёқ шунинг кўзи олдида атайлаб, бандасининг насибасини намоишга кўрсатмасамми, деб ўйлайман, аммо Жамиланинг лабидан ўпаётганимда «Вий-й», деб чийиллашини кўз олдимга келтириб, ҳафсалам ўлади. Овозининг ёқимсизлигини!.. Шунинг нимасига учган? Ул-а, илиқишмай!..

Шу пайт кимдир деразани тикирлатиб чертади. Ҳасанбой ялт этиб менга қарайди, Ҳақберди эса ҳозиргина кўнглимда кечган ўйлари билиб тургандай, узиб олади: «Одам эмас шулар, ичида қурти бор-эй! Қаҳратонда пишириб қўйибдимикан!» Сержўра боламан, бири келиб, бири кетиб туради, Тангирнинг чопонини елкамга ташлаб, кўчага чиқаман, дарвозанинг тирқишиданок Шоди аканинг катак пальтосини таниб, қувонаман. Шоди ака бир саломлашиб ўтишга тўхтагандай, киришга тайсаллаб туради, уни куч билан ичкари тортаман.

Ҳасанбой мулойим илжаяди, Сувон — ўқишдан қутулганига хурсанд — кўрпасини тепиб отиб, сакраб туриб, Шоди акани кучоқлаб силкий кетади, Шоди ака: «Ў-ў, жиннимисиз!», дегандан кейин уни қўйиб, Тангирни кўрпа устидан гупиллатиб солади, бу ҳам етмагандай, тепасига ўзини ташлаб юборади, Тангир уни кўрпага қўшиб икки оёқлаб тепади, у кети билан столга урилади, Ҳасанбой чаққонлик билан чойнакни

ушлаб қолади, Ҳақбердибой керишиб, қўноғидан тушади...

Сал ўтмай, стол устида нон, қанд пайдо бўлади, Тангир товуққа дон сочгандай, майиз ташлайди. Керосинка устида чойнак жиғиллайди.

Гапимиз унча қовушмай, эртадан кейин бўладиган имтиҳон, домланинг қандай олиши ҳақида эзмаланиб ўтирамиз, Ҳақберди менинг бунисидан ҳам «беш» олишимни ерга уради: «Иккита «беш»дан кейин ким ҳам «тўрт» кўярди? Давомат учун «аълочи» чиқариш керак». Чой дамланиб, баданга иссиқ ўтгандан кейин, гап қизларга кўчади. Биз билан олти ой ҳам ўқимай, оти ёмонга чиққан, илинг билан юриб-юриб, лип этиб эрга тегиб кетган Султонни ғийбат қиламиз, Ҳасанбой танглайини тақиллатади, Сувон ишшайди, Тангир: «Бир йиғлаб кетганинг ўрнига кирганда шу ҳам», деб сўкинади, Ҳақберди кўзлари ўйнаб: «Шаҳарнинг қоқ ўртасига олиб чиқиб одамларнинг кўзича, панқиллатиб отиб ташласанг бунақаларни!», дейди; ўзини танимасак ҳам, Султонга чув тушган ўша йигитга жўр бўлиб ачинамиз, Шоди ака ерга қараб, босилишимизни кутади... Бирдан Шоди аканинг олдида бефаросатлик қилганимизни англаб, гапни адабиётга буриб юборамиз. Ҳасанбой Шоди акадан: «Ит — вафо» деган қисса ёзаётган эмишсиз, ростми?», деб сўрайди. Шоди ака юзига сирли тус бериб: «Эски китобларни бир қарашим керак», дейди. Ҳақберди чимирилади. Ҳасанбой Шоди акадан агар қиссаси босилса, неча пул олишини сўрайдию Сувон гуриллайди: буларнинг қишлоғи Тошкентга бир шоир етиштириб берган экан, шунинг Сувонга айтишича «бети тўла» китобнинг ҳар сўзига уч тийиндан эмиш! Тангир ажабланади: «Шунча камми?» Сувон ҳисоблаб беради, Тангир баттар ажабланади: «Ўх-ў! Шунча кўпми? Узимиз ҳам кунига икки-уч юз сўмлик гап гапирар эканмиз-да, а? Шу гапларни ёзсак!» Ҳасанбой Сувондан «Шеърга-чи?», деб сўрайди-ку! Сувон биз билмайдиган гапларни билишидан тоза шишади: «Газетада босилса, қаторига қирқ-эллик тийин, китобдагисига етмиш тийиндан!» Бирдан Ҳақбердининг кўзлари ўйнаб қолади, мактабда шеър ёзганини айтади, битта, дуторга бағишланганини ўқиб беради:

**Эшитиб хонишларингни мен
Тушунолмай бўламан ҳайрон;
Бир жуфт оддий торингдан чиққан
Куйинг бунча дилрабо, жонон!..**

Ҳасанбой «Ў, уккағарнинг боласи!», деб юборади, мендан бошқа ҳаммаси лоп этиб ичимизда тирик шоир пайдо бўлганига қувониб кетади, мен ўртанаман, Ҳақбердининг лаблари сўлжаяди, энди «Ям-яшил» деган шеърини ўқийди, бунисидан яйлов ҳам, осмон ҳам, елиб бораётган чавандоз ҳам, ҳатто унинг аргумоғи ҳам ям-яшил бўлиб, Ҳақбердивойнинг туйғулари ҳам «мо-вий-яшил маъвода» учяпти экан. Тангир жўшиб, Ҳақбердининг елкасига қоқади: «Шундай талантни ичингизда бижғитиб юрибсизми!» Тангирнинг бу тарзда оғиб кетиши менга сал ботади, биз билан яшаб турган бир пусмиқ, бурнини шунақа хунуқ тортадиган бир қитмир тўсатдан шоир чиқиб қолса, одамга алам қилар экан. Яна оғзидан чиқаётган гапларни қаранг: «Аргумоқ», «сарбаланд», «яшил уммон», «тотли дамлар», «сарсари еллар», «маъвода!» «Маъвода»сини мутлақо билмас эканман, Ҳасанбой сўраган эди, Ҳақберди: «Масканда дегани» деб тушунтирувди, ичимда роса мулазам бўлдим: Мен «мабодо» сўзи шеърда шунақа — «маъвода» ёзилади: деб ўйлаган эканман, худо бир

асраб қопти: Ҳасанбой сўрамаса, «Шуни «мабодо» деб тўғри ёзса бўлмайдим, китобий жимжима ҳақиқий поэзияга ёт», деб санчиб олмоқчи эдим.

Тўсатдан Сувонбой қарсиллатиб ғазал ўқиб ташласа бўладими! Епирай, кесақдан ҳам ўт чиқиб қолди-ку, деб анграйиб бошловдик, йўқ, ҳар тугул, Чархийникини ёддан айтибди.

Шуниси маълум бўлдики, мендан бошқалари ёзувчизувга аралашган экан: Ҳасанбой мухбир, хабарлари район газетасида босилган, Тангир ҳикоя ҳам, шеър ҳам ёзган кўп қиррали ижодкор, Сувон мактаб кечаларида шеър ўқиган. Йўнилган таёқдай қуп-қуруғи ўзим...

Бирдан гапимиз бир сакраб бу йилги қорга, сўнг шундай қорда қўй боқадиган чўпонларга, айна шу пайтлари қўйга қирон келтирадиган бўриларга ўтиб кетади. Отаси чўпон, ўзи чўлиқ бўлиб кўрган Тангир гапириб яйради, менга «сарт» деб тегишади, шу пайтгача тирик бўрини кўрмаганимга кулиб, мен «сартни чўлда «эшшакдай-эшшакдай» бўрилар борлигига ишонтиришга уринади, унга Ҳақберди қўшилиб, — у ҳам даштлик, — мени лақиллатишга чоғланади, уларнинг ёлғонини эшитмаганга оламан, бунақа тортишувлар кўп бўлиб, охирида ҳамиша ўзим ютганим учун, киприк қоқмай уйдирма тўқишга ўтаман: «Сувда сузадиган, ҳавода учадиган филларни ютиб юборадиган бегемотларни» телевизорда кўрсатишганини айтиб, Шоди акага имо қиламан, Шоди ака босиқлик билан «бўлиши мумкин», деб қўяди, Тангир содда бола — лаққа тушади, қизиқади, лекин илгари ҳам кўп марта шундай ангда қолганидан, ўзини ишонмаган кўрсатади, «Қўй-э, роса опқочасан-да», дейди-ю, давомини эшитишга шошилиб туради, Ҳақберди истеҳзо билан: «Қайси эшиттиришда, қачон кўрсатди, числоси, числоси?», деб ўсмоқчилайди. Сувон бунақа гапларга кўп ҳам ақли етмаганидан: «Шундай денг, э-э, шундайми...» деб ишшайиб ўтиради. Ҳасанбой ёлғон гапираётганимни билиб турса ҳам, индамайди, «Гурунг зўр бўляпти-да», деб илжайди — бечора, бизникида сизинди, бир жой топган экан, жуда нобоп, совуқ; йиғма каравотини елкалаб, ялиниб келди, сиқилишиб жой бердик, энди биронтамизга сал мундайроқ гапирса, «Кўтар кўрпангни! Қури!», деб юборишимиздан чўчийди, жилла қурса, кўкламгача, кунлар исигунча, ё биронтамиз ётоқ-потоққа ўтмагунча, илжайиб чидайди. Ҳасанбой келганидан бери Ҳақберди мени сиқиб чиқариш пайида, ҳатто ўзининг деразадан совуқ урадиган каравотини унга бериб, ўзи менинг жойимга ўтишини ҳам ваъда қилган, аммо Тангир мен тараф, Сувонга эса бари бир...

Одамнинг ҳаёти тез ўзгарар, олдинга ё орқага кетар, ўзи ҳам ё яхшиланар, ё паст тушар, аммо феъли бирдай тураверар экан, мен буни Ҳақбердида кўрдим, ҳали ҳам ўша-ўша, фақат бақиниб олган...

15.

Ҳозирлари дарсимда санама-растадай тизилишиб ўтирган қизларга, дадил-дадил йигитчаларга қараб турсам, гўё булар ўсиб кетгандай, ўзим эса ҳали-ҳануз ўша биринчи курсдаги содда ўспирин, болагим ҳозиргача этагимга ёпишиб юргандай туюлади...

Битта мен эмас, ҳарбийни битириб келган ва ўқишга уч-тўрт марта думалаб илинган каттароқ йигитларни айтмасам, қолганимизнинг қизлар, севги ҳақидаги тасаввурларимиз беш-олтита китоб билан «Сангам»га ўхшаган фильмлардан узоққа боролмас, курсдош қизлар билан ҳатто кечалари бирга сайрга чиққанда ҳам, кўнглимизда минг турли эхтирослар жўш урса ҳам,

буни бирон сўз, бирон ҳаракат билан билдиришга юрак бетламас эди. У пайтлари қизлар — маъбуд, бўса — илоҳий! Севадиган қизимизни ўзимиздан жуда устун қўйиб, кейин ёнига йўлашга чора тополмай юрар эдик. Тангир Гулчехрани ким-қанақа баландда тасаввур қилганиданми, икки йил ўпкасини қўлтиқлаб чопиб, охири, учинчи курсда уни «қўлга киргизганида», ҳафсаласи пир бўлиб, шундай деган эди: «Қўлини қайириб, бошини бурганига қўймай, мана, бундай қилиб ўпсам... Жўра! Шўртак бир гўшт! Лаъл лаблар дейишади яна! Бетимга терс эткизиб соп қолди. Э-э, бор-э, дедим... Фирт ёввойи-ей!» Кейин у ҳафта сайин ўпишишдан тотли-тотли таъм топа бошладию ҳар учрашувдан кейин Гулчехрани «ташлаб», мен билан гаров ўйнайди: «Энди олдига борсам, одам дема мени! Қўлни ташла: битта коньякдан!» Кейинги учрашувдан бўғриқиб келади: «Коньяк олиб келардим-у, пул йўқ, жўра», деб ғулдирайди. Битирар йилимиз, қишда Гулчехраларнинг хонасида устларидан қулфлаб ўтиришган экан, Тангир ҳадед ёпишверганми, Гулчехра жаҳли чиқиб: «Канага ўхшаб сўраверасиз, шундан бошқа нарсаниям била-сизми?», дебди. Тангир эса тескари бўлиб, менга келди: «Мен уни яхши қиз деб бошимга кўтариб юрсам... гапини қара!» Бирон ой — то яна Гулчехра билан топишгунча, фиғонидан тутун чиқиб юрди. Гулчехра ҳатто жўрага ҳам айтиб бўлмайдиган нималаргадир ўргатиб олдим, Тангир вазмин тортиб қолди, ўрталаридаги гап-сўзларнинг тафсилотларини мен билан ўртоқлашмай қўйди; «Гулчехрасиз яшолмайман» деб юрган ошиқ, дипломи ола жуфтаникни ростлади.

Лекин бу савдоларга ҳали бор.

Ҳозирча Ҳасанбой шундай орзу қилади: «Агар ўзим яхши кўрган хотинни олсам, уйдан чиқмайман, устимиздан қулфлаб оламан».

Сувон ўзини баланд тутиб, масхараомуз: «Ҳий-йя, хўроз!», деб қўяди.

Тангир эса босиқлик билан: «Насиб қилгани бордир-да», деб қўяди.

Камина эса, ўзимга биронтасининг мундайроқ қарашига ишонмасам ҳам, қайси билан юрсам, деб бош қотираман...

Курсимизда чиндан ҳам яхши қизлар кўп бўлган экан, аммо ўзимизга ишоналмай, эпини топиб гапиролмаганимиздан, «Э-ҳа, битиргунимизча булар қариб қолади», деб пуф сассиқ қилиб юрганмиз. Очигини айтганда, қизлар ҳам бизни писандага олишмайди, кўпроқ оқори курсдаги кийинишни қийиб қўядиган йигитларга кўз сузишади. Бир-да-ярими билан дўстлашганимиз шу дўстлик билан севги ўртасидаги тўсиқдан ҳатлаб ўтолмай хуноб. Гапирмай деса, бу юриши мужмал, гапириб кўрай деса, бундан ҳам маҳрум бўлишдан кўрқади.

Флотдан қайтган Мавлон ака «популярний» деган сўзни курсимизга ёйиб, ўзимизча тилимизга мослаб олдик, маъноси шундай: қизларни гапга солиб, қулдиришни биладиганимиз — «популяр йигит», оти тез-тез тилимизда айланадиган қиз — «популярка». Сувон ҳисобда йўқ, қизлар унга, у қизларга қарамайди, чунки унаштирилган, ўша томонлардаги ғалати одат бўйича, «қайлиққа бориб» юради; Тангир «сал популяр», Ҳақберди шўртумшуқ «нўл популяр», мен эса «анча популяр»ман, аммо Ҳақберди: «Маҳдига ўхшаб қуруқдан-қуруқ хотинларнинг холаси, қизларнинг дугонаси бўлгунча...» деб рангимни чиқармайди, падари қусур, тили ёмон, аммо тўғри сасийди.

Кейин, ўзимиз сезмаган ҳолда, аста-секин улғайиб, ўзимизни тутишни, кийинишни, қизларга муомалани ўргандик, бизга устунлик қилиб турган юқори курслар

битириб, қизларимиз эътиборида фақат ўзимиз қолдик, ҳатто баъзиларимизга улар тутилган буюмдай, оҳори тўкилгандай кўриниб, қуйи курслардаги «свежий» қизлардан битта-битта топиб олдик, «муччи-пуччи» деган қишлоқи гапларни гапирмай қўйдик.

Лекин ҳали бу гапларга икки-уч қовун пишиғи бор. Ҳозирча Сувонни ўртага олиб, минг алдов билан «қайлиққа» борганда нималар бўлганини айтиришга уринамиз. Бу хумпар ҳам қайси жўраси билан боргани, янгасини қандай чақиргани, қайлиғи кутаётган уйга ўтаётганда қанақа кучук қувлаганини ошириб-шишириб ҳикоя қилади-ю, бизга энг қизиқ жойига келганда: «Бағини айтиб бўлмайди», деб ишшайиб ўтираверади, илло авраймиз, ёрилмайди.

Лекин Шоди ака келган куни ундан уялиб, бунақа мавзуга ўтмаймиз, суҳбат маданийроқ кечади.

16.

Ҳар хил таъсирланаётган битта кўнгил бўлиб ўтирибмиз.

Фақат Шоди ака гўё ичидан оғир бир сир-синоатни чиқариб ололмаётгандай, тўлғана-тўлғана гўяндалик қилади.

«У-ўв, жўралар, сизларга сабр, менга тўзим, сизларга умр, менга ёш берсин, даврамиз тўлиб юрсин, муродларингдан айирмасин, жўралар-ов, бошладим, бошладик, ҳа, эшитганинг умрига барака!

Хў-ўй, юрган бир бола эдик, энамизнинг оппоғи, отамизнинг тойчоғи, темирқанот полапон, кўзлаб учдик, катта шаҳарнинг тор ҳужрасига келиб тушдик, биримиз биримизнинг нафасимизни искаб турибмиз, кенг дунёни, кенг дунёдаги кенгўнгил одамларни, кенгўнгил одамлар орасида одамнинг кўнгил кенгайиб юришини, ўзимиз ҳам шу кенгликларга бораётганимизни билмай, жўралар-ов, димиқиб ётибмиз, ў-ўв, ўша кунларга чиқишни ўйламаганда, димиқганимизни қайдан билардик — ҳа-ё, насиб!

Жўралар-ов, қулоқ беринглар, хў-ўй, бу дунёнинг бир чинини сўйляпман, бир ёлғонини, ёлғоним — чин, чиним — ёлғон — эшитган қулоққа бовли, қулоқ берганлар айтсин — қайсини сўйладим?..

Жаброилдан сўрабдилар, нега яхшиларни оласан, деб, Жаброил уларни Боғи Эрамга бошлабди, асоликка бир оғоч танлаб беринг, деб, сўраганлар бир тик ўсган ниҳолга болта урибдилар, Жаброил айтибди, ҳамма яхшисини олади, деб, — жўралар-ов, — сўраганинг жавоби ўзида экан...

Хў-ўв, дўстнинг тўйига борманг — ўзи есин, кулганида борманг — ўзи кулсин, бахтини берманг — ўзи топсин, осмонга чиқса, тортманг — ўзи тушади, йиқилса, қараманг — ўзи туради, ярасини силаманг — ўзи битади, жўралар-ов, ёлғизни йўқловсиз қўйманг, ёлғизлик — тузалмас дард, дўстнинг дардини олинг — ўзингиз тузаласиз, одамзод дунёга бир-бирини йўқлаб келади, йўқламаса келарми-ей, келган одам келганини хабар қилиб йиғлайди, кетган одам кетганини йиғлаганлардан хабар билиб ётади, келганини кетганини мустар қўйманг, иккови ҳам ўзингиз — келган эдингиз, кетиб боряксиз-эй, ў-ў, одамзоднинг йўли узун, ўнқири кўп, чўнқири бор, якка юрманг, жуфтдан келдингиз, жуфт топинг, сўрагандан сўрайдилар, берганга берадилар, кетаётгандан келади-а, муродингиз — ўзингиз, ўннга юриб изланг-а, — ўзингизга борасиз, чапга юриб изланг-а — ўзингизга борасиз, оғайнилар; кўнгилни кенг тутинг, шу кенг дунёси — ўзингиз.

У-ўв, жўралар, қулоқ беринг, ўннга салом бераман — чапдан алик келади, дунёсининг чапи — ўнг, чапга

салом бераман — ўнгдан алик келади, дунёсининг ўнги — чап, осмонига тиклаб боқдим — турган еримни кўрдим, жўралар, одамни туққан еридан айирмасин, ё насиб, туққан еримиздан олган тупроғимиз рост бўлсин, алқиссаси — яшайдиган жойимиз чаман одамзод экан — тўп гулдай товланиб ўсиб турибмиз...

У-ў, жўралар, дунёсида бир меҳмон эдим, Асқар тоғнинг этағида мудраб ўтириб эдим, ташвишонамни дову дастгайи билан елкамга елкалаб, қулоғимга бир товуш келди, етмиш икки томиримга етди, тур, деди, ирғиб турдим, тур деганининг ўзини кўрмадим, жўралар-ов, эшитганимни айтяпман, эшитганимга эргашиб боряпман...

Йўл бошлайин, жўралар, ҳа-а, йўл тортайлик, Асқар деган тоғларга! Тоққа чиққансизлар-ай, тоғни кўрмагансизлар, кўнглингиз тоғ бўлмаса, тоғни қайдан кўрасиз-аҳ! Тоғни севмаганлар қолсин шу ерда, тоғни билмаганлар юрсин Асқарга! Ҳе-ей, устига чиққанда ғафлат босмасин, ўнгига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, чапига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, орқага қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, олдига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, осмонини бир кўрсин-ай — ўзи турган бўлади, жўралар-ов, баландда туриб ҳам ўзини кўрмаган қанча, пастда юриб ҳам баланддан қараётган қанча, жўралар, дунёсининг усти паст, пасти уст-ов, одамзоддан баланди йўқ, ўша баландларга ўлмай етайлик, умидимизни етим қўймасин, одамзодга азобидан баланд сабот берад экан...

Шоди ака атрофига тўртта кўзани қўйиб олган морбоздай муқом қилиб сўйлайди, қошлари, кўзлари бир зум ҳаракатдан тўхтамайди, биз — тўрт лақма, чопоннинг ичидан бўйнимизни қўзиб, Шоди ака имо қилган томонларга аланглаймиз, чапга салом берса — чапга бошимизни бураемиз, ўнгдан алик олса, ўша ёқда одам бордек, ўннга қараймиз, ув тортиб хўй-хўйлаган пайтлари ғалати бир енгил ваҳмда баданларимиз жимирлаб кетади — Шоди ака биз билмаган, эшитмаган буткул бошқа бир дунёнинг ўнгу чапи, ости-устини таърифлайди, бир сир-синоат, телба сезимлар тўлқинига тушиб олган.

Биздан бир курс юқорида Рўзиқул деган курашчи бола ўқирди. Дароз, бадани бўшотиб, қорни ҳам анча туртиб чиққан, бурни пастга солинтирилган бошмалдоққа ўхшар, полвонлик сиёғи йўқ, лекин икки йилдан бери кураги ерга тегмаган эди. «Бу — бир палакат, жинниси бор, курашда шу жинниси келиб, енгиб беради», дейишарди. Унинг курашига тўп-тўп бўлиб борамиз, «Ана, мана, жинниси келяпти», деб жон ҳовучлаб ўтирамиз. Тўшакнинг нарёғидан ҳар оёғи йўнлимаган болордай, нақ Аҳраман девнинг ўзи мўйлов бураб чиқиб келади, бу томондан эса ҳалпиллаган иштонини кўтариб қўйиб, зинкайиб Рўзиқул бораверади, белушлашади, Аҳраман дев сиқимлаб ўзига тортганда, Рўзиқулнинг чайир оёқлари дир-дир титрайди, бир-икки айланишгандан кейин Аҳраман дев «Хў-ўф!» деб хитоб қилади-да, Рўзиқулни ердан узади, кўтариб уради, аммо Рўзиқул тўп этиб оёғида ўнг тушади. Яна бел тутишади. Яна бел тутишади, Аҳраман дев «Хў-ўф!» деб наъра тортиб, яна Рўзиқулни кўтаради, аммо бояғидай кўтариб уролмайди, Рўзиқул оёқлари билан Аҳраманни акашакдай чирмаб, қотиб тураверади, зўр берганидан Аҳраманнинг кўзлари олайиб кетади, Рўзиқул қалтирайди, бирга думалашади, Рўзиқул унинг тагидан мушукдай сирғалиб чиқиб кетади, яна думалашади, кураш ҳақами уларни ажратади. Энди Рўзиқул худди курашни ташлаб кетаётгандай тўшак четига келади, Аҳраманга томон ўгирилиб шум тиржаяди, худди куй бошлинишини кутаётган раққосдай қўлларини кериб

кўтариб, бармоқларини пастга солинтиради-да, бирдан ингичка, чиңқироқ, одамни сескантирадиган ғайритабий овозда «Ҳий-йа!» деб қийқиради, елкаларини ўйнатиб, қийпанглаб Аҳраман девга қараб бораверади, — «жинниси келгани», яъни жунуни кўзигани шу, жунуни кўзиса, унга одам зоти бас келолмас эди, — тўғри келиб Аҳраманга чил беради, Аҳраман гуппа учиб тушади, кўзларининг пахтаси чиқиб яна Рўзиқулга ёпишади, Рўзиқул ҳийа-ҳаййалаб яна чил беради...

Рўзиқул талай мусобақаларда қатнашиб ютиб чиқди, шу эсимда йўқ, Ўзбекистон чемпиони бўлган эдими, бўлмоқчи эдими, яна бир жунуни очилиб қолди — полвонпақирнинг қўли эгри экан, ўғирлик устида қўлга тушиб, қўлга туширганини уриб, ҳайдалиб кетди.

Лекин жунуни борлиги рост, у йиқитган полвонларнинг келбатини кўрган одам шак келтиролмас эди.

Шоди аканинг баданида ҳам Рўзиқулнинг жунунига ўхшаган нимадир бор эди. Алдармиди, рост айтармиди, нега шуларни ёзмайсиз, десак, ёзолмайман, чунки фақат шундай — сизларга ўхшаганларга қараб сўз бошлаган пайтимда келади калламга — бирдан кўнглимга ваҳий тушади, шуларни анавиларга айт, деб қулоғимга пичирлаб туради, айтиб бўлганимдан кейин кетади, ҳамма гапни ўзи билан олиб кетади, каллам бўм-бўш бўлиб қолади, дер эди.

Ваҳийнинг қай вақтда келишини ҳам биламан, дер эди яна, аввал кўкрагим куюшиб, ҳаво етмаётгандай бўлади, демак — яқинлашяпти, шу вақти деразага қарайман, шундан биламан — келдими, йўқми, йўли ойдинлашади, агар деразадаги ҳар бир чизиқни, ҳар бир бурчакни, ҳатто анави бурғи билан тешиб, чўп қоқилган жойигача аниқ, дона-дона кўрсам, шу кўрганларимнинг ҳаммаси бир-бирига уланиб, бирикиб, битта нарсага ўхшаса — бўлди — келди, каллам тиниқлашади, ичимдан бир нарса кўтарилиб чиқади, кириб улгурган бўлади-да, кейин чиқади, айтмоқчи бўлган гапларимни биров шивирлаб тургандай, кўнглим диркиллаб кетади...

Баъзи пайтлари эса бизни қойил қолдирганидан талтайиб, айтганларимни қоғозга туширсам, кучи йўқолади, ҳамма гап — товушимда, буларни ўқиган билан биров бир нарса англолмайди, ўзим гапириб беришим керак — ҳамма тилсим ўзимда, деб кўяр эди.

17.

Атайлаб шундай қилармиди ё ўзи ишонармиди, ҳозир ҳам тушунмайман, Шоди ака аниқ-равшан нарсаларда ҳам доим бир сир-сабаб кўрар эди. Ҳатто бошининг оғришини ҳам ота-бобоси, аждодларининг шажарасига олиб бориб тақар эди: узоқ ўтмишда, Нодиршоҳми, ундан олдинги бошқасими бостириб келганда ўн олтинчими, ўн еттинчими авлод олдинги бобоси жангга чиқиб, бошидан қилич еган экану ўша жароҳатнинг оғриғи энди Шоди аканинг бошида кўзғалаётган эмиш, чунки ўша бобокалони қилич теккан заҳоти ўлган бўлиб, оғриқ яшмай қолган, ҳар бошланган нарсанинг охир топишига кўра, келиб-келиб энди кўзғалаётган эмиш.

«Унинчида ўқиётганимда ўша бобом тушимга кирган. Тушимда катта бир тошойнанинг олдида туриб, четидаги безакларни томоша қилаётган эканман. Бирдан ойнанинг ичидан: «Шодибек, ўзингни бир кўриб қўймайсанми?» — деган мулоим товуш эшитилди. Бундай қарасам, ойнада, не кўз билан кўрайки, салласовут қалқонда ўзим турибман, бошим яланг, салла йўқолиб қолди, пешанамнинг манави ерида бир энли, қип-қизил қони шўрғалаб турган жароҳат — қиличнинг

изи! Бақириб юбордим. Уйғониб кетибман. Нариги уйдан энам чопиб келди. Сув ичирди. Пешанам зирқираб оғриётган эди. Шу-шу, миям санчадиган бўлиб қолди. Аслида, ойнада ўзим эмас, ўша — неча юз йил бурунги бобом, айна шу бошидан қилич еб ўлаётган чоғида кўринган экан. Бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ. Оламдаги ҳамма нарса наслдан-наслга ўтади, такрорланади, ҳатто касаллик ҳам суяк суради. Мен отамга ўхшайман, отам — бобомга, бобом ҳам отасига, шу тахлит давом қилса, кетаверса, табиатнинг ўша қадимда яшаб ўлиб кетган бобокалонимизни менда такрорлаган бўлиши ҳеч гап эмас, кўнглим ёмон нарсани сезади, меням ўша оғриқ олиб кетади-ёв...»

«Сизлар кўп нарсани тушунмайсизлар. Мана, ҳадеб Султонни сўкасизлар. Лекин унинг нимага шу аҳволга тушганининг тубини ўйлаб кўрмагансизлар. Аслида, Султонда гуноҳ йўқ. Ҳамма иллат — аждоғида: ё онаси, ё буvisи, улар ҳам тоза чиқса, ё она томонидан, ё ота томонидан уруғида қайси бир асрда яшаган бир хотин бузуқ бўлган, оқибатини ўйламай бузуқлик қилиб қўйган. Энди ўша бузуқлик кейинги авлоднинг қонига ўтиб қолганда, тинч юриб-юриб, охири, Султоннинг баданида уйғонган. Султон шўрлик буни билмайди, эркаклар билан ётиш ўзимга ёқади, деб ўйлайди, аслида уни шу иллат чақиради, шунинг қўлида бир ўйинчоқ, уни енгиш мумкинлигини хаёлига ҳам келтиролмайди, сеҳрланган. Энди, бари бир, унинг биронта боласими, неварасими, баданига эрк берса, бўшлиқ қилса, бузуқ бўлиб қолади. Битта матал бор: карвон кечувдан ўтаётганда битта туя сувнинг ўртасида тўхтаб қопти, туякаш ҳарчанд урса ҳам, жойидан қимирламабди, шунда карвонбоши — кўпни кўрган кекса туякаш экан, — ёш туякашга урма, пешоб қилсан, бўлмаса, юрмайди, бунинг онасининг онасида шунақа одат бор эди: ақлсиз ҳайвон, доим шу кечувда сувнинг ўртасида тўхтаб пешоб қиларди, боласи бунақа қилмаган эди, неварасига ўтибди, уруғида бор экан-да, дебди. Энди, жўралар, туякарвоннинг йўли юз йилда ҳам битта бўлиб тураверади, одамзоднинг юрар йўли кўп, яхши эркакка тушса, Султондан ҳам яхши хотин чиқиши мумкин, аммо иллат қолади...»

«Мана, яшаяпмиз, ўқиб ётибмиз, мустақил бўламиз, деб ўлиб-тириламиз, феъли-ҳўйимизни фақат ўзимизники, деб биламиз, лекин, мундай танамизга ўйлаб кўрсак, бир хислатимиз отамиздан, бир хислатимиз бобомиздан, уларга ҳам ўзидан олдинги ота-боболаримиздан ўтиб келган. Бир хил зўр одамлар бўлади, гавда кетворган, важоҳат қоплондай, отаси ҳам, бобоси ҳам полвон ўтган, аммо ўзи шу саҳт-сумбат билан ўлгудай кўрқоқ. Нимага шундай? Сабаби жуда оддий — ота-бобосидан бурунги аждодларидан биронта одам кўрқоқ бўлган, кўрқоқлик буларнинг уруғига кириб қолганда келиб-келиб шу одамнинг қонида уйғонган, гавдасига қарамаган. Энди, сизлар ҳаммаси олдинда бўлган бўлса, қайтарилаверар экан, деб ўйламанглар. Одамзодга ирода, чидам, манави калла нима учун берилган — тўғри яшасин деб! Демак, жўралар, одам тоза яшаши, иллатга бўй бермай, ёмон ишлардан ўзини тортиб юриши керак. Бир хил одамлар зимдан гуноҳга ботади, ими-жимиди юрибман, ҳеч ким билмайди, деб ўйлайди — бекор гап. Узи билади-ку! Унинг гуноҳи кейин боласидами, неварасидами, чеварасидами, лоп этиб юзага чиқиб қолади. Одамнинг билган нарсаси кўнгилга ўрганиш бўлади, кўнгилга ўрганиш бўлган, битта одамнинг одатига айланган иллат унинг қонига ҳам ўтади, кейин суяк суради. Тирик одам ўз авлодининг қонини тоза тутишни ўйламаса, дунёсининг дунёлиги қоладими!..»

Шоди аканинг шундай лаққи донишмандлиги бор эди: «Э-э, жўралар гўрмиз, билмаймиз, ҳали бошимизга кўп савдо тушади, яхшимизнинг ёмон, ёмонимизнинг яхши бўлиб кетиши бор...», деб юрарди.

«Кўраман ҳали», деб қўярди, гўё бизга ҳаёт эмас, унинг ўзи кўрсатиб қўядигандай...

18.

Шоди ака жуда ёмон ўқирди, имтиҳонлардан ҳар йиқилиб чиққанида, елкасини деворга тираб: «Э-э, бу илмларинг бизга тўғри келмайди-и», дея синиқ илжайиб тураверарди.

Ёлғончи эди, гўё бормаган жойи, кўрмаган юрти йўқ, хаёлига келган уйдирмани, орқа-олдига қарамай, чиппа-чин қилиб гапириб ташларди. Унга ишонсак, бурноғи йили биргина августнинг ўзида колхозда ҳисобчилик қилиб, бир қизни яхши кўрган, уни олиб қочаётганда қўлга тушиб, ўлимичи калтак еган, геологларга қўшилиб, Помирнинг аввал Сангизамин, кейин Сангиосмон деган тоғларида кон қидирган, Булунғур вино заводидан бир цистерна «Олмазор»ни қўриқлаб бораётиб, Арис деган бекатда улфатлар орттирган-да, қирқ кунча ичиб ётаверган, цистерна яримлай деганда, милициянинг қўлига тушиб, ўн беш кунча қамалган, шу кўйи Қозоғистон вақтларида ўримда ишлаб қолиб, қайтаётганида топган уч минг сўмини картага ютқизиб қўйган, институтга имтиҳон топшириб, «соққасини чўзолмагани учун», мандатдан йиқилган бўлиб чиқар эди. Ҳаммаси шу биргина августнинг ўзида! «Москвада ишлаб юрганимда, аҳмоқ, биринчи хотиннинг гапига лаққа учиб, Таллиндан уй сотиб олибман, уч ойдан кейин ҳавосининг намлигига чидаш бермай, уйни хотинга ташлаб, ҳай-ё-ҳуйт, бу ёққа жўнаб келавардим», деган гапларни айтиш унга чўт эмас эди. «Алдаясиз», десак, «Ишонмасанглар, Таллиндаги ратушада Айво Пурккала, — иккита «к» билан ёзилади, — шунақа, жўрам экскурсовод бўлиб ишлайди, хат орқали сўранглар. Э-э, у билан неча марта қисқичбақа ушлагани чиққанмиз. Пивога жуда зўр кетади-да», деб гапни бошқа ёққа бурарди. Ишонмасак ҳам кўнглимизда шубҳа туғилади, уй сотиб олмаган бўлса ҳам, саёхатга боргандир, йўқса, ратуша деган нарсаларни қайдан билади, пиво ичганини гапиряпти-ку, деб ўйлаймиз. «Шоди ака, ростиин айтинг, неча марта уйлангансиз ўзи?», деб сўраймиз. (Қизиқ-да: қайсисига қандай уйлангларини айтиб беради). Шоди ака бошини орқага ташлаб, кўзларини юмиб олади-да, ҳисоблаб чиқади: «Бу хотиним Туйғун — олтинчи, йўқ, еттинчи, йўғ-а, биттаси билан ўн кунгина яшадим, ҳисоб эмас, тўғри, олтинчиси экан». Куламин: лақиллатаётганини билиб турамин, аммо олтин-етти марта уйланмаган бўлса ҳам, шунчаси билан юрган чиқар, номма-ном, адаштирамай айтяпти-ку», деб ҳавасимиз келади.

«Маъдивой, — отимни ўзича шунақа ўқимишли қилиб айтарди, — буларингизни қўйинг — оддий одамлар, мени алдайди, деб ўйлашади, — деган эди бир марта. — Сиз бошқа, менга ўхшайсиз. Иккаламиз бу тўданинг ичида римлик авгурлармиз. Рим авгурларини биласизми? Иккитаси кўча тўла оломоннинг ичида учрашиб қолса, мана бундай қилиб, кўз уриштириб, имо қилишар экан. Шу имода, қаранг, булардан қанчалар баландмиз, деган маъно, оддий одамлар уч кеча-кундуз ётиб муҳокама қиладиган гапларнинг мазмуни бўлар экан. Баъзан-баъзан буларга қўшилиб, менга ишонмай қоласиз. Унақа қилманг, мен ростиин айтаман, ёлғон гапирмайман. Одам бир мартагина яшайди,

шу умри ҳам жуда қисқа. Қайта туғилишнинг иложи йўқ. Шундай экан, берилган умрни бир марта эмас, такрор-такрор, қайта-қайта армонсиз яшаб олиш керак. Мен шундайман: колхозда ҳам ишлаганман, Помирга ҳам, Павлодарга ҳам борганман, институтга уриниб кўришни ҳам эсдан чиқармаганман, ҳаммасини қилганман, шу бир ойнинг ичида, бошқа қай вақтда қилман, у вақтларнинг ўз ишлари бор, нега буларингиз ишонмайди, ичимга кириб чиқишмаган-ку, ҳайронман, фақат кўрсатганингни кўради, одам бунақа бўлмаслиги керак-да...»

«Яшаш зерикарли-да, — дер эди у яна. — Шу юриштиришимга ўзимдан ҳам бир нарсалар қўшиб турмасам, бўғилиб кетаман...»

19.

Шоди аканинг ўша бормаган Помирида кўрган бир одам ёввойи чолдан эшитган ҳикояси бўларди, чолнинг бошидан ўтганми шундай воқеа, ё Шоди аканинг ўзи тўқиганми, бирон эртақ китобдан ўқиганми, ишқилиб, биз учун жуда қизиқ, кўзларимиз ёниб, юрагимиз гумуриб эшитар, айтимчимиз кетгандан кейин, айна имтиҳонлар қисталанг пайти шунча вақтимизни лақлуқ гап билан олганига хуноб бўлиб, орқасидан сўқар эдик...

Шоди ака гўё ўша геологларга эргашиб, кон қидириб чиққанда, Сангиосмон деган кимсасиз жойда шу чолни учратибди. Бир чолки, ҳар елкасига иккита Сувон бемалол сиғиб ўтирар, ҳар билаги бизларга ўхшаган йигитнинг сонидай келар, бўй-баста, ҳай, билмадик, бу эшикларга сиғмас экан. Кўзи ёмон, тикилса одамни тешиб юборар эмиш. Юзида кўндалангига тўртта чуқур-чуқур чандиқ бор экан.

Шоди ака ҳамма гапни шу чандиқдан келтириб чиқарган, бир айтганда, ўн беш кун, бир айтганда, бир ой, яна бирида қирқ кун деганда чолнинг кўнглини топиб, нега одам оёғи тегмаган жойларда ёлғиз яшаётгани, бошига қандай кулфат тушиб бу ёқларга келиб қолганини сўраган, чол ҳам азбаройи Шоди акамизни яхши кўриб, кўнглига яқин олгандан, олис-олис, баланд-баланд чўққиларга қараб чуқур уҳ тортган-да, саргузаштини айтиб берган...

Чол йигитлигида осмондаги бургутнинг кўзидан, учиб бораётган пашшанинг қанотидан бехато урадиган, отган ўқи тегмаса, қайта отишни ор биладиган довқур овчи бўлган экан. Бошқа қишлоқ, бошқа уруғдан бир соҳибжамол малак билан аҳд-паймон қилиб, қизнинг отаси, қариндошлари қаршилигини қандай енгишни билмай, боши қотиб юрган кезлар. Энди бизлар билмаймиз, балки Ҳасанбой хабардор чиқар, у ёқда бир уруғ бир уруғга қиз бермайди, удуми жуда қаттиқ — удумнинг бузулиши қон тўкишга олиб келар эмиш...

Худди шу кунлари тоғда бир айиқ пайдо бўлиб, атроф қишлоқларга дориб, кунда-кунора бир сигириними, ҳўкизними гумдон қилиб кетаверибди. Кўп овчилар айиқнинг пайига тушибди, аммо изнинг ўзи йўқ, томдай-томдай буқаларни олдига солиб, мўнгротиб ҳайдаб кетаётганини кўрган одамлар бор, аммо айиқнинг на ўзи, на макони бор, қаёқдан келиб, қаёққа кетганини ҳеч ким билолмас экан.

(Шоди ака бу айиқнинг сирини тоғлик содалар билмаган, мен биламан, деган маънода қошларини учиради, ҳикояси ваҳималироқ чиқади.)

Бу орада овчи йигит ҳам милигига тўнғиз ўқдан жойлаб, айиқни ҳеч ким отолмайди, лекин, мана, биз отамиз-да, деб тоғу тошни кезади, бирон белги, из тополмагандан кейин, ҳеч қанақа айиқ йўқ, одамлар-

нинг кўзига кўринган, ваҳима гап, деган хулосага келади-да, айиқни кўрганлардан суриштириш баҳонасида севгилисининг қишлоғига бориб, у билан гапни бир жойга кўяди, униси эртаси куни тунда тугунчасини қўлтиқлаб, уйларининг орқасидаги чорбоғда кутадиган, буниси келиб олиб қочадиган бўлади, шунақа ваҳимали дамларда бу ишимизни ҳеч ким билмай қолади, деб ўйлайди овчи.

Шартлашилган куни овчи кеч кириши билан йўлга тушади. Тоғ оқшомлари ёмон қоронғи, овчига бунақа қоронғилар чўт эмас, соҳибжамолнинг висолига етишни ўйлаб, тошдан-тошга сакраб, йўлбарсдай йўл танобини тортиб бораверади. Икки томони тиккалаб кетган чуқур даранинг тор бўйнига келганда, худди кўкрагидан биров итаргандай, юролмай, таққа тўхтаб қолади, сабабига ўзи ҳайрон, қоронғига синчиклаб тикилса, беш қадамча олдинда бир қорувли одам қотиб турган эмиш! Кўрқув нималигини шу пайтгача билмаган овчини бир дам ваҳм босибди, гўё кўрқадиган нарсанинг ўзи йўқ эмиш-у, аммо юраги потирлаб кетаверармиш. Зўрға тили калимага келиб: «Ҳой, ту ки, инсми, жинсми? Жавоб гў? Бўлмаса отиб ташлайман!», дебди. Жавоб ўрнига ҳалиги одамдан бир гўлдираш эшитилибди. Овчининг юраги тубга тортиб, сочининг ҳар туки бигиздай тиккайиб, каллапўшини кўтариб юборибди: қараса, олдидаги қора ҳеч қанақа одам-подам эмас, катта, баҳайбат, гумбаздай хурпайган айиқ! Оёғида тикка туриб олганидан одам бўлиб кўринган экан. Энди қизигини эштайлик: овчи ҳадаҳа елкасига қўл юборса, милтиқ йўқ! Уйдан чиқаётганда мойлаб, ўқлаб, тахт қилиб елкага осган милтиғи йўқ! Овчи тахтадай қотибди, ҳа, ўлдим энди, шунча жондорни бежон қилдим, ўзимнинг жоним ҳам жондорнинг қўлида экан, деб калима қайтарибди. Лекин айиқ унга ташланмабди, шу турганича худди бир нарсани тушунтирмоқчидай ғурулайверибди. Овчи сал-пал эс-ҳушини тўплаб, аста-аста орқага тисланибди, айиқ ҳам бу ишинг тузук дегандай, ғур-ғур қилиб турибди. Овчи сал узоқлашгандан кейин, орқасига қайрилиб қочибди. Энди яна қизигини эштайлик: қочиб бораётса, думбасига тўп-тўп қилиб қаттиқ бир нарса урилариш, қўлини орқасига юбориб, ушлаб кўрса — қўндоқ! Милтиқ елкасида экан! Овчини қора тер босибди, бир харсанг тошнинг устида ўтириб, белидаги белбоғини ечибди-да, терини артибди (шу жойи эсингизда турсин), боя эсим тескари бўлиб, елкадаги милтиқни тополмабман-да, деб жаҳли чиқибди, милтиқни қайта ўқлаб, орқага қайтибди. Милтиқни маҳкам чангаллаб, ҳалиям йўлда турган бўлса, падар лаънати вараңглатиб отиб ташлайман, деб пусиб-қапишиб бораверибди.

(Шоди аканинг юзида, ҳа, нодон-а, бунақа айиқни отиб бўладими, деган сирли-норози ифода ўйнайди.)

Бир вақти шундай қўлоғининг тагидан бояги ғуриллаш чиқиб, ҳатто айиқнинг иссиқ нафаси бетига урилибди; шундоқ ёнгинасида турганмиш! Милтиқ эса бу томонга қараган, то ўнглаб, тепкини босгунча, айиқ унинг ўзини таппа босиши мумкин. Айиқ яна бояғидай ғуриллаб, кет-кет, дегандай товуш қилармиш. Овчи яна орқага қайтибди, яна тошнинг устида ўтириб ўйлабди. Йўлга тушса, яна шу ҳол: қаршисида айиқ турибди! Шунда овчининг қони қайнаб, айиққа: «Хўй, хирси гўрсўхта! Чи ба ту роҳи ман банд куни? Даф шуд-э, падарашба лаънат!», дебди. «Падарашба лаънат», деганда айиқнинг жаҳли чиқибди, овчининг бошидан ошириб, бир тошни отибди, тош тепадаги харсангларга урилиб майда-майда бўлиб тушибди. Овчининг кайфи учиб кетибди, лекин билибдики, айиқ уни даф қилмоқчи эмас,

бўлмаса, тошни тўғри мўлжаллаб отарди. Хуноб бўлиб, аҳволини айиққа тушунтирмоқчи бўлибди: «Хўй, менга қара, жўра! Мен севганимни олиб келишга боряпман. Нега йўлимни тўсанан? Сеням жуфтинг бордир, яхши кўрсанг керак, меням тушун-да, ахир!» Айиқ эса жавоб ўрнига яна ғур-ғур қилармиш, қайт-қайт, дегандай бўлармиш. Жаҳли чиққан овчи милтиғини ҳавога тўғрилаб, устма-уст бўшатиб, айиқни кўрқитмоқчи бўлиб, аммо ҳарчанд тепкини босармиш, тепки чиқчиқ қилармиш-у, милтиқ отилмасмиш...

(Шоди ака нодон овчининг устидан муғомбирлик билан кулади: худди айиқ ўзиники, ҳамма гапни унга ўзи ўргатгандай.)

То шунақа олдинга юр, орқага қайт, айиқ билан гаплашиш, унга ялиниш билан тонг ҳам отибди, атроф ёришибди, бирдан айиқ ғойиб бўлиб қолибди, аммо энди фойдаси йўқ — кун ёйилганда қизнинг қишлоғига боришдан ҳеч қандай маъни чиқмайди. Овчи алаmidан милтиқни осмонга қаратиб тепкини босса, гумбурлаб отилибди. Куйинганидан нима қилишини билмай, ўтирган жойида милтиқни гумбурлатаверибди. Бир вақти кўрса, ўқ тугаган. Йиғлагудай бўлиб, қишлоғига қайтибди. Шу куниеқ озиқ-овқат билан ўқ-дорини ғамлаб, қандай бўлса ҳам, севгани билан топишишга тўқинлик қилган бу ғаламис жондорнинг суробини тўғрилаш учун йўлга отланибди. Овчи одамга овидан енгиллашдан ҳам кўра шармандалик йўқ, то уни терисини шилмагунча, қайтмайман, деб сўз берибди ўзига.

Кечаси айиқ билан тўқнашган жойига келиб, бу ерда айиқнинг биронта изини, белгисини тополмабди, ҳалиги айиқ отган тошнинг бўлаклари ҳам, теккан жойи ҳам йўқ, айиқ турган жойларда эса биронта ҳам тош-пош силжимаган, биронта ўт-майса эзилмаган. Овчи одам, айиқ тугул, каклик йўрғалаган жойдан ҳам белги топмади, жуда ҳайрон бўлибди, аммо йигит сўзидан, арслон изидан қайтмайди, ахтариб кетаверибди. Олти кун тентирабди, еттинчи куни пешинда ниҳоят из топибди: бир эмас, иккита, бири — айиқники, бири — молники, шу издан дараклаб бориб, айиқни ҳам кўрибди, ўша кечаси уратганига қараганда, чоғроқ экан, энди ҳўкизни ёриб, жигарини ейман, деб тумшугини қоринга тикқан пайти экан, нафси қутурганидан овчининг писиб борганини сезмабди, овчи унинг қўлоғини мўлжалга олиб, бир ўқни жўнатибди. Айиқ бир ўқирибдию чаппа қулабди. Худди шу вақти чўққининг орқасидан жуда ҳам ёмон, даҳшатли бир ўқирик ҳам эшитилиб, овчининг эси тескари бўлиб кетибди. Бир тошнинг панасига ўтиб, тепага қараса, чўққидан лапанлаганча бир айиқ, бир айиқ тушиб келяпти. Бу дунёнинг айиғи эмас, манов ўлиб ётган айиққа тўртта келади! Уша айиқ! Жуфтининг ёнига тўшиб, искаб кўриб, чунонам ўқирибдики, еру кўк титраб, тоғу тош ларзага келибди. Овчи милтиғини чангаллаб, тура қочганини билмади, қандай қишлоғига етиб келгани, қандай ётиб қолгани, қанча кун алаҳлаганини билмайди!

Энди бундан ҳам қизигини эштайлик.

Уша айиқ отилган, тоғдан бошқа баҳайбат айиқ тушиб, жуфтининг тепасида зор-гирён ўқирган куни овчининг соҳибжамол малағи ҳам бирдан қаттиқ оғриб, шу оғриши билан етти кеча-кундуз ана кетди, мана кетди бўлиб ётади. Тоғда табиб зоти борки, ҳаммаси келади, муолижа оти борки, ҳаммасини қўллашади, лекин бефойда — қиз ёниб тагига етган шамдай сўниб бораверади. Еттинчи куни, қиз тилдан қолиб, имо билан рози-ризозик тилашаётган пайтда, қариндош-уруғлари тўпланиб, йиғи-сиғини бошламоқчи бўлиб турган бир вақтда, тоғ томондан сочи ҳам, соқол-мўйлаби ҳам қизғиш-сарик, баданини ҳам шунақа жун босган, ялан-

ғоч, фақат овратини белбоғ билан яширган бир далли-демона лапанглаб тушиб, тўғри касал ётган уйга кириб боради.

Қўлларидаги тирноқлари ўсиб қайрилиб кетган, оёқларидаги тирноқлари, юрса, ерни тимдалаб, қатир-қутур товуш берар экан.

(Бу девонанинг қанақа девоналигини сезиб, жўр бўлиб: «Ҳий-й!» деб юборамиз, Шоди ака баттар жўшади.)

Девонанинг йўлини ҳеч ким тўсмайди, унинг ва-жоҳатида одамни ўзига бўйсундирадиган, мен айтган-дай қиласан, деган бир куч бор эди. Тўғри жон таслим қилаётган қизнинг бош учига ўтириб, ўзича ғулдираб, нималарнидир ўқийди, қиз кўзини очади, онасига қараб «Сув беринг, чанқаб кетяпман» кейин бирдан девонанинг белидаги белбоққа кўзи тушиб, ўйланиб қолади. Девона унга қараб бир нарсаларни ғулдирайди, бечора соқов экан, ҳеч ким уни тушунмайди. Девона қизнинг отасига қараб яна ғулдирайди, кейин унинг кўлидан ушлаб ташқарига тортиб чиқади, бир қиз ётган уйга, бир овчининг қишлоғи томонга ишора қилиб, ўзининг калласини унинг бошига яқинлаштиради, тўпланганлар уни ўйин тушяпти, деб ўйлаб кулишади, девона эса ерга ётиб, кўзларини олайтириб, ўлаётган қизнинг аҳволини муқаллид қилади, ўрнидан туриб, бир таёқни олади-да, милтиқ отаётган бўлади, тушун-мишмайди, кейин девона бир одамни ерга ётқизиб, бир одамга таёқ ушлатиб, кейин икковини қучоқлаштиради, яна ўша овчининг қишлоғи томонга ишора қилади, агар шундай бўлмаса, деган маънода бош чайқаб, ўзи узала чўзилади-да, ўлган қизнинг аҳволини кўрса-тади. Ниҳоят қизнинг отаси тушунади. «Э-э, далли-демона, англадим нима демоқчилигингни, кўп ғулдирайверма, айтганиндай қиламиз. Бўлди! Қизимнинг умри шунга боғлиқ эканми, сен хоҳлагандай бўлади», дейди-да, овчиникига бир отлични жўнатади...

Тушундигиз!

Девонанинг айтгани бўлибди: отаси кириб, «Касалингнинг давоси шу эканми, она қизим, мен розиман, ўша йигитникига одам юбордим», деганиданоқ соҳибжамол малакнинг рангига қон югуриб, ўрнидан туриб кетади. Бу ёқда эса хушxabарни эшитган йигит ҳам, алаҳлаши тўхтаб, иситмаси тушиб, бир кунда соғайиб кетади.

Ҳафта-ўн кун ичида тўй ҳам бўлибди, тўйга соқов девона ҳам келиб ўтирибди, олдига овдат қўйишган экан, беш панжасини уриб, чапиллатиб, тўкиб-сочиб ебди, чанқаган экан, қувв-келинга никоҳ ўқилаётган супага отилиб чиқиб, овчи энди ичаман деган косани ундан тортиб олиб, никоҳ сувини ичиб юборибди. Овчининг ранги оқариб, девонанинг белидаги белбоққа тикилиб қолибди, девона эса унга қараб иржайгандай бўлибди. Ҳеч нарсадан беҳабар одамлар эса девонани кула-кула нари ҳайдаб, хурсандчиликни давом эттира-веришибди. Энди тўй, расм-русумни биласизлар, қувв юзини бекитиб, то қизни уйига олиб кетишма-гунча, сал паналаб юриши керак, шундай бир пайтда юрган бир девона, устига устак, соқовни қисти-бастига олиб, белбоқни қайдан олдинг, деб қувлаб юриш но-ўнғай, овчини ғам босиб, хурсандчилик татимай ўйи-раверибди... Девона эса худди ўзининг тўйидай, ўйин-га тушибди, бўкириб-ғулдираб ашула айтган бўлиб, ҳаммани ичагини узибди. Фақат унинг юзи овчига жуда қаҳрли, қасослидай кўринибди, кулишининг ҳам ирил-лашдан фарқи йўқ экан...

Келини ҳам олиб келишибди, соч силатар, юз кўр-сатар, бет очар деган расм-русумлар ўтиб, ҳамма тарқаб, эр талабига қизнинг оқ кўйлагини текширадиган

янгалар ҳам қиқир-қиқир қилиб, ниҳоят уйқуга кетиш-гандан кейин, йигит соҳибжамол келинчагининг кўйнига кирибди, аммо, эй, эшитгандан нари, йигит одамнинг бошига бундай кулфат тушмасин!.. Ўзиям овчи шу девонани кўргандан бери, юрса ер тортиб бораётган-дай, мадорсиз, ичига чироқ ёқса ҳам ёришмай турган экан, бу ҳам устига устак бўлиб, кўнглига ёмон хавотир оралабди: бахти бойланган экан! Келин унга таскин бериб, кўнглини кўтармоқчи бўлиб, бир-икки оғиз сўз қотибди. Овчи шундан кейин ўша куни уни олиб қочиб келишга бораётганда, йўлда айиққа дуч келиб, ўтолма-гани, кейин изига тушиб, унинг ўзини эмас, жуфтин-отиб ўлдирганини айтиб берган экан, келинчак «Воҳ!» деб қичқириб юборибди. Энди яна орқага қайтамиз: ҳу, овчи билан соҳибжамол аҳдлашаётган пайтда, уларнинг гапини қизнинг янгаси бодомнинг орқасига паналаб, ҳаммасини эшитган, кейин оқизмай-томизмай эрига етказган, ака бошқа ака-укаларга, улар ҳам ўз навбатида отага, ота эса қизни уйга қулфлаб, кейин олтов-етов қариндош бўлиб, милтиқларни шайлаб, келди отамиз, деб чорбоғда пойлаб ётишган экан.

Бу ёғини энди ўзингиз тушуниб олаверасиз: нега айиқ овчининг йўлини тўсган, нега ялиниб-ёлворса ҳам ўтқизмаган...

Шу вақти эшик ичкарига итарилиб, зулфинлари йў-наб кетибди, кимдир эшик орқасида гуп-гуп юрган-дай бўлибди. Овчи ўрнидан турмоқчи экан, келинчаги даҳшат ичида маҳкам бўйнига ёпишибди. Овчини эса ичидаги бир куч ташқарига тортармиш. Ниҳоят келинчагининг қўлларидан бўйинини зўр билан бўшатиб, эшикни очибди, ташқарига қараб икки одим ташлабди. Қараса, қоронғида ўша соқов девона иржайиб турибди, овчи сал ўзини босиб: «Кет-э, ғойиб омадани ҳирс», деган экан, девона қулочини кериб, унинг юзига ша-палоқ тортиб юборибди, шапалоқ зарби шунақа кучли эканки, овчи қичқаришга ҳам улгурмай учиб кетибдики боши билан деворга урилибди...

Шу ётишида қанча ётган — номаълум, кўзини очса, тепаси тўла одам, қий-чув, уйдаги ҳамма нарса ағдар-тўнтар, тўс-тўполон, келинчак эса ҳеч қаерда йўқ, сими-сиёҳ ғойиб бўлган, биров кўрувдим, демайди...

Ана шунақа, жўралар, сизга ёмонлик қилмаганга ҳаргиз ёмонлик қилманг — ўзингизга қайтади, овчи-нинг келинчаги... Майли, давомини эшитинг.

Овчи ошнамиз энди айиқдан тайин ўчини олиш учун ўттиз тўққиз кун, милтиқнинг қайиши елкасини яғир қилиб, тоғу тошни кезади, қирқинчи куни, Сангиос-мондаги менга кўрсатган ғорига етиб келади, бошини суқиб қараса, хотини ҳам, далли-демона ҳам шу ерда. Девона хотиннинг тиззасига бошини қўйиб, пиш-пиш ухлаяпти, хотин эса унинг қизғиш-сарик, тикрайган сочларини силаб ўтирибди. Кийимлари абгор, кўзлари бежо, бу ҳам бир девона! Овчи кўзини чирт юмиб девонани отиб ташлабди, ёввойилашиб кетган хотин ириллаб унга ташланган экан, иккинчи ўқ билан буниси-ни ҳам тинчитибди. Девона эса жон бериш арафасид унга ўнгарилиб қарабди-да, иржайиб... аслига қайтибди — айиққа, ўша баҳайбат айиққа айланибди, кейин ўлибди. Хотин ўқ теккан заҳотиёқ жон таслим қилган экан.

Овчи айиқни судраб чиқиб, ўша ердан гўр кавлаб кўмибди-да, хотиннинг жасадини елкалаб, тўғри қай-натасиникига кириб борибди, бўлган воқеани бир-бир айтиб берибди, милтиқни унинг кўлига тутқазибди. «Ўз қўлларинг билан мен бебахтни отиб ташлан-лар», дебди. «Ўша ғорнинг олдида ўзимни ўзим отар-дим-у, лекин манави, менинг жаддимга қолган бечор-жанозасиз қолмасин, дедим. Мана, етказиб келдим»

энди мени ўлдирсаларинг улуғ иш қилган бўласизлар», дебди.

Энди, жўралар, Помир халқи жуда мард келади, улар бекорга тоғда яшамайди, тоғда яшаган одамнинг кўнгли ҳам тоғ бўлади, дарди ҳам шунга яраша, шафқати ҳам, овчининг гуноҳига қонга — қон, жонга — жон, дейишмабди, аксинча, «Хунингдан кечдик, ўзи сени худо жазолабди, у дунёни ҳам, бу дунёни ҳам куйдирибди. Бор, кетавер, фақат кўзимизга кўринмайсан, дардимизни эслатмайсан, одамлар орасида яшамайсан», дейишибди.

Шу гап, жўралар, чолнинг юзидаги тўртта чуқур чандиқ ўшанда айиқ шапалоқлаганда панжасидан қолган жароҳатларнинг изи экан, ўзи эса ўшандан буён шу кимсасиз жойларда ёлғиз кун кечирар, худодан рост ажал тилаб юрар экан. Чолни ўз кўзим билан кўриб бошидан ўтганларни ўз қулоғим билан эшитмаганимда, ўша ёрнинг ичига кириб, қадамлаб ўлчаб чиқмаганимда, сизларга бу гапларни айтиб ўтирмаган бўлар эдим...

Ишонсанглар ҳам, ишонмасанглар ҳам — ихтиёр ўзларингда, чолни ўтган йили кўрган эдим, бақувват эди, ҳали ўлмаган бўлса, ўша кимсасиз жойларда ёлғиз ғамини елкалаб юргандир. Айтиб бўладими, дунё асли ўзи кенг-у, лекин бандасининг юрар йўллари тор, бир тасодиф билан Помирга чиқиб, Сангиосмон деган жойига бориб қолсанлар, шу ерларда Амиршо деган овчи ўтганми, унинг келинчагини айиқ олиб қочиб кетганми, деб сўранглар. Ҳа-я, сал бўлмаса унутибман: шўрлик келинчакнинг отини Моҳирў деган эди овчи, Моҳира эмас, Моҳирў — помирча от...

20.

«...Майли, Ҳақберди, сиз ишонманг, — дейди Тангир ўйланқираб. — Лекин қайси эртақ бўлган? Ҳаммаси ҳам тўқилган-да».

«Шу яшашимизнинг ўзи ҳам тўқилган, — деб тунтирмақчи бўлади Шоди ака».

«Жа-а, гап сотишни яхши кўрамиз-да, — деб киноя қилади Ҳақберди».

«Хотинни отган, одамлардан айрилган, бола-чақаси йўқ, ҳамма нарсадан маҳрум, нимага яшаб юради бу овчингиз? — дейди Сувон қизишиб. — Бир ўк билан ўзини ҳам...»

«Э-э, сиз қизиқ экансиз, — деб чўчинқираб жилмаяди Ҳасанбой. — Гуноҳга ботади-я!»

«Нимага яшайди? Яшайди-да! — деб чимиради Ҳақберди. — Жон ширин, ҳамма ўлимдан кўрқади».

«Э-э, шунақа яшагандан кўра... — деб қўл силтайди Сувон».

«Яхшими, ёмонми, турмуши оғирми, енгилми, бари бир, одам умрини тўла яшаши керак, — дейди Шоди ака».

«Аваласи, шунча ёмонлик қилмаслик керак, — дейди Тангир салмоқлаб. — Қилгандан кейин қочмаслик керак — номардлик бўлади...»

«Шунақа яшаш мардлик бўладими? — дейди Сувон яна қизишиб. — Расвоси чиққандан кейин, ўлимни ҳам бўйнига олиши керак!»

«Майли, шундай дейлик, лекин овчининг қилмишларига бериладиган жазо кимнинг бўйнида қолади? — дейди Шоди ака. — Ахир, жазони ҳам кимдир тортиши шарт-ку».

«Тўғри, — дейди Тангир юзлари ёришиб. — Овчи ўзини ўлдирса, эртақда ҳам маъни қолмайди».

«Э-э, буларнинг ҳаммаси гап, — дейди Ҳақберди. — Ҳаётга тўғри келмайди. Агар одам эртақ бўйича яшаса...»

...Шоди ака кетишини ҳам, қолишини ҳам билмай,

мунғайиб ўтиради. Чўпчакни муҳокама қилишдан чарчаймай, гапхона совидай, яна индинги имтиҳоннинг ғами тушади, Ҳақберди конспектини қўлига олади, Сувон яна кўрпасига киради, Тангир дерзага тикилиб, гўё катта нарсаларни ўйлаб, ўйлаганларидан кўнгли қолгандай, «Ҳа-е, шу-да», деб қўяди, Ҳасанбой бу гапдан дик этиб туриб, дастурхонни чаққон йиғиштиради, хужрамиздаги яккаю ягона курсини Шоди ака эгаллагани учун, бир зум тек қотади, кейин Тангирнинг ёнига омонат қўниб, ер остидан ҳаммамизга бир-бир қараб чиқади.

Пучайиб ўтирамиз, бир-биримиз билан сабрсиз кўз уриштирамиз: кетмайдими энди...

Шоди аканинг оиласи тўғрисида шивир-шивир гап кўп эди, биз учун бу гаплар сирли ва аянчли туюларди. Шоди аканинг ўзи: «Бир мундай ўтай ҳам демайсизлар, Туйғун курсдошларингизни олиб келмайсизми, деб кўп сўрайди», деб қанчалар айтган бўлса ҳам, ҳеч бормаганмиз, негадир ўша Туйғунунинг кўзига Шоди аканинг курсдош укалари сифатида кўринишдан ор қилар эдик.

Шоди ака Туйғунунга у бошқа бир йигитдан ҳомиладор пайтида уйланган. Туйғунун биздан икки курс юқорида, музфақда ўқийди, ўзларининг факультетини битираётган Нозир деган бир йигит билан илакишиб, овора бўлиб қолган, у хонасаллот ҳам айшини суриб юриб-юриб, Туйғунун гумонаси борлигини айтгандан кейин, давлат имтиҳонларидан қутулган пайти экан, уйда ойдай хотини, гулдай боласи борлигини айтиб, диплом олишга ҳам қарамай, Туркистонга жуфтакни ростилабди. Туйғунун ёзги таътилда уйга боришга юзи чидамай, акаларидан кўрқиб, ўзини бир нима қилишга журъати етмай, икки қўли — бир тепа, қисматини қарғаб, шўр-шўр кўз ёшларини оқизиб юрган кезларда қишлоғидан синфдоши Шоди ака хужжатларини қўлтиқлаб, институтга келиб қолади-да, дардини ёришга кимса тополмай юрган қиз, унга сардафтарини очади. Шоди ака нодон ёшларни топиштиришга ғайрат билан киришади, Туйғунундан адрес олиб, Туркистонга устма-уст, бири-биридан таҳдидли телеграммалар жўнатади, Нозирбойдан садо келмагач, номерд қочқоннинг нега жимлигини текшириш, оиласи чиндан бор-йўқлигини билиш, ёлғон чиқса, биратўла шошқалоқ ошиқ-маъшукларнинг бошини қўшиб қўйиш учун, Туйғунунни етаклаб, сафарга отланади, шу билан то Нозирбойни топиб, оиласини кўриб, Туйғунунга таскин бериб қайтиб келишгунча, биринчи имтиҳон ҳам ўтиб кетган бўлади.

Энди, биров кимга осилишни билмай юриб, шартта Шоди акани тутган, деб Туйғунунни сўқади, биров сарқит ялашдан номус қилмаган Шоди акани, ўрталарида Туркистондан қайтишларида нима бўлган, нима қўйган, ўзларига аён, ишқилиб, келганларидан кейин, у пайтлари Туйғунуннинг ҳомиладорлиги унча билинмаган чиқар, ўзи суқсурдай нарса, Шоди ака уни севиб қолганми, балки бир инсоннинг хор-зорликда юришига кўнгли чидамагандир, ўзига турмушга чиқишни таклиф қилади, ЗАГСдан ўтиб, оила қуришганини қишлоқдагиларига билдиришга икковининг ҳам юраги дов бермай, бирга яшаб юраверишади, лекин, тешик қулоқ, бунақа гап ерда ётадими, оғизма-оғиз ўтиб, Туйғунуннинг акаларига этиб боради, ота — колхоз раиси, бир ака — райондаги жами «молия»ларнинг каттаси, бири — прокурор ёрдамчиси, бири — ПМКнинг бошлиғи, уруғларидан чиққан шармандаларнинг иккаласини ҳам гўрга тиқиш учун қора булутдай бос-тириб келишади. Аммо, келиб кўришса, яна бир нева-

ралик, жиянлик бўлай, деб туришибди, тўрвақоқди тилла қиз гаражнинг пиёниста қоровули Турдимат нонемаснинг туршақдай боласи билан кўмирхонадай бир каталакда ялашиб-юлқашиб ўтиришибди, уят — ўлимдан ёмон, Шоди акани бир-икки шапалоқлаган, ўлдирворамиз, уруғинг билан қуритворамиз, деб ўдағайлаган бўлишади, начора, замон шунақа, бу кўргулик битта уларнинг бошига тушаётгани йўқ, ёпиғлиқ қозонни очиб ўтирмай, унча ҳам гурилламаган, мунча ҳам писилламаган тўй ўтказишади, тўйдан кейин, жигаримиз ким-кимларнинг эшигида дарбадар яшамасин, деб номуслари келадими, чоғроқ ҳовли олиб беришади. Ҳаммаси ёнларидан, кўплашиб.

Шоди ака шунча хўрлик кўриб ҳам, — булар, кимсан — Бўрибоевлар — Бўрибоев раис, Бўрибоев «молия», Бўрибоев «прокурор», Шоди аканинг отаси эса, оиласида етти жон, топгани ўзига етмайди, — «Ҳой инсонлар, Туйғуноларингнинг асл сардафтери мундоқ эди, очмай ёпиб турибман-ку», демайди, бунақа дейдиган одам ҳам эмас, уриш-сўкиш, ола қарашларга бошини ҳам қилиб, шундоқ номдор оиланинг қизини йўлдан урган, улуғларга канадай ёпишиб олган устомон куёв бўлиб юраверади. Қурилишда ишлайди, топганини рўзғорига ташийди, Туйғуной ўша зинодан бўлган боласини туққандан кейин, биров сўрамаса ҳам: «Нозир деган одифта Туйғунонинг бошини айлантиришга уринган экан, шовурини эшитибок етиб келдим-да, шартта йўлини тўсдим. Айримлар ҳар хил бемаза гапларни тарқатиб юрибди эмиш, агар кимлигини билсам, нақ онасини кўзига кўрсатаман», деб ҳаммага айтиб чиқади. Тинчгина оила қуриб юрган одамга ким ҳам: «Боланг сеники эмас-ку», деб бетлаб гапиради, дейсиз, ўзи билмаса, бошқа гап эди...

Лекин, энди, аёл киши бировга ўзининг шармисорлигини очмасин, очса ҳам, шу одамни ҳадеб кўравермасин экан, Шоди ака эса унинг сардафтеридаги шамолда шилдираётган қора варақдай ёнида юрса, бу ҳақда гапирмаса, юзига солмаса, жилла қурса, хўжакўрсинга ҳам айбдор хотиннинг кўзини кўкартириб, биқинини моматалоқ қилиб турмаса, эркаклик ҳурмати кетар эканми, Туйғуной Шоди акани ёмон кўриб қолади, ажралай деса, у ёқда бадном кечмиши, бу ёқда икки-уч йиллик ўқиш, ўртада бошқадан тўраган бўлса-да, кун-кундан келажигини талаб қилаётган фарзанд, тепасида «ўзинг пиширган шўриш-шўрвани ўзинг ичасан», деб зуғумлаб турган ота, акалар, кимдан тиг еганини билмаган урғочи йўлбарсдай, аламини Шоди акадан олади...

Бу гапларнинг ҳаммасини Ҳақберди айтиб берган. Ичимизда минг хил миш-мишнинг тагидаги гапнинг асл мағзини фақат шу чақади, қолганимиз ким ишонтириб айтса, шунинг оғзига термилишдан бошқасига ақлимиз етмайди...

Шоди ака уйдан эзилиб кетган пайтлари кўнгил ёзгани бизни кига келади, ҳангомамизнинг эзилиб, суви чиқиб, фақат пўчоғи қолганини сезиб турса ҳам, яна нималаргадир илҳақ бўлиб ўтираверади, менга оғир тушади...

Шоди ака бундан тўрт йил бурун ўлибди. Ҳақбердининг шу пайтгача у билан борди-келдиси бор экан, жанозасига етиб борибди, қариндошларидан бир-иккитаси: «Бечорага Туйғуной кун кўрсатмади, куйдириб ўлдирди», деган гап қилибди, майли, ўтган ишга саловат...

21.

Билмайман, нега шундай, бўлмаса, учинчи курслардан бошлаб, ётоқхонага ўтганимдан кейин, Шоди ака, Ҳақберди, Сувон, Ҳасанбойлардан тамом йироқлаб

кетдим, дарсларда қуруққина саломлашиб қўйишимни ҳисобга олмаганда, уларнинг бор-йўқлигини пайқамай ҳам қолдим, яхши ўқиб, ҳар хил тўғарак, клуб, конференцияларда қариллаб юрганимдан, ўзимга ўхшаган «илм ихлосмандлари», «бўлажак» шоиру ёзувчилар билан дўстлашиб, икки йил ижарада яшаганим, Шоди аканинг валақлашларини оғзимни очиб эшитган кезларимни улар билан бирга эслашишга ҳам номус қиладиган бўлдим, ҳали ҳам уларнинг ижарасига бориб, базми жамшидларига қатнашишни қанда қилмаган Тангирга ажабланиб юрдим, аммо ҳозир талабалигимни ўйласам, хотирамга фақат ўша керосин ҳиди сасиб турган каталак ҳужралар келади, тўрт йил нуқул Шоди аканинг уйдирмаларини тинглаб ўқигандай бўламан, шунча курсдош, таниш-билишнинг орасидан фақат Шоди ака, Ҳақберди, Тангир, Сувон, Ҳасанбойнинг қиёфаси аниқ жонланади, кейинги йилларим қанақадир ола-говур аудиториялар, полидаги линолеуми ейилиб кўчган, лахтак-лахтак кўлмақдай йилтираётган узун-узун долонлардан иборат туюлади, ҳатто ўзим билан юрган қизларни ҳам тузукроқ эслолмайман, гўё улар билан фақат қоронғида ўпишиб, кундузлари юзларини сира кўрмагандай...

Ҳақберди Шоди аканинг ўлганини айтганда, — умр ўтган сайин, одамнинг кўнгли бунақа нарсалардан қотиб борар экан, — унча таъсир қилмади, «Э-э, бечора, яхши одам эди, нимадан ўлибди?», деб сўрадим, Ҳақберди унинг миясидан рақ бўлиб ўлганини айтгандан сўнг, «Э-э, шўрлик, э-э, шўрлик», деб туриб, туйқусдан даҳшатга тушдим: доим боши оғриб юриши, бобокалонининг бошидан қилич еб ўлгани тўғрисидаги гапларини эслаб, юрагим тубга тортиб кетди, худди калламда тубсиз бир қудуқнинг оғзи очилиб, шу қудуққа ўзим йиқилиб бораётгандай, ваҳима босди: «...оғриқ», уйғонман, ажодларнинг қонида юриб-юриб, Шоди аканинг бошида турган оғриқ... «Кўнглим сезиб турибди, мени ҳам шу оғриқ олиб кетади...» Авлодлар қони... шу билан оғриқ бадар кетиб, Шоди аканинг авлоди томирида оқаяжак қон тозаландимикан... оғриқ энди касаллик бўлиб қайталамайдики!..

Шоди аканинг умри мен тасаввур қилолмайдиган, содда ақлим етмайдиган қандайдир бир мангу ҳаракатга — одам авлодининг давом қилишидай улуғ бир дарёга — асрлардан буён оқиб келаётган насл дарёсининг оқимини тозалаш учун қурбонликка келтирилган эди, назаримда, Шоди ака бу дарёда узоқ оққандай, ҳали-ҳануз оқиб бораётгандай туюлди, оқимда бўйинини чўзиб, бир вақтлар уқтирмоқчи бўлгани абадий тилсимотни тушунмасдан, писандга илмай, ташлаб келганим учун таънали боқиб тургандай, ҳали ҳам бўлса ўша сир-синоатни тинглаб кўриш учун димик ҳужраларга қайтишимни илҳақ кутаётгандай кўришиб кетди. Мен бу оқимга тушиб кўришим керак эди, лекин ҳозир ҳам тушишга кўрқяпман, қайтиб чиқолмаслигимдан, қайтиб чиқсам ҳам, бутун турмушим: ҳаётим, оилам бузилиб кетишидан кўрқяпман, аввал тушиб кўришим, аввал-бошдан бошқача яшашим керак эди, энди кеч, англамай ўтиб кетдим, билмай ўтиб кетибман, энди билолмайман, билганим тақдирда ҳам бу тириклигим ўша тилсимотнинг олдида сариқ чақага ҳам арзимай қолади, йўқолиб кетаман.

Афт-ангорим ўзгариб кетди шекилли, Ҳақберди юпанч берди: «Қайнагалари Ленинградга обориб операция қилдиришмоқчи экан, яхши кўришарди, ҳар ҳолда, бола-чақасига армон бўлиб қолмасин, дейишган-да, ўзи кўнмабди, қолган беш-тўрт кунимни болаларим олдида ўтказай, дийдорларига тўяй, дебди. Кунни қисқа экан бечоранинг, шу қисқа умрида ҳам мун-

дай кун кўриб яшамади-я. Пешона экан-да. Томир қолдирди-ку — иккита ўғилчиси бор, тоғалари одам қилади», — деди, қизини қўшмади. Шоди ака шу қизалоққа бўлакча меҳр қўйган эди, ўзи-ку — тирик етим, норасида нарса, яна етим бўладими, деб Туйғунойдан ажралмаган эди.

Индамадим, гапиролмадим: шунча йил Шоди ака билан ошначилик қилиб, ҳатто унинг касали маълум бўлиб, эрта-индин узилай деб турганда кўришга ҳам бориб, ҳеч нарса билмаган-эшитмагандай, тонг оқаргунча ундан-бундан бамайлихотир гапхона қурган, уни мутлақо тушунмаган, ёлғиз расми, куруқ сурати, сирти-пўчоғи билан гаплашиб юрган Ҳақбердига буларни қандай ҳам айтайин?

Сўраш керак эди — ким эди бу дардчил, дарди зил одам, ўзи билан нима тилсимни олиб кетди, нега у бир умр ўзини таҳқирга маҳкум қилди, нега чидади? Сўраб қолиш керак эди!

Ўзи билармиди?

22.

Бари бир Шоди акани ўйласам, ичимда қанақадир ёпишқоқ бир ачиниш пайдо бўлади, ҳарчанд уринмай шўрликни ўзимга яқин ололмайман, раҳмим келади, кўнглида кири йўқ, беэиён, тўзимли, яхши одам эди, дейман-у, яхши кўраман, деб баралла айтолмайман, нимадир ҳалал беради...

Анча йиллар олдин, Исрофил билан қурилиш ташкилотининг ётоқхонасида бирга яшаган кезларимда, унга Шоди ака тўғрисида гапирган эдим. У пайтлари Шоди ака тирик, мактабда илмий бўлим мудури бўлиб ишлар эди. Исрофил гапимни нари-бери юриб, ичига бир оғриқ қамалиб қолгандай, безовта эшитди.

«Сен бу одамни мутлақо тушунмабсан, — деди у Шоди акани илгаридан биладигандай. — Хаёлингда ўзинг бўяб, чиройли қилиб олган бошқа одамни — образни гапиряпсан. Аслида, Шоди ака ҳеч қанақа фидойий ҳам эмас, таҳқирланмаган ҳам. Таҳқир нималигини билмагандан кейин, қандай таҳқирланади. Эзилган у эмас, хотини! Тасаввур қил: ҳар куни, балки ҳар соатда ўзининг айбини ёпган олижаноб эрни кўриб туриш қандай азоб! Шоди аканг эса одамларнинг раҳмини келтиришдан ҳам озиқ олади, қаранглар, кўринглар, жўралар, мен қанақа ғариб одамман, деб бемалол яшайверади. Жуда ғалати худбинлик...»

Ўшанда Исрофил кўзимга йўлида учраган ҳамма нарсани босиб-суриб ўтиб кетаётган бир темир вужудга ўхшаб кўринди — Шоди аканинг гўяндалигини, чўпчакларини айтмадим, қизғандим.

Бир марта, Офият Комронга юкли бўлган пайтлар, унга ўзимнинг талабалик йилларимдан қизиқ-қизиқ хангомалар айтиб, кулишиб ўтириб, курсимизда Шоди ака деган шунақа-шунақа акамиз ўқиганини ҳам сўзлаб бердим, сўзлаётим ўзим ҳам таъсирландим, аммо гапим охирига етмай, Офиятнинг ранги бўзланди. Шоди аканинг қандай уйланганию қанақа болажон эканлигини таърифлаётган чоғимда сўзимни шарт кесди: «Э-э, бўлди-е! — деди, кўркув билан нафрат қоришган, аллақандай хавотирли тусда. — Одамни бўғиб юбордингиз. Бошқа гап қуриб кетдимми?! Кампирларга ўхшаб, эски-туски сандиғингизни титкилайвериб...»

Намозшом эди, деразалар дув қорайиб, уйимиз сим-сиёҳ зулматга чўмгандай бўлди, оғзимдаги — оғзимда, бўғзимдаги — бўғзимда, анграйиб қолдим; йўқ. Офиятнинг ўзини танимаган-билмаган, отини ҳам энди эшитган, бундан кейин кўриш-кўрмаслиги ҳам гумон бегона одамни ёмон кўрганидан эмас, ўзгача, бир янги

туйғудан — Офият аниқ бир нарсани ўйлаб, мени, ўзини, кутаётган дунёсини, эндигина илашиб, аланга олаётган оила ўчоғимизни шу тобда ким қайси тупканинг тагида юрган Шоди акадан, тўғрироғи, унинг бебахт-лигидан жон-жаҳди билан кўриётган, шу тинчгина яшашимиз, шу чункиллашиб ўтиришимизни деб, ҳар қанақа Шоди — поди деганларни топтаб ташлашга, бунақаларни хотирамдан ҳам ўчириб чиқишга тайёр эди.

Шундай туюлдики, ҳатто Офият билан Шоди ака ўртасида иккаласига тааллуқли, менга айтилмайдиган бир синоат бордай, Офият шу сирнинг очилиб, турмушимизга раҳна солишидан кўрқаётганга ўхшади, лоп этиб Шоди аканинг мудом оқ шим кийиб юриши ёдимга тушди, Офиятнинг Калкуттада жала кўйиб, кўчалар ифлосга тўлиб оққани, уни ёнидаги бир киши оқ шимини тиззасигача шимариб ўтказиб қўйгани тўғрисида йиғлаб айтганини эсладим, соғ каллага сизмаса ҳам, Шоди ака билан Калкуттанинг ўша ёмғирли куни, Офиятнинг йиғиси орасида боғланиш сездим: балки... табиат Шоди акага ўхшаган яна биттани яратиб, Офиятга учраштиргандир, у ҳам Шоди ака сингари бебахт чиқиб, Офиятнинг, умуман инсоннинг бебахтлигидан зада қилиб, қисмати шўр одамлар билан фақат учрашиб гаплашишдангина эмас, отини эшитишдан ҳам бездириб қўйгандир, балки Офият ахтарганини — ўз қадри-ғурурини биладиган, ҳаётдан ҳақини юлиб оладиган човут чангалли одамни мендан топиб, энди бахтли яшайман деб турганда, бир бебахтнинг шўриш савдоларини илиқ меҳр билан сўзлашимдан менинг феълимда ҳам шундай мўртлик, бепандлик сезиб, эр-хотинлик тақдиримиздан, яна йиғлаб, яна кўз ёшлари ҳайф кетишидан хавотирга тушаётгандир — бу шубҳа-гумонлар шу қадар тубсиз, шунчалар мубҳам эдики, нафақат хотинимга айтиб, сўраб кўришга, балки шу берадиган саволларимни бир маънига тизишга ҳам ожиз эдим; деразадан намозшомнинг қора рўёларига қараганча, ҳаммасини ичимга ютиб, индамай ўтиравердим...

«Шубҳа-гумон қирқоёққа ўхшайди, минг тикил, қайси оёғини босганини кўролмайсан — ҳаммаси бирдан қимирлайди» — ким айтган эди шу гапни?

Эслолмайман, кимдир аниқ биров ўзимга айтган эди, эслолмаяпман.

Қирқоёқ доим бошимда жимирлаб юргандай, қулоғимга кириб кетишидан кўрқаман, чўчийман.

23.

Хаёлимнинг қай бир тўлқинларида қалқиб юрган Тангир бир куни лоп этиб пайдо бўлади.

Шу уйимизга янги кўчиб, ҳали тузукроқ ҳам жойлашиб улгурмаганмиз, олдинги бир хоналик уйимизда нарса қўйишга жой йўқ эди, энди тўртта хонани қандай тўлдиришга бош қотиб, озгина кўр-қутга нималар олишни чўтлаб, дераза олдида чекиб ўтирган эдим, пастда бир мошранг «Уззик» ғийқ этиб тўхтади, ҳали унинг ичидагиларни кўрмасданоқ, мени йўқлаб келишди-ёв, деган хаёлга бордим, гўё бугун кун бўйи, фақат бугун эмас, кўп кунлар, ойлардан буён дераза олдида шуларнинг йўлига термиллиб ўтиргандай бўлдим, беҳуда ўйламаган эканман, аввал шопир йигит тушди, биринчи қаватга кириб чиқди-да, кабинанинг очиқ эшигидан менга фақат тирсаги билан тиззалари кўринаётган одамни, шу уй, дегандай бош ирғади, униси барваста, юзлари товоқдай тўла, бўлали бир одам ҳам тушди, тап-туп ер тепиниб, оёғини машина зинасига қўйиб, почаларини қоқди, кейин ўгирилиб қаддини ростлади-да, тепага, тў-ўғри менга қаради, нимасидир жуда яқин, жуда-жуда таниш — Э-э, «Ирғай»-ку — Тангир!

Қани, мени ҳам танирмикан, деб индамай туравердим. Танимади, салом ўрнига дўғайиб; «Ў-ў, жўра, домла Ашраповнинг уйлари қайси? Отлари Маҳди», деб сиёсат қилди. Э-э, падари ҳусур, отимни шунча ҳурматлаганингдан кейин, ўзимга бунча дўқлама-да, дедим ичимда, ўша «отлари Маҳди» — ўзим-ку! Тангир индамаганимга бир сония ажабланиб турди-да, бирдан ёш боладай қийқириб юборди: «Хў-хўй! Узингми, сарт!..»

Институтни битирганимдан буён Тангирни тез-тез эслаб, бир шатаймас жўрам бўларди, деб юрардим, аммо ўзини кўрсам, бунчалар қувонаман, деб тасаввур ҳам қилмаган эдим, қучоқлашаётганда кўзимдан илқ бир нарса тошганини билмай қолибман, Тангир ҳам таъсирланиб, худди неча йилга дом-дараксиз йўқолиб, бирдан топилган акамдай, мана, келдим, келдим-ку, дегандай нуқул елкамга қоқади, кўзлари йилтиллади, қиз боладай илжаяди...

Тангир «Ҳа, жўра-е, шу ерда яшайман, де», дея хоналарга бир-бир бош суёчи ажабланди: «Пулни сандиққа босасанми, дейман, ё ҳечам олмайсанми? Узимга айтсанг-ку, ҳар йили тўрт-бешини юбориб турардим...» Ботирнинг ҳали қирқи ҳам чиқмаган эди, Тангир иримчи Офиятнинг мен билан маъноли-маъноли кўз уриштиришига парво қилмай, чақалоқни олиб чиқдирди-да, юзини очиб кўрди, гўё киши билмас, йўргагига битта юз сўмликни қистирди, «Бўйинса, кўрқманг... Отингиз нима? Опят, Опяттой. Хотиннинг ҳам оти ўзингга мосидан топган экансан, Маҳди, тўғри айтиш учун биз қишлоқлар яна тўрт йил ўқишимиз керак. Кўрқманг, Опяттой, кўзим йўқ. Узимизда ҳам бунақа бурни оққанлардан олтитаси бор, хотин ҳозир еттинчисини қорнига қамаб, ана чиқарай — мана чиқарай деб турибди. Қизталоқнинг зоти қуёнми, тўнимнинг этаги тегиб кетсаям, бўйида ушлаб қолади...» деб Офиятни дув қизарттирди.

Шопир йигит, оти Исamat экан, бу орада халта-халта бозорлиқларни ташиб кирди.

Тангир кўп ўтирмади, бир-иккита «жуда нозик одамларга ҳақ беришини», менинг у ерга «тўғри келмаслигини» айтиб, кўзғалди. Кетаётиб сирли илжайди-да: «Эртага уйда бўлгин. Битта-яримта одамларим билан келишим мумкин, тагин уялиб юрмай», деб тайинлади, тушунтириб айтмади.

Эртаси куни, Тангир кўплашиб келар экан, бош устига, деб кечаги ўзи келтирган бозорлиғидан мўл-кўл солиб, шўрва остириб ўтирган эдим, эшик гурсиллади, назаримда, теппишаётгандай бўлди, бу қанақа кўпол ташриф экан, деб бориб очсам, икки гирдиғум йигит катта телевизор қутисини икки томондан ачомлаб: «Домла Ашрапуфнинг уйлариими? Ун тўққизинчими!», деб туришибди, гўё мен ўша «Ашрапуф»нинг эшигида юрадиган дастеридай. «Кўл толиб кетди, ака, — деди бирови. — Йўлдан қочинг. Ҳали шунча нарсани чиқариш керак». Уларнинг ортидан сувқоғозга ўралган катта гиламни елкалаган Исamat кўринди. «Домла, шуларни сизнига жойлаштирар эканмиз. Тангир Қурбонвичини ўзлари кечқурун келиб тушунтирар эканлар», деб шум илжайди. «Ашрапуф» ўзим эканлигини сезган йигитлар бир кўримсиз менга, бир кўримсиз уйимга ажабланиб аланглашди...

Икки соат ўтар-ўтмас, катта хонамизни бир бойвачанинг ясоғли меҳмонхонасига айлантиришди, деворни узунасига қирмизи-қорамтир йилтиллаётган «стенка» эгаллади, паркетга учу тўрт, қизғиш гулли қаҳваранг гилам тўшалди, «стенка»га рўбарў, ўтирган одамнинг кетини оғушлаб, тургани қўймайдиган диван-креслолар кўр тўқди, рангин телевизор дунё бойликларини жилвалантира бошлади — ҳаммаси тушу-

нарли эди, Исamatнинг буни қаерга қўйсақ, шундай жойлаштирсак, сизга қандай, деб менга синовчан қарашлари, алланечук ҳавасманд, ҳасадли ўйнаб турган кўзларидан Тангирнинг бу йигитни яхшигина пишиқлаб юборгани шундоқ кўриниб турар, аммо ишонгим келмас, шунча нарсани Тангир нима учун, нима мақсадда менга марҳамат қилганига ақлим етмай, бундай эмаслигига бошқача изоҳ тополмай, хунобим ошар, Исamatни қистокқа олиб аниқлашга эса юрагим дов бермас эди.

Бунақа нарсаларни бошқаларникида кўриб, ўзиникида ҳам шунақа нарсалар бўлишини ҳали фақат орзугина қилган Офиятнинг питирлашига мумкин қадар ишонтириб: «Ҳа, Тангир ўзига олган экан, мошин топилмабди, вақтинча туради. Хонани бекор банд қилмасин, фойдаланиб тураверишин, депти», деган жавоб бердим...

Кечқурун Исamatнинг ўзи келди. «Тангир Қурбонвичини зарил ишлари чиқиб қолди, ўзингиз юрармишсиз. Илтимос қилдилар», деди.

Бордим. Тангир хонасида ёлғиз, дастурхон тузатиб ўтирган экан, мени гуноҳқорона кулиб қарши олди, икки пиёлани тўлдириб коньяк қўйди.

«Айтиб ўтирма, Исamatдан сўрадим, зийрак бола. Ўзингдан ҳам билиниб турибди. Мана, бўйнимни эгиб турибман. Шуни олдиндан сезиб, ўзим олиб борман экан эдим. Ашқол-дашқолингни кўтар, деб, қолсанг, шармандам чиқмасин деб. Энди, жўра, гап бундай, ҳеч қанақа илтимосим йўқ. Катта ўғлим энди тўққизинчида ўқияпти, сенинг филфагинга киритмайман, одам қилмоқчиман. Укаларни ўқитганман. Уйингга юборган нарсаларим шунчаки... шу, жўра, бир вақтлар институтда ўқиб юрганымда, агар куним туғиб, бахт қараб, ошиғим чикка турса, бойиб кетсам, бойлигимдан кўп эмас, қирқдан бирини Маҳдига бераман, деб кўнглимга туккан эдим. Менга сен у вақтлар пир қатори эдинг. Агар ўзгармаса, бузилмаса, деб шарт ҳам қўйган эдим. Кеча кўрдим — ҳалиям ўша-ўша, «сарт» Маҳдилигингча турибсан. Шу, бошқа ҳеч гап йўқ. Қўлингга тутқазсам, олмас эдинг. Нарса қилдим...»

«Биламан бунақа гапларни: кўпчилиكنинг ҳақини ифлос йўллар билан... Кўпчиликнинг ҳақи бўлса, шуни кўпчиликка бериш йўлини топ-чи!»

«Қандай тарқатасан? Қайси ведомость билан? Чўпонлар билан мундай махинация қилган эдик, зағотконторада мундай келишган эдик, мана, юз минг фойда топдим, шуни теппа-тенг бўлиб олайлик, дейманми?..»

«Қирқдан бири ҳам эмас. Фараз қил, менда юз сўм бор, сен эса муҳтожсан, мен сенга бир сўм эмас, қирқ тийинми, эллик тийинми бердим, шу билан давлатлик камаярмиди? Тангалаб эмас, сўмлаб, катта-катта сўмлаб топаман-ку. Энди солиштир: ўқиб юрган пайтларимиз, Гулчехра билан кинога боришга пулим бўлмаса, уч сўм бер, десам, берармидинг — берардинг, ўзингга танга қолса, бас эди. Қайтарасан, демасдинг. Мен ҳам шундай қилардим. Бунақа уч сўмлардан қанчаси мендан сенга, сендан менга ўтган. Ҳозир энди юз сўмимдан атиги қирқ-эллик тийин чақасини берсам, ориятинг кўзғайди. Сенга керак-ку. Майли, биз бошқа-бошқа одам бўлиб чиқдик, сен — яхши, мен ёмон чиқдим, лекин ўша пайтлари қилган жўрачилигим қолди-ку!..»

«Мен бу пулларни ҳаром ҳисобламайман, топшир, дейишин, топширмайман. Чунки ҳар куни, ҳар соатда ўзимнинг йигит умримни, олти боламнинг тақдирини жоди тагига қўйиб топяпман. Сенга эса, Маҳди, қилган совғам ҳаппа-ҳалол, жўра, — тоза кўнгил билан беряпман, ўзинг ҳам тоза одамсан...»

«Э-э, ошна, ғалати одамсан, хирмоннинг устида ағанаб ётибман, сени кўриб, кўнглим ийиб кетди-да, бир чангалини хотамтойлик қилдим. Нима бўпти шунга?»

Ўйлаб ўйимнинг тубига етолмайман: «стенка» — уч минг, гилам бир мингу юз, телевизор — етти юзу эллик олти, жами «юз сўмдан қирқ-эллик тийин...» Тангирга термиламан, шунча пули бор одамга ўхшайди, эзиламан, наҳотки дийдори билан кўзимни ёшлатган жон жўрам «қирқ-эллик тийини» билан мени топтаётганини, саховати билан хўрлаётганини билмаётган бўлса, ё давлати ошгани сайин одамнинг фаҳм-фаросати тўмтоқлашиб бороверадимми?

Эҳсони билан мени ўлдираётганини бу миллиончи бойнинг ўзига қандай тушунтирсам?

Тангирбой, шунча йил ўзимни тоза сақлаб келдим, энди сен, ҳе йўқ, бе йўқ, ногаҳонда имонимни топтаб кетаверасанми?

Тангирбой, шунча йилдан бери менинг ҳам бўйнимга ўн минглаб пуллар суюқ хотиндек осилди, тегмадим, бўйнимни бўшатолмай, ёнимдагилар бемалол олиб, мени ҳам олсанг-чи, косангни оқартирсанг-чи, деб қисташганда ҳам бўғилишга чидаш бериб, келавердим, энди сен битта хотамтойлик билан бардошимни янчиб кетаверасанми?

Тангирбой, шунча йилдан буён хотиним, болаларимнинг кўз ўнгиде ҳар қалай иззат-ҳурматим бор эди, энди сен бу ҳимматинг билан уларни мендан кенгроқ, истаганини бир даста пул билан бемалол муҳайё қиладиган даста узун одамлар ҳам бўлишини кўрсатиб, мени бир тийин қилиб, яна бир камбағалга қайишдим, деб шод кетаверасанми?

Инсонга энг оғири — бировнинг бойлиги олдида бўйинни қисиб яшаш эканлигини наҳотки шунча пул топган мияли бошинг билан ўйламансанг, Тангирбой?..

Бошим чатнаб кетадигандай, ўйхонамга гуррос-гуррос бостириб кираётган бу гапларнинг Тангирга заифона ожизлик бўлиб туюлишини, қорни тўқ саҳий қорни оч йўқсилнинг текин неъматдан бош тортишини ҳеч қачон тушунмаслигини билиб, очик айтолмайман, ерга урилаётган одамлигимни фақат: «Керак эмас эди, Тангир, бекор овора бўлибсан», деб ғўлдираш билан ҳимоя қиламан, баттар хўрланаман. Тангир тушунмайди, баттар мамнун бўлади. «Қўйсанг-чи шунақа гапларни. Ҳай турибди-да, уйингда, ўзинг ҳам бир кун олардинг-да. Одамнинг қадри нарса билан ўлчанмайди-ку. Арзимаган тахта-тухта деб икки жўра аразлашмайлик», деб жилмаяди...

24.

Одамнинг хотираси карвонсаройга ўхшайди: кўп одам яшайди, ким унга бир кўниб, шу билан ҳамишалик муқим макон қурган, кимлар эса бир тўхтаб ўтганича, қайтиб қорасини кўрсатмаган — одамнинг ўзига боғлиқ эмас.

Сувон, Ҳасанбой сингари гала-гала курсдошларимни ғира-шира эслайман, тумонатнинг ичида, ҳаммаси бир-бирига ўхшаб, унисининг қиёфаси бунисига аймашиб, аралаш-қуралаш, вағир-вуғур қилиб қаёқларгадир оқиб ўтиб кетишгандай туюлади, жуда кўплари ёдимга тушмайди, оломоннинг ичида шакл-шамойилсиз бир қоралар туртиниб-суртиниб боришаётгандай кўринади...

Ўн йилдан буён талабаларга дарс бераман, кўз ўнгимда тўда-тўда алмашиб туришади, ўн йилдан бери ғала-ғовур қилиб оқаётган дарёнинг ўртасида қоқилган қоқиқдай туриб, очилиб-юмилаётган оғзимга бир на-

фасга тўхтаб қараб, яна гуррос-гуррос, икки ёнимдан айланиб ўтиб, йўлида бораётган ёшлар оқимига термилиб қолавераман...

Шоди акани кўп ўйлайман, гапларини эслайман, аммо ўзи қандай кўриниши эсимдан чиқиб кетган, ёдимга тушгани — ғўра еяётгандай бужмайган юзи, ушоқ гавдаси, доим текис дазмолланган, текислиги учун эгасини нимагадир ҳақир кўрсатадиган оқ шими, холос, шулар ҳам Исрофилнинг бошлабоқ ёқтирмай ташлаб юборган қоралама — эскизларига ўхшайди; Ҳасанбой ҳозир ҳам кўз ўнгимда фақат илжайиб юргандай, фақат илжайиши, юзи эсимда йўқ. Сувон ҳали ҳам бурнини карракдай кериб, анграйиб тургандай, Тангирдан хотирамда фақат дароз бўйи, завқдан қисилган кўзларю мўғултахлит бети қолган.

Хотирам карвонсаройдан кўра, бир вақтлар яқинларим бошпана топиб, вақтинча яшаган, кейин ҳаммаси юрт-юртига кўчиб, кўчаётганда ирим қилиб ул-бул кераксиз нарсаларини ташлаб кетишган ғариб мусофирхонага ўхшаб кетади, баъзан уни яна ўша одамлар билан обод, гавжум қилишга уринаман, лекин илгари кўрганларим энди кўз олдимда бошқача ростланади...

Тангир билан ўқиш тугагандан сўнг қайси йўлни танлаш тўғрисида кўп тортишар эдик. Мен-ку, энди билсам, ақл-ҳушимни танигандан буён, худди сопқондан отилган тошдай, шу туриш-турмушимга отилиб келаётган эканман. Тангирни ҳам тил кафедрасига олиб қолишмоқчи эди, у эса шаҳарда яшашни салкам одамзоднинг бахтсизлиги ҳисобларди. «Сенинг йўлинг бошқа, ичингда ҳамма нарсага чидайдиган, қийинчилик деганни писанд қилмайдиган бир нарса бор, қишлоғингга борсанг ҳам, сиғмасанг керак. Мен эса ойликдан ойликкача мустар яшай олмайман, ошқозонкасал бўлиб қоламан. Отамнинг ёнига қайтаман. Икки ставка дарс олиб... Аввал отамнинг ўқишга киришимга берган уч мингини ишлашим шарт. Акам яқинда уйланди. Отамнинг бошида борганимдан кейин мени уйлаш ҳам турибди. Яна бир укам келаси йили ўнинчисини битиради, ўқишга кираман, дейди. Унга ҳам... Битта отам шуларнинг ҳаммасига қайдан етказилади!..»

Тангирнинг қамалганини эшитгунга қадар, у билан баҳслашиб юрдим.

«Бир куни деразадан қараб ўтирган эдим, пастда бир мошранг «Ўзик» тўхтаб...

аввал шопири тушиб...

бўлалди, юзлари ойтовоқдай тўла Тангир...

тўғри менга қараб...

«Домла Ашраповнинг уйлари...»

«Хў-хўй, сарт Маҳди...»

хоналарга бир-бир бош суқиб...

«Сира олмайсанми?...»

битта юз сўмлик...

«тўнимнинг шамолига ҳам...»

эшикни гурсиллатиб тешишди...

тўрт-беш минглик ашёлар...

кечқурун, бойлигига, менга қилган яхшилигига маст Тангир...

бойлигу одамгарчилик, пул, тўғрилиқ, олишу олмаслик тўғрисида ечимми йўқ баҳслар...»

Яна:

«...бир куни деразадан қараб ўтирсам...»

Яна...

Яна...

Худди ҳаммаси рост, бўлаётгандай...

Баҳсимизнинг якунида ҳамиша мен Йўлчиға ўхшаб ўлсам ҳам, маънавий ғалаба қозонаман — Тангир хижолатга тушади, гуноҳқорона мамнун — яхшилиқка жазо йўқлигини билиб илжаяди...

Мен пулининг сассиғига чидолмаётган Тангир билан эмас, унинг ичидаги, ўша, «хўб тоза одамсан-да», деб менга ихлос кўйган, нима деса, ишонган, оқкўнгилтанти Тангир билан баҳслашаётган бўламан, негадир энг охирида унинг ҳадыясини энди нима қилишга ақлим етмай қолаверади, гоҳ магазинга топшириб, пулини эгасига қайтараман, гоҳ қарз, ҳозир Тангир арзимаган пулга муҳтож эмас, кейин узаман, деб кўнглимни тинчитаман..

Мен тоза қолдимми?

25.

Кейин билсам, совхоз директорларининг тагида битта мошин бўлмас, мошранг «Уазик»ларини далага, оппоқ «Волга»ларини шаҳарларга минишар экан...

Кейин билсам, янги замоннинг бойлари айш-ишратга чамадон-чамадон пулларни сочишар экан-у, ҳатто дўсту ёронларига ҳам бир сўмни беҳисоб беришмас экан...

Кейин билсам, Тангир директорлигининг бошларида совхозни кўтариб, ободончиликка зўр берган, аммо машъал бўлишга кўнмай, бошқа колхоз-совхозлар шитоб билан илгарилаётган йўлдан юрмай, ўзини четга олган, фақат етиштирганини топшириб, кейинги икки йил ҳатто планни ҳам бажаролмай, раҳбарларга ёмон кўриниб қолган, тўғри амалидан туширилишга одамлар ўртасидаги обрўсини монелик қилиб, устидан материал тўпланаётган экан...

Кейин билсам, зора кўпчиликка едирсам, одамларнинг ҳақиға хиёнат қилмасам, эгам менга ҳам зурёд берар деб, рўзгорига ҳаром аралаштирмай, топган буд-шудини ўн олти йил ичида уч марта алмаштирган хотинларини шаҳарма-шаҳар, табибма-табиб олиб юриб қаратишга кеткизар экан...

Кейин билсам, Тангир ўз ёғига ўзи қовурилиб, икки жаҳонга сиғмай юрган кезлари, кўйиб юборган биринчи хотини ниҳоят эрга тегиб, Ҳасан-Ҳусан туққан, шу билан унинг нуқсини ойдинлаштирган, Тингир вилоят марказидаги мажлисда ҳам ўтиролмай, уйига қайтса, уни саҳарга кутган бу хотини мошранг «Уазик»нинг шопири билан Лайли-Мажнун бўлиб ётган экан; Тангир ёмон бақувват эди, «Мунинг баданида ёмон бир қора куч бор», дер эди Шоди ака, шошганидан жойпўшга чалкашиб қолган шопирни икки мушт билан шакар томирига урган экан, — ўлдириб қўйибди, хотин деразадан ташлаб қочибди...

Шофёрнинг исми Исамат эмас, онаси шошилиб туққанми, ё ўзи дунёга келишга ошиққанми, одамнинг тушига ҳам кирмайдиган от — Қистовбой бўлиб, бир томони Тангирга хеш — амакисинг қайниси экан...

Тангир биринчи хотини билан етти йил туриб, бевфарзандлиги учун қўйиб юборгандан кейин, Чоржўйнинг қаеридадир дарс бериб юрган, ҳали ҳам турмушга чиқолмаган Гулчеҳрани ахтариб борибди, Гулчеҳра уни хуш кутиб олибди-ю, аммо синган косани ямаб бўлмади, деб қайтарибди.

Бу гапларнинг асли қандай бўлганини Тангирларнинг қишлоғидан қирқ қақирим наридаги мактабда ишлаган Ҳақберди топиб келди.

Институт довлисидаги қайрағочнинг тагида учрашиб қолган кунимиз, салом-алик, сўрашишдан кейиноқ Ҳақбердининг биринчи айтган гапи шу — Тангирнинг шўриш-савдосини ҳикоя қилиш бўлди, факультетга ишга ўтаётгани, министрликдаги бир ҳамюрти қўллаб юбораётгани ҳақидаги шамаларни кейин билдирди...

Шунча йилдан буён иккинчи қаватдаги уйимнинг деразаси олдида, пастда — ўзини танитишга — мен хаёл қилгандай бузилиб кетмаганини айтишга келиб, қа-

рашимни кутиб мунғайиб турган Тангирга орқамни ўгирганча, борлиғимни икки одамга — гуноҳсиз ва гуноҳкор Маҳдига, саховатли ва таъмагир Маҳдиларга бўлаклаб, уларни бир-бири билан уриштириб ўтирган эканман.

Мошранг «Уазик»нинг шопири Тангирнинг учинчи хотини билан зино қилишини сезиб юргандай эдим, йўқ эса, нега уни, оти Исаматми, Қистовбойми, бари бир, доим Тангир билан бирга, шум илжайиб юрган ҳолда ўйлар эдим?

Гўё мен Тангирнинг олти боласи бор, хотини еттинчисига юкли деб ўйлаганим учун ҳам у бевфарзанд юргандай...

Мабодо, тақдир мени Тангирнинг ўрнига қўйганда, у қилмаган айни шу гуноҳкорларни ўзим қиладигандай эдим, йўқса, нега уни ҳар гал кўз олдимга келтиргандай, менга қиладиган совғасини ҳам кўрар ва бу совғани қайтариш чорасини тополмай қолар эдим? Кўнглимнинг туб-тубида одамнинг қадри пул билан ўлчанмаслиги ҳақида ўқиган қоп-қоп маърузаларим — Тангирнинг кўзини очиш эвазига тўрт-беш минг сўмлик молни таъма қилдим шекилли...

Назаримда, шунча йилдан буён ичимда тинмай бузқбошлик қилаётган девга қарши курашавериб тинкам қуриётгандай...

Нега шунча йилдан буён деразам тагида мошранг «Уазик» тўхтамади?

Ҳақбердининг айтишича, аслида ҳам шундай бўлиши керак эди — Тангир ҳар йили уч-тўрт марта иш юзасидан пойтахтга келиб кетар экан.

Тангир ўзи тўғрисида менинг бу қадар ёмон хаёлларга боришқани билармиди?

У мен ҳақимда — оиладан тинчиган, турмушда бахт қараб, ошиғи чикка турган, монографиялари босилиб, доим иши ўнгидан келиб юрган, шунга қараганда, яқинда докторлигини ҳам ёқлайдиган, ҳозирча доцент Маҳди Ашрапов тўғрисида қандай ўйлар экан?.. «Э-э: билламан, буларга қандай эришаётганини...», демасмикан?

Яна: жазосини ўзи тортишга мардлиги етармикан?

Яна: одамлар ўртасида бош кўтаролмасликдай оғир жазони хотинига қолдириб кетмадимми?

26.

«Билмадим, кимга қандай, лекин Маҳди менга ҳаммаша ўрнак, — деди Ҳақберди, туғилган кунимда қадаҳ сўз айтиб. — Маҳди билан бирга ўқимаганимда, билмадим ҳозир қаерда юрардим. Уқишда ҳам, турмушда ҳам Маҳдидан орқада қолмасликка тиришдим, энди етдим деганимда, у яна илгарилаб кетаверди, аммо, мана, уни қувлаб кам бўлмадим: қишлоқда юрсам ҳам ёқлаб олдим...»

Кўпчилик ўтирган эдик: Исрофил, кафедрадагилар — ҳаммаси кандидат, бу бошоғриқдан аллақачонлар қутулиб, энди бамайлихотир катта бошоғриққа тайёрланаётган одамлар тўпланиб қолибди, диссертация ёқлаганини бахтининг салкам якуни ҳисоблаётган Ҳақбердининг гапларига ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугидан беҳабар боланинг шодлигига қарагандай, беписанд жилмайишди, Исрофил индамай столни чертиб ўтирди...

Менга эса Ҳақбердининг бу гаплари замирида ўқиниш билан алам ётгандай туюлди.

Аслида ҳам шундай эди.

Ноқулай аҳволга тушдим: наҳотки Ҳақберди бор умрини менга етиб олиш учун сарфлаб, мендан ҳам баландроқ одамлар борлигини, дунёнинг устиворли-

гини, кенглигини, бу кенгликда Маҳди Ашрапов деган одамнинг ҳаёти тор бир туйнук эканлигини билмай ўтиб кетаверса...

Агар, дейлик, чархнинг кажрафтори билан Ҳақберди менинг ўрнимга тушса — ўзи орзулагандай, менга етишиб олса, нималар қилган бўлур эди, — билмайман, шундай ўйласам, мен — ишбилармон истеъфо бериб, жойимга бир ишга ноудда-ношуд, лекин тинмай гап кавлаб юрадиган одамни тайинлашаётгандай қизганчда қоламан...

Институтни битиргандан кейин, воқеалар равиши ўзгариб, ўзимнинг Ҳақбердининг ўрнига қишлоққа кетиб, ўша ёқда диссертация ёқлаб, кейин институтга келишимни ва менинг ҳозирги ўрнимда бўладиган Ҳақбердига ҳавас қилиб яшашни сира-сира истамас эдим...

Ҳақбердининг ҳавасида мен доим хатар кўраман... Биринчи йили Ҳақберди ёмондан нари, яхшидан бериброқ дарс бериб юрди, ҳар қалай, талабларга ўрта мактаб ўқувчиларига дарс ўтаётгандай, «Хўш, Йулчи қандай образ бўлган экан? Қани, бу шеърни ўқигандан кейин қандай кайфият олдик, ким айтади?» қабилдаги гапларни гапиришдан бир қадар қутулди, ўзи айтгандай, методикасини анча такомиллаштирди. Лекин «Хўш, шундай қилиб, инқилоб ғалаба қозонди, жамиятда янги одамлар етишди, бу эса ўз навбатида адабиётда янги қахрамонлари барпо этди, демак: янги ҳаёт — янги одамлар — янги қахрамонлар, буларнинг ҳосиласи — янги адабиёт», деб маълум тушунчалардан мунчоқ тизишдан нарига ўтмади, талабалар унга шунақа гаплари учун, бир томони, яқинда келганини назарда тутиб, «Янги қахрамон» деб лақаб тақишибди.

Бу йилига эса Ҳақберди чиндан ҳам, ғалатиброқ бўлса-да, қахрамонга айланди.

27.

Ҳақберди одамнинг гапини «ҳа, ҳам», деб маъқуллагандай эшитадим-ю, аммо кўзлари доим бир тусда чақнаб тураверади, яхши гапга кулганида ҳам, ёмон гапдан маънос тортганида ҳам кўзларидаги истеъзо ўзгармайди — худди қошининг тагидаги иккита тешикдан бошқа бир одамнинг кўзлари пойлаётгандай...

Чиндан ҳам, Ҳақбердининг сиртини ичидаги бошқа биров кийиб юргандай, унга худди икки кишига: бири — мени қадрлайдиган, менга ишониб-суянадиган, иккинчиси — ҳар сўзимга ғайирлик қилаётган, ишонмаётган, бир танада яшаётган қўшалоқ одамларга гапиргандай, орқа-олдимга қараб, йиғиштириниб сўзлайман, назаримда, — негадир бунга ишонманам ҳам, — ўша тили аччиқ, тийрак талаба Ҳақберди турмушининг оғирлигидан, феълнинг ёмонлигидан такрор-такрор зарба еб, энди, мана, босилиб-қуюлган, эҳтиёткор бўлиб қолган бугунги Ҳақбердининг ичига биқиниб олгандай туюлади.

Билмайман, нега шундай, Ҳақберди билан ёлғиз қолсам, ҳар гал унга ваъда қилган жуда зарур нарсамни, эсимдан чиққанидан эмас, беришга қизганганимдан, атай уйда қолдириб келиб, энди ўтирик баҳоналар билан ўзимни оқлаб ўтиргандай ўнғайсизланаман...

Одам ҳамини кимдандир қарздор, кимларнингдир олдида бурчли, жуда кўп одамлардан яхши нарсалар олганман, жуда камини қайтарганман, Ҳақбердидан ҳам олган бўлсам керак, аммо қайтаришга унинг ўзи арзимамайди, бари бир, қайтарганимнинг қадрини билмайди, унга нима керак; деб ҳисоблайман — худди кўр кампирнинг тиллаларини ўзимники қилиб олгандай...

Агар, айтгани рост бўлиб, у менга эргашган, мендан кўп нарса олган бўлса ҳам, шуларнинг орасидаги энг асосий нарсани фақат ўзимда олиб қолганман... Нима шу?..

28.

Бир куни душанбада Карим ака Етмишбоев дағдага қилиб келиб қолди: «Сингармонизмнинг республикадаги отаси ман бўлсам, ман диссертация ёқлаганда санлар онангининг қорнига эдинг!», деб Толибовага бақариб кетди, айби нимадалигини унча тушунмаган Юлдузхон кўзёшини қалқон қилиб олди.

Бунгача сал-пал гап ўрмалаб, талабаларнинг домларга қанақадир «мусбат-манфий»лар қўйиб, кимларнидир алмаштиришни таклиф қилишгани тўғрисида шовур келиб, асли ўзи нима даҳмаза эканини билмай, ажабсиниб юрган эдик.

Карим аканинги жияни ўзимда ўқир эди, кечқурун йиғламсираб борибди: амак, энг кўп «манфий» олганинги учун сизни ҳайдаб, ўрнинги Толибовага олиб беришар эмиш — бачаларнинг оғзида шу гап, кетиб қолсангиз мен қандай битираман?..

«Сингармонизмнинг отаси» шусиз ҳам дарслари ошиб-тошиб ётган Юлдузхон унинг ҳам дарсини олса, қандай эплашини ўйлаб ҳам ўтирмай, кечаси билан тўлғаниб чиққанча, эртасига шовқин солиб келаверибди.

Юлдузхон «Наҳотки мен... Наҳотки сиздай кишига...» деб ўпкаси тўлиб гапиролмай турганда, бўрон кўпгандай Сўхроб кирди-да, бир дунё миш-мишни тўкиб ташлади: кеча бозорга тушиб, битта шумгина талабамизни учратибди-да, гапга солибди: эмишки, министрликка факультетнинг чириб бораётгани тўғрисида кўп сигналлар тушиб, министрлик бу «бардак»ни тозалашга зимдан киришибди, Абдиқулов, яъни биз бечорагина деб юрган шу Ҳақбердимиз аслида шахсан министрнинг махфий топшириғи билан орамизга ташланган, ичидан пишиб кетган устумон одам экан, шу вақтгача ҳар бир домлани миридан-сирига ўрганиб, етарли материал тўплабди, анкета сўрови ташкил этиши ҳам шундай материал, тўғрироғи, материалларига объектив далил бўлиб, ҳозир министрликда компьютерларга солиниб, кўрсаткичлари ҳисобланаётган эмиш, натижалар жуда ёмон чиқибди, айни шу кунларда қайси домлани қолдириш, қайсини кеткизиш тўғрисида масала кўриляётган, биринчи галда, эллик фоиздан кам «мусбат» олганлар, кейин аста-секин олтмиш учу уч фоиздан кам «мусбат» олганлар, ўрнига одам топилишига қараб, жилдириллар эмиш, унгача, турган гап, факультетни ўтирғизиб қўйган раҳбарлар, аввало деканамиз Маҳмудали ака қаттиқ ҳайфсан билан бўшатилиб, ўрнига ўқитувчилар орасида ҳам, талабалар ўртасида ҳам обрўйи баланд ёш бир доцент қўйилади, бу ҳам Ҳақбердининг кимни кўрсатишига боғлиқ, ҳозирданоқ аниқ бир тахмин бор-у, фақат буни айтиш Сўхробга ноқулай...

Сўхроб ўзидан ҳам анча-мунча гапларни қўшиб-чатиб гапирди, ҳаммамиз кулдик, Карим ака, қарилик курсин, одамнинг эси кирди-чиқди бўлиб қолар экан, деб Юлдузхондан кечирим сўради, сал-пал энгил тортди-у, кўнглимиздан гидир кетмади: шундай кўпчилик вағир-вуғур ўтириб, сув олармиш, том босармиш деган олди-қочдиларнинг авра-астарини ағдариш, чўкиртқак қилишини ўйнатиб қўрқитмоққа уринаётган увоққина ёғийни чертиб-черткилаб майна қилиш яхши, ҳатто жуда завқли эди, бироқ ҳар биримиз ўзимизча ўйлаганда, ўша ёғийга қарши ёлғиз турганда, бу миш-

мишларнинг таги бордай, нимасидир асослидай, кўнглимизда ноаниқ бир таҳлика уйғонар эди.

Биринчи дарсим тўртинчи курсда эди, одатдагидай ўтди-ю, фақат талабалар кўзимга бошқачароқ кўринди, буни олдинги кунлари ҳам пайқагандай эдим, лекин, тўғриси, бирон-бир ўзгаришга, хусусан Ҳақбердининг дахмасига боғламаган эдим; улар ўзларини менга илгаригидан ҳам яқинроқ тутишаётгандай, гапларимни қувониброқ тинглашаётгандай, ҳарҳолда, уларнинг савол беришларида, кейин гўё чин аълочидан имтиҳон олаётгандай, тез-тез бош ирғаб, жавобимни мамнун эшитишларида одатдагидан анча фарқланадиган ўқтамлик, ўзларига ишонч, менга мадад ва ҳатто, домла, бўш келманг, биз бормиз, қараб турмаймиз, деб ҳомилийлик қилиш ҳам бордай, менга шундай туюлган бўлса ҳам, Ҳақбердининг охирини ўйламай қилган иши ёмон тус олиб, талабалар билан домлалар ўртасида шу пайтгача чўкиб ётган кўп нарсаларни юзага қалқитиб чиқараётгани сезилиб турар эди.

Дарсдан чиқиб деканатга кирсам, яна одам, ғалағовур, Турғун қўлини кўтариб, нимадир демоққа уринади, Карим ака: «Маҳмудалининг олдида нима деган одам бўлди? Сизга ишониб кетяпман, Карим ака, деган эди-я!», деб вағиллайди, Марҳамат опамиз бурчакда пиқ-пиқ йиғлапти, Юлдузхон унга сув тутяпти, Жамшид деворга елкасини бериб, хаёли қочиброқ турибди, Сухроб қовоғини уюб, ўзини ташвишманд тутишга уринади, лабларини йиғиштиролмаганидан, эси оғиб қолгандай кўринади, қолганларнинг юзида ҳам, шамол йўғ-у, дарахтларнинг учи қимирлаши нимадан, деган ҳайронлик, фақат Суннатов босиқ, қўлини чўнтагига тикиб, у ёқдан-бу ёққа юради, ким кирса, эшикка қараб, ёпиб қўйинг, деган амирона ишора қилади.

Назаримда, ҳамкасблар ишончилири келмаётган нарсаларга ишониб бошлашган, бояги беписанд кулгидан асар йўқ, бир-бирларига синовчан қарашлари, унсиз саволларида одатдан ташқари, ноқулай бир ётсираш пайдо бўлган, ҳеч ким ўзини қандай тутишни билмас, агар бепарво кўринишга уринса, бир гапни билиб, айтмаётгандай, кулиб юрса бу гаплардан қувонаётгандай, хафа юрса, юраксизлик қилаётгандай, бир мужгал аҳвол вужудга келган эди.

Миш-мишлар соат сайин болалар эди:

Марҳамат опанинг курси Жамшидга олиб берилиши керак эмиш...

талабалар, Етмишбоевга сидирғасига «манфий» қўйиб ташлашгани етмагандай, исми-шарифини ҳам ўчириб чиқишган эмиш...

Суннатовнинг «мусбат-манфий»лари тенг...

Юлдузхоннинг «манфий»и кам...

Келдиевага «мусбат-манфий» қўйиб ўтирмай, «Танноз» деб ёзишган...

Маҳмудали ака ҳозир Олмаотада — фольклоршунослар кенгашида эмас, балки Москвада, таниш ахтариб чопиб юрган эмиш...

Ашраповнинг «манфий»и умуман йўқ, эмишки, Ҳақберди анкета тарқатаётиб: «Маҳди Ашраповичдай домлаларнинг қадрига етишларинг керак, у киши ҳам сизлардай талабадан катта бўлган, ҳали яна ўсади» деб шамма қилибди...

Ҳаммасидан ҳам Ҳақбердининг ўзи йўқлиги сирли эди. Утган сешанбада бир қорасини кўрсатгандан буён йўқ. Балки, ростдан ҳам, касал ётгандир, аммо бу ёқда шунча гапни қўзғаб, ўзи кўринмаётгани кўп шубҳагумонларга сабаб бўлди.

Марҳамат опа тўртинчи курсга мендан кейин кирган экан, лекциясининг ўртасида Эшназар Бобоқулов деган аълочи талабамиз қўл кўтариб ўрнидан турибди.

Марҳамат опа ундан: «Ҳа, Эшназаржон, нимани тушунмадингиз?», деб сўрабди. Ярамаснинг тушунган нарсаларига опамизнинг ақли етмайди, «Навоий мероси билан бугунги кунда рўзғор тебратиш проблемасига қандай қарайсиз? Бундай қилиш улўғ шоир хотирасини топташ бўлмайдими?», деб савол берибди. Бечора опамиз ўзини тушунмаганга солиб, Навоий ижодининг буюклиги, классик шеърятда «рўзғор» сўзи оддий рўзғордан чуқурроқ ижтимоий маъноларни ташиши, улўғ шоиримиз хотин-қизларга оддий рўзғор бекаси деб қарамагани, балки бир пок хотиннинг оёқ изини юзта эркекдан банд қўйганини гапирибди-ю, бари бир, Эшназарнинг аччиқ илжайиб тинглаётганига чидай олмай, бир томони эрининг ноуддалигидан беш болани едириб-ичириш, уйлантириш-чиқариш ўзининг зиммасида қолиб, йигирма бир йил олдин «Навоий ижодида ижобий хотин-қизлар образини» деган мавзуда амалтақал кандидатлик ёқлаганидан бери илм билан шуғулланолмай, мана, бугун кенжа ўғли қатори болаларга майна бўлиб ўтирганига хўрлиги келиб, йиғлаб юборибди.

Нима деб таскин беришга ҳам ҳайрон эдик. Узимизку, унинг ҳатто қайси қизига қанча қўйлақ тиктирганига талабаларга гапириб беришидан кулиб юрар эдик. Бобоқуловни деканатга чорлаб, тартибга чақирамизми? Нима деб? Ақли пичоқдай кесадиған бола, «Агар гапим нотўғри бўлса, исботлаб берсинлар», деса, нима деймиз? Шу йил уни ҳатто пахтага ҳам юборишолмади, ҳайдаймиз, деб ҳам қўрқитишди, ҳатто стипендиядан ҳам маҳрум қилишолмади — пахта ихтиёрий, майли, бирон жойда мажбурий, деб ёзилган қондани кўрсатинг — бораман, чора кўрсангиз, мен ҳам чора излайман, деб оёқ тираб тураверди Маҳмудали ака, билмадим, нега унинг лақаби «Бойбўрибий» бўлиб кетган, Алпомишининг отаси бу бийнинг олдида анча лақма бўлиб чиқади, «Ҳали алоҳида гаплашаман сен билан, жуда қашшанг бола экансан», деди-ю, тагин терим кампаниясидай масъулиятли дамда бу гап каттариб, бир балоси чиқиб юрмасин деб, ўзи ВККдан «Психический ненормальный» деган справка олдириб, сейфига ташлаб қўйди.

Эртасига Жамшидни учинчи курсдагилар қарсак билан кутиб олишибди — Марҳамат опа кечаги машамашадан кейин дарсга келмай, ўрнига кирган эди...

Биринчи курсга кирган Келдиева аудиториядан ҳеч кимни тополмабди. Иккинчи курсдагилар бугун дўжичначиликка боришдан бош тортишибди, Суннатов овозини баланлатган экан, «Бизга бақаришга ҳаққингиз йўқ», деб кўрслик қилишибди.

Етмишбоевнинг қон босими кўтарилиб, «Тез ёрдам» чақирдик, бақир-чақирдан сал қутулдик — жанжал тинчигунча даволанди.

Мен лекциямни «Қизим сенга айтаман...» қабилида ташвиқот билан ўтказдим, катталарни ҳурмат қилиш кераклиги, одоб ҳақидаги гапларим билан ўзимни ҳам, талабаларни ҳам зериктирдим, дарс охирида Эшназар: «Домла, қўрқоқлик асли одамнинг табиатида борми ё уни муҳит қўрқоқ қилиб қўядими?» деган илмоқли савол берди. Ичимдан ичқиринди ўтса ҳам, «Э-э, ука, ботирлар ҳам қўрқа-қўрқа, охири қўрқавериш жонига теккандан кейин ботир бўлган», деб кулгига бурдим, танаффусда унинг ўзини бурчакка олиб, домлаларга бунақа бетгачопарлик қилиши ноўринлигини ва факультетда юрган гапларда ҳеч қандай асос йўқлигини ўқтирдим. «Бир асос чиқарсак-чи, домла, қўшилармидингиз, сиз улардан кўра бизга яқинроқсиз-ку?», деди... уришиб бердим.

Бўлмайдиган нарсалар бўлаётгандай, миш-мишлар-

да асос борми-йўқми, бунга қарамай, ҳаммаси ошкор тус олган, таълим-тарбия жараёни издан чиқиб, аудиторияларда кечаги мўмин-қобил талабаларимиз эмас, юзи таниш, ўзи нотаниш ғанимлар тўдалашиб, ҳар бир хатти-ҳаракатимиз, гапларимизни имтиҳон қилаётган, устига устак, ўзимиз ҳам гуруҳ-гуруҳларга ажралиб ёвлашиб бораётган эдик.

Бир ёқда «ёш бир доцент» тўғрисидаги «тахмин» аниқ менга келиб тақалаётган, беш-олти домлаларнинг менга муносабати ҳам «тагин кейин...» тарзида сезиларли ўзгариб бошлаган эди.

Аксига олиб, «Бойбўрибий» Олмаотада, оқсоқол профессорларимиздан бири, бавосили қўзиб, касалхонада ётибди, бири, монографиямни яқунлайман, деб уйга қамалиб олган, партком — малака оширишда, Турғун декан ўринбосари бўлгани билан, бировни йўлга солиш у ёқда турсин, ўзининг ҳам қайси йўлдан юришини билолмай боши қотган, хуллас, факультетдаги аҳволни сўраб-тергаб турадиган биронта бошчи йўқ — шундай вазиятда Ҳақбердининг бу ишни охиригача ўйламай қилганига ишонмай қўйдим.

Оти олиб қочаётган чавандозга ўхшаб, ақлимиз шошиб қолди: «Мумкин эмас», «куракда турмайди», «талабаларнинг ўзи тўқиган», «тутуриги йўқ» деган омонат тўсиқлардан босиб-ҳатлаб ўтиб кетяпмиз, на отимиз жилловга бўйин беради, на устидан сакраб тушишни эплаймиз...

Энг ёмони — миш-миш, олди-қочди, асаббозликни бир четга суриб, воқеаларнинг тубига синчиклаб назар солсак, чуқурлардан кимга яхши, кимга хатарли, мубҳам, мудроқ ҳақиқат ўрмалаб чиқаётганини кўрар эдик.

Қўл қовуштириб тураверсак — бўлмайдиган, ўладиган касал эмасдир, ўзини олиб келайлик, юролмаса, суяб кирармиз, нима ғалва эканини ўз оғзи билан тушунтирсин, у еган сомсага биз пул тўлаб ўтираверамизми, тагига етайлик, дедим.

Ҳасаннинг машинасида Суннатов, Шамсиев Ҳақбердиникига кетишди.

Ҳақбердининг келиши кўп миш-мишларни пучакка чиқарди-ю, аммо муносабатларимизни чалкаштириб юборди...

29.

Кейинги гаплар аянч, аччиқ, ғариб ҳақиқат, жинлар базмидай рўё ва бетайин эди...

Эртаси куниёқ Олмаотадан «Бойбўрибий» етиб келди: Суннатов телефон қилган экан.

Ҳақберди анкеталарни душанба куни тарқатиб, сешанбада эрталабоқ курсбошилар орқали йиғдириб олиб, одамга айтишга ҳам уяладиган жойидан чиққан чипқони газак олиб, юрғизмай қўйгани учун чоршанба куни мукка тушиб ётиб қолган экан, кейин сезишимизча, Суннатов у қаратган поликлиникага бориб, рост-ёлгонлигини текшириб ҳам келибди.

Аввалига Ҳақберди ҳеч кимга ҳеч қанақа анкетани кўрсатмайман, бунга ўз илмий ишим — методикани социологик жиҳатдан ўрганиш учун қилганман, деб оёқ тираб туриб олди-да, жанжалга баттар мой қўйди.

Кафедрада тўпландик, деканатда ғалва бўлди, Ҳақберди анкеталарни ўзича ўйлаб топгани, ўзи тузиб, тарқатиш-йиғишда бошқа ҳеч ким қатнашмаганини айтди — юқоридан топшириқ ё кўрсатма йўқлиги ойдинлашди-да, унинг қўлидаги анкеталарни нима қилиш тўғрисида баҳс кетди: бир қисмимиз Ҳақбердининг илмий изланишларига аралашиб нотўғрилиги,

олимлиқ этикасига тўғри келмаслигини таъкидлаб, тадқиқотига ҳалал бермайлик, дедик, кўпчилик, бирови азбаройи қизиққанидан, бирови ўзидан қўққанидан, анкета ҳаммамиз ҳақимизда бўлгандан кейин, ҳаммамизга тегишли, кўришимиз керак, деб туриб олишди.

Орамиздаги кунда баҳс, кунора ғурбат талабаларга бошқача таъсир қилди — бу тортишвларнинг нима билан тугашини кутиб, тинчланиб қолишди, дарслар ҳам изга тушиб, силлиқроқ ўта бошлади.

Бошқа «бўшармиш», кетармиш» деган гаплар босилиб, фақат Ҳақбердининг ўзи, қўлидаги анкеталарга муҳрланган сирнинг ўзи қолди, мен, Сухроб, Юлдузхон, яна катта Боқиев билан Тиллабоев уни ёқлаб чиқдик, анкета талабаларнинг хулқига ёмон таъсир ўтказган бўлса, сабаби анкетанинг ўзида эмас, факультетдаги аҳволда, дедик; Суннатов, Шамсиев, Шербоевга ўхшаганлар анкета талабаларга қутқу бериб таълим-тарбия жараёнига зарар етказди, деган гапга ёпишиб олишди; яна гуруҳ, гуруҳчаларга айрилдик, тепамизда — бунақа пайтлари қарши томонларнинг фикрларини тинглаб, гўё кўнглимизни топиб яраштирадиган, шу билан раҳнамога айланадиган ҳамишаги «Бойбўрибий» — аччиқ-тизиқ айтишиб юравердик. Ҳурбатимиз ректоратга ҳам икки-уч марта чиқиб тушди.

Аммо Ҳақберди айтганидан қайтмади, «Бойбўрибий», малака оширишдан бир ҳафтага жавоб олиб келган партком Орзимуродовнинг алдаб-сулдашлари, коллективни ҳурмат қилишга қақришлари ҳам, мулоимгина таҳдид-пўписалари ҳам кор қилмади, «Ўз ўн етти қора-кўзнинг менга ишониб билдирган кўнгил ҳақиқатини сизларга топшириб қўймайман, бунақа талаб қўйишга ҳуқуқий ваколатларинг ҳам йўқ, аксинча, менга ёрдам беришларинг керак эди», деб туриб олди.

Охири, «Бойбўрибий»нинг ўзи шунақа ҳуқуқий-қонуний йўлини топди, тўғрироғи, биз тортишиб юрганда, эски туллак, ким билан учрашса, учрашиб, ўқитувчи қайси вақтда анкета сўрови ўтказиши мумкинлиги тўғрисидаги тартиб-қоидаларни аниқлаб олиб, масалани кўндаланг қўйди: Ҳақбердининг иши ғайриқонуний экан! Уқитувчининг анкета сўрови ўтказиши олдиндан факультетнинг ҳам, кафедранинг ўқув планида белгиланиши, шундан сўнг ўзининг индивидуал иш планига киритилиб, кафедрада тасдиқланган бўлиши, шунда, мавжуд қоида бўйича, ўқитувчи бошқа ҳамкасблари ҳақида эмас, фақат ёлғиз ўзи тўғрисида саволлар тузиб, объектив фикр тўплашига рухсат бор экан. Ҳақбердининг бу ишни ўз билигича — на деканат, на кафедра билан «предварительно» келишиб олмай, индивидуал иш планида кўрсатмай, «негласно!» қилганлиги таълим-тарбия жараёнида «грубейшее нарушение!» бўлиб, масала, албатта, партком йиғилишида кўрилиб, тегишли хулосасини олиши шарт экан: «Бойбўрибий» бунақа пайтлари керакли сўзларни энасининг маҳрига тушиб, кейин ўзига мерос қолгандай, шу гапим билан истаган одамнингни варанглатиб отиб ташлайман, деб ишлатар, аммо тегиб кетса, хун тўлаб юрмай, деб нишонни сал тепароқдан олар эди.

Ҳақбердининг анкеталарни олиб келишдан бошқа чораси қолмади, лекин ўз навбатида у ҳам шарт қўйди: йиғилишда менинг масалам кўриладиган бўлса, анкета натижаларини ҳам ошқора муҳокама қиласизлар, бу учун аввал комиссия тузасизлар, деди. Орзимуродов — бошлиқ, ўзбек тили кафедрасидан профессор Бегалиев (чақриб келинади), Суннатов, ўзбек адабиёти кафедрасидан мен билан Сухроб комиссия составига кирдик. Суннатовни киритгани учун «Бойбўрибий»нинг

ўзи — «Мен — «заинтересованный личность!», холис турай, иш объектив бўлсин», деди...

30.

Ҳақбердининг ўзи ёнидан пул тўлаб, ўзининг ҳам, бизнинг ҳам бошимизга орттирган машмашасининг мазмуни шундай эди — декан билан икки профессор — кафедра мудирларидан бошқа, қолган ўқитувчиларнинг исм-шарифлари илмий унвон даражаларига қараб:

1. доц. Етмишбоев К. Е.
2. доц. Орзимуродов Б. С.
3. доц. Толибова Ю. С...
15. ффк. Боқиев Қ. А...
18. к. ўқ. Келдиева Б. Т...
22. кч. ўқ. Бадалов Ж. Й...

тартибида бир устунга тиркалиб, қаршидаги «билим савияси», «дарс савияси», «муомала маданияти», «талабчанлиги», «характери» деган устунларга ҳар бир талаба ўз баҳосини «мусбат» ё «манфий» шаклида белгилаб, энг охири «таклифлар» деган устунга, агар ўқитувчини ўз фанини ўтишга нолойиқ ҳисобласа, бунга муносиб ўқитувчининг шу рўйхатдаги тартиб рақамини ёзади, масалан, «2. доц. Сайдуллаева М. Х. /—/—/+/+/+/0/» яъни Марҳамат опамизнинг «муомала маданияти» билан «характери» яши, аммо бошқа «савия»лари паст, унинг фани — «Ўзбек адабиёти тарихи» курсини «22 кч. ўқ. Бадалов Ж. Й.» — кичик ўқитувчи Бадалов Жамшид Йўлдошевчи ўтгани маъқул, мабодо, талабанинг фикрича, бу фани ўтадиган ўқитувчи факультетда бўлмаса, «нул» қўйиб қўйилади (масалан, «9. доц. Шамсиев Т. К. /—/—/+/+/+/0/», демак, доцент Шамсиев Таваккал Каримжоновичнинг «билим савияси», «дарс савияси» ёмон, бошқа жиҳатлари яхши, у ўтадиган «Эски ўзбек тили» курсига четдан ўқитувчи чақириш керак).

Анкетани тўлдирган талабанинг исми-шарифи маҳфий қолади.

Анкеталар билан бир ўтиришдаёқ танишиб чиқдик, ўрганиб текширадиган ҳеч нарсаси йўқ, ҳаммаси кундай равшан, Ҳақберди ўз ишини тартиб-режа билан сидқидилдан бажарган, ҳар бир ўқитувчига қанчадан «мусбат», қанчадан «манфий» тушганини чўтга қоқиб, фоизга чаққан, алмаштириш ҳақидаги таклифларни ҳам виждонан кўрсатиб қўйган эди. Анкеталарнинг ўзида, Ҳақбердининг ҳисоб-китоб қилган қоғозларида ҳам англашилмовчилик йўқ — бари тўғри, фақат... биз миш-миш, олди-қочди, бетутуриқ деб юрган гаплар бу қоғозларда аниқ-таниқ, ҳеч бир эътирозга изн бермайдиган «мусбат», «манфий»лар, рақамлар билан бераҳм ҳақиқатга айлантириб қўйилган эди:

1. доц. Етмишбоев К. Е. +8%; — 92%; қарши — 113
2. доц. Орзимуродов Б. С. +44%; — 56%; қарши — 59
3. доц. Толибова Ю. С. +93,6%; — 6,4%; қарши — 3
4. доц. Суннатов А. Ш. +45,7%; — 54,3%; қарши — 60
5. доц. Шамсиев К. Б. +73,2%; — 26,8%; қарши — 36
6. доц. Ашрапов М. А. +98,1%; — 1,9%; қарши — 0
7. доц. Ражабов Х. Д. +39%; — 61%; қарши — 73
8. доц. Шербоев К. Ш. +31,3%; — 68,7%; қарши — 72
9. доц. Шакаров Т. Ш. +17,5%; — 82,5%; қарши — 81
10. доц. Мамаражабова М. М. +49,3%; — 50,7%; қарши — 66
11. доц. Тиллабоев Б. Т. +48,4%; — 51,6%; қарши — 59
12. доц. Сайдуллаева М. Х. +22%; — 78%; қарши — 91
13. ффк. Эгамов С. Э. +92,9%; — 7,1%; қарши — 10
14. ффк. Боқиев Й. И. +38,5%; — 61,5%; қарши — 68
15. ффк. Боқиев Й. М. +63,8%; — 36,2%; қарши — 43

16. ффк. Байдуллаева Т. А. +86,3%; — 13,7%; қарши — 12
17. ффк. Абдиқулов Х. У. +50,6%; — 49,4%; қарши — 56
18. к. ўқ. Келдиева Б. Т. +2,8%; — 97,2%; қарши — 114
19. к. ўқ. Бердиназаров Х. Ф. +72%; — 28%; қарши — 37
20. кч. ўқ. Бектошева Ш. М. +32%; — 68%; қарши — 67
21. кч. ўқ. Ҳалимбоева Д. Н. +88,8%; — 21,2%; қарши — 29
22. кч. ўқ. Бадалов Ж. Й. +100%; — 0%; қарши — 0

Ҳар эҳтимолга қарши бухгалтериядан битта электрокалькулятор олиб келиб, рўйхатнинг ҳар жой-ҳар жойидан бешта ўқитувчининг «мусбат-манфий»ларини қайта ҳисоблаб, фоизга чақдик — тўппа-тўғри чиқди, масалан, Етмишбоевга 8 фоиз «мусбат», 92 фоиз «манфий» қўйилибди, 113 талаба унинг ўз фанини ўтишига қарши чиққан...

Сухроб, ўзининг кўрсаткичлари бошқаларникига нисбатан жуда яхши бўлса ҳам, (92); — 7,1); қарши — 10) бўлса ҳам, ранги оқариб ёлдираб қолди, «Худди ҳали ўлмаган одамларнинг жанозасида ўтиргандай бўлялман», деди, Суннатовнинг юзига бир шум ифода қалқиди-ю, индамади, тамакига зўр берди, профессор Бегалиев жуда зериккандай чўзиб уф тортиди, Орзимуродов ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди-да, Суннатовга имо қилди. Суннатов чиқиб кетди. Бир-биримизни томоша қилиб ўтиравердик. Анча жимликдан кейин Орзимуродов йиғламсираб гап бошлади: «Буларни бизмизга кўрсатиб бўладими? Шарманда қилади-ку!». «Шарманда бўлаемизми, бўлмайемизми, лекин бор гап», дедим мен. «Э-э, қойилман! — деди Сухроб. «Ўзини ҳам қўшиб, тўғриси кўрсатиб қўйибди-я! Аҳвол шунча экан-да, а? Ҳаммаси жойида кўриниб юрган эди, буни қаранг!» «Коллективни ўйлайсизми, йўқми? — деди буғилиб Орзимуродов. — Ё фақат ўзининг яхшига чиққанингизга қувониб юраверасизми? — «Шуям коллектив бўлдию» деди Сухроб. Бегалиев деразага қараб: «Яхшими, ёмонми — коллектив, — деди. — Битта Абдиқуловларининг ҳақиқатни очиши билан аҳвол тузалиб қолмайди. Буни тузатиш деканнинг ҳам, ректорнинг ҳам, ҳатто министрнинг ҳам қўлидан келмайди. Минг йилдан бери айтаман: факультетга ҳар кимни олавермайлик, деб. Мана, оқибати!» Орзимуродов унинг гапни қаёққа бураётганини тушунмай, сапчиб тушди: «Ўн йилдан бери бор-йўғи тўртта одам олди-ку, домла! Мана, Ашрапов, Байдуллаева, Сухробжон билан Абдиқуловнинг ўзи...» Бегалиев унга қараб руҳсизгина: «Яшанг», деб қўйди. Орзимуродовнинг алами келди: «Гап аҳволни тузатиш эмас, бу қоғозларни нима қилиш тўғрисида кетяпти, сиз бўлсангиз...» «Қоғозларними? — деди Бегалиев киноя билан. — Гугуртингиз борми?» Сухроб чўнтагига шапатилаб кўриб, гугурт олди. «Менга эмас, — деди Бегалиев. — Йигирма йилдан бери чекмайман. Ана, Бердимуродов беринг, ёқиб ташлайди». Сухроб шоша-пиша гугуртни чўнтагига тикди. Орзимуродов яна эзилди: «Нима қил дейсиз, бўлмаса? Мана, санаб чиқинг: нечта одам? Ҳайдаймизни шуларни? Шунча одамни бўшатиб, ўрнига қайдан одам топамиз? Бошқа институтларда ҳам шундай. Жа шу Абдиқуловнинг қоғозлари билан кўзимиз очилгани йўқ, ўзимиз ҳам билар эдик... «Ким сизга ҳайданг, деяпти? Ҳайдаш билан иш битса экан», деди Бегалиев. «Очиқ партия мажлиси ўтказайлик-да, муҳокама қилайлик, — дедим. — Кун тартибига кадрлар масаласини қўяйлик.

Мана шу кўрсаткичлар асосида доклад тайёрлайлик — комиссия номидан. Ҳақберди ҳам ўз фикрларини очиқ айтсин. Майли, талабалардан ҳам эшитиб кўрайлик...» Орзимуродов жириллаб берди: «Қачондан бери ўқитувчи ўқувчига имтиҳон берадиган бўлиб қолди?! Ҳамма гапларинг тўғри, айб бизда, деб айтаемиз талабаларга? Кўгли аҳволда қоламиз-ку! Ҳа, энди қайсиси кўп йиқилган, жавоб беролмаган бўлса, ўчини олганда бу қоғозларда: «Ёппасига ҳаммаси аламзада эмасдир», деди Сухроб. Мажлисда бу томонини ҳам аниқлаб оламиз», дедим. «Ҳали ким билади, балки бу Ҳақберди жўрангиз... Жа бошқаларни анойи деб ўйламанг», деди Орзимуродов. «Кўп мижи-мижи қилмайлик, — дедим. — Ҳаммаси шу йиғилишда ойдинлашади. Бу ерда ҳал қилолмаймиз». «Кўриниб турибди-ку, деди Орзимуродов. — Тўқсон саккизу бир! Кеча келган болага — юз фоиз! Бадалов шунча тажрибали бўлиб қолдими?» «Оббо, — деди Сухроб, — Анкеталарни Абдиқуловнинг ўзи тўлдирмаган-ку!» «Минусларни «плюс» қилиб чиқиш қийин эканми? — деди Орзимуродов. — Ушанақа сиёҳ билан битта чиқишга туширса бўлди-да, — мана, бунақа қилиб...» Сухроб унинг кўлидан ушлади: «Бузманг!». «Ана шу биллиб юрганларингизни ҳам йиғилишда очиқ айтасиз, — дедим. — Биз ҳам анойи эмасмиз, Абдиқулов «плюс»ларни ўзи «минус» қилиб чиққан, дейсиз». Орзимуродов менга хафа бўлгандай қаради: «Э-э, мен... энди шунақа майда гапларни йиғилишда кўтариб юрамизми? Бўлиши мумкин, деяпман, шундай қилган, демадим-ку». «Шубҳангиз бўлса, — деди Сухроб. — Келинлар, анкеталарни экспертизага берамиз, танишларим бор, бир кунда текшириб беришадил...» Бегалиев ёқимсиз кулди: «Агар бу қоғозлар ташқарига чиқса...» «Орзимуродовнинг кайфи учиб кетди: «Э-э... Сухробжон, ўйлаб гапирясизми?...»

Жудаям ташвишманд, ўта шижоатли тусда «Бойбўрибий» кирди — гўё бу ерда биз ёш болалар ишни расво қилиб қўйганимизу бу кишимиз ҳам гуноҳимиздан ўтади, ҳам хатоимизни тўғрилаб беради...

Суннатов унга эргашган кўйи бидирлаб кетди: «Мен нима деяпман, Маҳмудали Асқарович? Буларга ҳам тушунтирдим. Мана, Сухробжон ҳам бу қоғозларни коллективга суиқасд, деб тўғри айтди...» Сухробнинг кўзлари олайиб кетди: «Қачон?» Суннатов шоша-пиша гапини тўғрилади: «Мен нотўғри тушунган бўлишим мумкин, Сухробжон, лекин сиз коллективнинг жанозасида ўтирибман, дедингиз, ҳаммамиз эшитдик. Ҳали жуда эрта бу гапни айтишга...» «Менми?» деди Сухроб баттар ловуллаб. «Ҳой, қўйинлар, яхшимас, — деб иноят қилди «Бойбўрибий», — Тилнинг суяги йўқ, оғиздан чиқиб кетган бўлиши мумкин. Буквалний тушунманг, Аҳроржон. Хў-ўш...» «Сўкинманг, — деди Суннатов Сухробга. — Педагог олим одамсиз!» — «Э-э, мен сўкинмаяпман, тавба, деяпман, — деди Сухроб анграйиб. — Одамни бунақа...» «Бойбўрибий» кордонлик билан уларни тўхтатди: «Хў-ўш, танишдинларми, нима қарорга келдинлар. Домла, қандай, бу қоғозларда гапирса аргизулик бир нарса бормикан? Бу Абдиқулов укамиз ўзи ўтирган шохга болта урмайдими? Ёмон йиқилса, биздан кўради-да, кейин...» Бегалиевнинг ўрнига Орзимуродов жавоб берди: «Ҳайронмиз, бир томондан, бу қоғозларда... иккинчи томондан, мана, Маҳди Ашрапович ҳам...» Суннатов яна бидирлаб кетди: «Буларга ҳам тушунтирдим, ҳозир сизга айтган гапларим, Маҳмудали Асқарович: анкеталар жуда саводсизлик билан тузилган: мана, ўзингиз кўринг, «билим савияси», «дарс савияси» — иккови битта нарса эмасми? Яна қаранг: «муомала маданияти»

ҳам бор, «характери» ҳам бор: «муомала маданияти» «характер»нинг ўзи эмасми? Нега бунақа бўлиб ташлаган — «минус»ларни кўпайтириш учун! «Таклифлар» эмиш! Кимни олиб, кимни қўйишни ёш болалар белгилайдимиз? Ундай бўлса, деканатни, ректоратни тарқатиб юборайлик — болаларнинг ўзи хоҳлаган ўқитувчисини қақриб дарс тинглайверишин! Мен тушунмай қолдим, Маҳмудали Асқарович, бу совет педагоги, етук олимларни масхара қилишдан бошқа ҳеч нарса эмас!» «Бойбўрибий» Суннатов гапирётганда ҳаммамизни кузатиб турди — ўрганди: «Жуда ошириб юборманг, Аҳроржон. Гапларингиз кўп томондан тўғрию жуда сгустит қиялмасиз. Шусиз ҳам бу борада ҳамма яқдил деб ўйлайман. Ҳозир ҳар хил шахсий муносабатларни йиғиштириб қўйиб, коллективни ўйлаш керак. Талабаларнинг олдида ўқитувчиларимизнинг илгаригидай авторитетини кўтариш — мана, главний вoпpoc. Бир бузғунчини деб... умуман, яши эмас. Хў-ўш, домла, менингча, бу ишни чўзиб юрмасак, мен бир жиддий, умумий ишимизга ёрдам берадими, деб ўйлаган эдим арзимас гап экан...» Бегалиев деразадан кўз узмади. Унинг ўрнига яна Суннатов бидирлади: Ҳаммамиз ҳам шу фикрда тўхтаган эдик, Маҳмудали Асқарович», деди. Сухроб кўзлари қисилиб, энгагини чўзди: «Қайси фикрда?!», Суннатов унга ялинганнамо қаради: «ишни бузманг-да, жўражон!» Бу масалани олдинроқ — шу Абдиқуловни ишга олаётганда ўйлаш керак эди, — деди Бегалиев деразадан кўзини олиб, — эсингизда бўлса, ўшанда носинашта одамни олишдан эҳтиёт бўлинг, деб айтган эдим, Маҳмудали, қулоқ солмадингиз». «Айтгандингиз, айтгандингиз, — деди «Бойбўрибий» гуноҳкорона тусга кириб. — Лекин министрликдан кўнғироқ бўлди, мана, Маҳдижондан сўрадим, ўзи қандай одам, кейин бизни уялтириб қўймайдими, деб. Жуда яхши одам, дейишди. «Энди яхшилигини кўрмайсизми! Мана, санаб чиқинг, нечта одамнинг юзига лой чаплаган!», деди Суннатов. «Да-а, — деди қайғу билан «Бойбўрибий», — Олтмишга киряпмиз-у, ҳалигача одам танишни билмаймиз. Яхши йигит, деб унга ишонч билдириб юрсак, қилган ишини қаранг! Чистейшее провокация! Шуларни битта савол қилса ҳам бўлар экан. Нима кераги бор эди, а, талабаларни ҳам чалғитиб. Жўрангизнинг мақсадини тушунмаяпман, Маҳдижон. Фикрларини очиқ ёзиб берса ё бирон мажлисда айтса ҳам бўлар эди-ку. Аҳроржон, энди, ука, сиз ҳам жуда бунақа... ошириб юборманг. Одамлар нотўғри тушуниши мумкин. Айтгандай, санаб олдингизми?» «Санадим, — деди Суннатов. — Бир юзу еттита. «Санамай қўярмиди!», деди Сухроб. Бегалиев соатига қаради: «Нима қилдик энди? Комиссия хулосасини ким ёзади?» «Ҳали ўзич қандай хулосага келмадик-ку, — дедим зўрға ўзимни босиб. — Нуқул Ҳақбердини ёмонлаяпмиз. Анкеталарни, улардаги фактларни нима қиламиз? Кўз юмиб кетаверамизми? Сиз айтгандай, Маҳмудали ака, Ҳақберди нотўғри йўл тутгандир, лекин тўғрисини очибди-ку. Уртага қўйиб, кенгашиб олайлик. «Бойбўрибий» қўлини кўксига қўйди: «Албатта, албатта, Маҳдижон, ана шундай решительный гапларингиз учун ҳурмат қиламиз-да сизни. Кенгашайлик, келишайлик. Мана, домла, сиз, Аҳроржон, Сухробжон, ўртоқ Орзимуродов — камчилик эмассизлар». «Мен кўпчилик деганда, ҳаммани айтаяпман, — дедим. — Анкеталарни ҳамма кўриб чиқсин, муносабатини билдирсин: тўғри бўлса — тўғрилигини, нотўғри бўлса — нотўғрилигини...» Орзимуродов менга қийналиб қаради: «Ҳеч тушунмаяпман сизни! Ё соддаликка соляпсизми ўзингизни? Биз киммиз — шу кўпчилик ваколат

берган комиссия! Биз нима десак, шу ҳамманинг фикри-да». «Лекин бу ерда кўпчиликнинг фикрини айтмайпмиз-да, — дедим. — Ҳар ким ўзиникини ўтказиш пайида». «Жуда мантқиқни севасиз-да», деди Орзимуродов бошқа гап тополмай. Суннатов чичонглади: «Нега ўзимизники бўлар экан? Мана, Маҳмудали Асқарович, чистейшее провокация, дедилар-ку! Бу провокация кимга қарши қилинган — кўпчиликми? Биз кимни ҳимоя қиляпмиз? Абдиқуловними ё шунча йилдан бери қўлни қўлга бериб, аҳил ишлаб келаётган коллективними? Шундай экан, кўпчиликнинг фикри қайси томонда бўлади?» «Сиз томонда!», деб кесатди Сухроб. «Сиз кўп ҳам гапни бураверманг, — деди Суннатов. — Мен кўпчилик томонида турганим билан фахрланаман. Провокаторнинг ёнини олиш билан эмас». Орзимуродов унга енгил тин олиб қаради. «Шунақа сўзларни сал ўйлаб ишлатайлик, — дедим мумкин қадар вазминлик билан. — Мавқеимизга ҳам, ёшимизга ҳам ярашмайди». «Ҳа, ёқмайпми? — деди Суннатов тантана билан. — Провокацияни провокация, демай, яна қанақа аташ керак?» «Аввал исботлайсиз, — дедим. — Йиғилишда! Манави анкеталар мисолида. Ҳозир айбловчининг ўзини айбдор қиламан, деб уринясиз. Лекин айбнинг ўзини ҳам тушунтирасиз». «Тушунтираман! Лекин, ҳайронман, яна қанақа исбот керак сизга? Нима, мени йиғилишда бу гапларни айттолмайди, деб ўйлайсизми?» «Бойбўрибий» илондай буралди: «Ўртоқлар, укалар, арзимаган нарсани деб... Маҳдижоннинг гапи ҳам нотўғри эмас. Абдиқулов бу ишни душманчиликдан қилмаган бўлиши мумкин. Яқинда қишлоқдан келган, олий ўқув юртининг тартиб-қоидаларини билмайди. Балки у бизга яхшилик қилишни кўзлагандир. Комиссия хулосасига, Маҳдижон тўғри айтдилар, бунақа «провокация-мровокация» деган гапларни киритиш шарт эмас. Асли ўзи шунақа-ю, энди, нима қилайлик, бурним сассиқ деб кесиб ташлолмаймиз. Кеча ўзимиз Абдиқуловни қучоқ очиб қарши олсак-да, бугун кетига тепиб юборсак, яхши эмас. Тушунтирайлик, тарбиялайлик. Бу галча кечирайлик. Адашиб жар ёқасига бориб қолган одамни тўхтатиш ўрнига, итариб юборсак... Шахсан ўзим яхши кўраман шу одамни, ачинаман: келганидан бери битта костюм-шимда юрибди! Балки унга моддий ёрдам керақдир. Ҳовли оламан, деб анча қарзга ботганини эшитдим, квартира олиб беролганимиздан эзилди кетдим, ишонасизларми, жуда эзилдим. Баъзан иш-иш деб, одамни унутиб қўямиз. Келинлар, майли, бу йил, гап орамизда қолсин, битта-яримта одами бўлса, тўғри менга учрашсин, ҳар кимга сарғайиб юрмасин, тўғри ўзимга учрашсин, бўйнимга оламан. Майли-да, ким-кимларга яхшилик қилмаймиз, ўзимизга ҳам қарашайлик. Қарзини узсин, кўкрагини кўтариб юрсин. Менимча, кейин бунақа номаъқулчиликларни такрорламайди... Бундай, яхшиси, Аҳроржонга топширайлик, илтимос, Аҳроржон, деканат билан парткомнинг особий заданияси — комиссия хулосасини уйда ёзиб, эртага тайёр қилиб келасиз. Бу ерда айтилган ҳамма фикрларни инобатга оласиз: боя ўзингиз айтган гаплар, анкеталар саводсизлик билан тузилганлиги, оқибати, ҳам, яна... энди, бу ёғини ўзингиз тўғрилайсиз, лекин такрор айтаман, ошириб юборманг, Маҳдижон ҳам жуда тўғри таклиф киритдилар, боягидақа гапларни ёзиб юрманг, орамизда қолади. Ректорат ҳам қистокқа оляпти, уларга тезроқ етказиш керак хулосани. Улар ҳам ўқиб, ия, орангизда провокатор пайдо бўлибди-да, тезроқ думини тугинлар, деб қолишса, Ҳақбердижонга ҳам яхши бўлмайди, ҳа, бир инсонни, олимни йўқотиб юборишимиз мумкин, кейин қачон ўнглана-

ди? Ошибка жойларини указати қилинг, маъқулми? Бир куни келиб унга қандай яхшилик қилганимизни ўзи тушуниб олар... Кейин ўртоқлар, бу масалани партмайлисга қўйиб, ҳамманинг дилини оғритиб юрмайлик, жуда хунук гап, кейин бошқа жойларга ўрмалайди, ҳар хил гап-сўз... Комиссия хулосаси охириги нуқта бўлсин, дейман. Майли, эртагами, кейинми, Ҳақбердижоннинг ўзини таклиф қилайлик, комиссия фикри билан таништирайлик, ҳатоларини мардлик қилиб бўйнига олсин, биз ҳам мардлик қилиб, айрим жойларини юмшатамиз. Энди, бу қоғозларни менинг сейфимга бекитиб қўйсак, тагин битта яримтанинг кўзи тушиб...» Узимни босганим сайин, босилиб-янчилик кетаётгандай бўлдим-да: «Бу ерда комиссия текшириши эмас, театр томошаси кетаётганга ўхшайди», дедим, гапимни давом эттиролмадим, Сухроб ловуллаб берди: «Нега сизнинг сейфингизга гумдон бўлиши керак? Нега ҳаммамизнинг номимиздан Суннатов ёзади? Бунақа экан, Орзимуродов, Суннатов учовларинг ёзиб қўяверинглар эди! Комиссия деб бизни қўғирчоқ қилиш шартмиди?» «Бойбўрибий» алплар замонида яратилганидан бери бунақа жиизаки тўғрисиўларни кўравериб, пишиб кетган эди, яна буралди: «Мени тушунмадингиз, Сухробжон. Пишириб ейманми бунақа қоғозларни? Наҳотки менга керак, деб ўйласангиз? Тагин йўқолиб-нетиб, Абдиқуловнинг тадиқоти чиппака чиқиб юрмасин, деган нијатда айтдим-ку. Комиссия бир хулосага келсин, кейин ўзига топширамиз — ишлайверсин. Умум ишимизга ёрдам.

Хулосани тезроқ ёзсак, Абдиқуловга ҳам яхши эмасми — иши тўхтаб турибди. Мен шу томонини ўйлапман. А, Аҳроржон фикрларингизни бир тартибга солгандан кейин, ўзингиз ҳам кўрасиз, қўл қўйиб беришингиз керак-ку. Кейин, Маҳди Ашрапович, шундай нозик ишни томоша деб, бизни ҳам артистга чиқариб қўйганингиз яхши эмас, майли, мен бу гапни ҳазил, деб тушунаман. Сизни шахсан мен ҳам, коллективимиз ҳам жуда ҳурмат қиламиз. Тартуга бориб, шунча эътиборли, номдор одамлар қаторида сизнинг докладингиз ҳам таъкидлаб ўтилганига қанча қувондик! Мана, Олмаотада ҳам сизни Айвар Калниниш деган фольклоршунос сўради, «Қандай юрибди?», деди. «Жуда яхши, жуда яхши, жуда истеъдодли одам, етук олим, яқинда ёқлайдилар», дедим, бағоят хурсанд бўлди. Уша ернинг ўзидаёқ «Авторефератларини шахсан ўзингизга юборамиз, битта қулинг ўргилсин тақриз уюштириб берасиз», деб ваъдасини олдим, «Пажалиста», деди. Докторлик ёқлаш жуда оғир иш, мана, ҳозирдан ёрдамни тайёрлапмиз, шошиб қолманг, деб. Мана шу галвалар ўтсин, сизга албатта шароит яратиб берамиз. Гапим қатъий лекин». «Суннатов ёзган хулосага индамай қўл қўйиб берсам, мени ҳам доцентликка ўтказсангиз керак, — деб узиб олди Сухроб. — Ҳужжатларни тайёрлайверайми?» «Бойбўрибий» қўлларини икки ёнга керди: «Ана холос, шунақа қилманг-да энди, Сухробжон! Доцентликни мен бермайман, ВАК тасдиқлайди-ку, ахир. Ҳай, деканман, лекин факультет менга отамерос эмас-ку, доим шу ишда турсам. Бугун — мен, эртага сиз. Доцент ҳам бўласиз, профессор ҳам... Ҳали бу гапларни эслаб қулишиб ҳам юрамиз. Худо хоҳласа, Маҳдижоннинг зашитасини эсон-омон ўтказиб олсак, деканликни шахсан ўзим қўшқўллаб топшираман. Чарчадим, шунақа галвалар деб илмий иш қолиб кетяпти, мен ҳам докторликни яқунлаб олай...» «Ўртоқлар, масаладан жуда узоқлаб кетдик, — дедим, Беғалиев менга ялт этиб қараб олди. — Майда-чуйда гапларни қўйиб турайлик. Деканлик тўғрисидаги миш-мишларни олдинги

мажлисда аниқлаб олдик, бу масалага қайтмайлик.» «Мен тўғриси айтяпман, Маҳдиджон, — деди «Бойбўрибий» гул-гул очилиб. — Агар доктор бўлсангиз, шу ишни сизга топширмаган номард!» Унинг гапини эшитмаганга олдим: «Менинча бундай, комиссия хулосасини шу ерда, ҳаммамиз бирга ёзамиз. Анкета сўрови натижаларини, ўша олдинги келишганимиздай, йиғилишга қўямиз. Хулосамиз ҳам шу фактлар асосида бўлади. Агар, Маҳмудали ака, анкета сўрови ўтказиш жараёни нотўғри бўлса, Ҳақбердиннинг ўзи тушунтириш беради: нима мақсадда, нима учун қилган, бу йўлнинг нотўғри эканлигини билганми, йўқми — айтади.» «Мен ҳам шунга айтяпман-да, Маҳди Ашрапович, — деди «Бойбўрибий» енгил тортгандай. — Мутахассислар билан гаплашдик. Педнаука бордим, ўзимизнинг психолога кафедрасидегилардан аниқладим, ҳаммаси-да бир гап — нурушение, грубейшее нурушение! Фақат... йиғилишга қўйсак, унда... Абдиқуловга официалний чора кўришим керак бўлиб қолади-да. Тақдирини ўйлаяпман, қаранг, қанча одам тўғрисида ёмон гаплар... Талаб ташлашмайдимиз? Зўр билан олиб қолсак ҳам, кейин, ҳаммани ўзига душман қилиб, қандай ишлайди?!» «Майли, — дедим, — бу томонини деканат, парткомнинг ўзи ҳал қилади. Шунақа махсус қарор бўлса, Ҳақберди тегишли жазосини олар. Лекин мен унча ишонмайман: анкета деган нарса мавжуд аҳвол тўғрисида объектив фикр тўплаш, бунинг йўллари қандай қилиб чеклаб қўйилади? Комиссия деган оптимиз бўлгандан кейин, йиғилишгача буни ҳам аниқлашимиз керак. Лекин, нима бўлса ҳам, Абдиқуловнинг анкета сўрови ўтказиши фактларни очик-ойдин қилиб қўйди... «Маҳдиджон, — деб мени гапдан тўхтатди шу пайтгача ўзини мудраганга солиб ўтирган Бегалиев. — Сиз фанда жуда зўр одамсиз, аммо ҳаётда ҳали жуда ёшсиз.» «Домла, — дедим мен ҳам унинг гапини кесиб, — гап ҳозир менинг тўғрлигим тўғрисида эмас, каттароқ нарса — ҳақиқат тўғрисида кетяпти. Бу ерда ҳадеб эшакнинг гўшти ҳаромлигини муҳокама қилиб, меҳнатини гапирмаяпмиз». Бегалиев қаддини ростлаб ўтирди, чинакам илмий баҳсга ҳозирлангандек, жиддий тортиди: «А, худди шу масалада ёшсиз! Бу ерда эшагининг гўшти ҳам ҳаром, меҳнати ҳам, кечирасиз-у, ҳаром. Яъни очган ҳақиқати ҳам, агар уни ҳақиқат, деб қарасак ҳам, объектив эмас. Субъектив! Ҳа-а, субъектив! Ҳозир исботлаб бераман. Биринчидан, бу анкеталарни осмондан тушган фаришталар эмас, ўзимиз ўқишга қабул қилган болалар тўлдирган...» «Нима, Абдиқулов бошқа факультетнинг болаларига тўлдиртириши керакмиди?», деди Сухроб ажабланиб. «Шошмай туринг, ука, сизга эмас, Маҳдига гапиряпман, — деди Бегалиев уни силтаб. — Иккинчидан, уларни қай тартибда қабул қилганмиз? А? Нечтаси ўзи кирган? Биринчи — укаларинг, бирови — хотинларнинг укалари, катта аммангизнинг кенжаси, кичик холангизнинг тўнғичи... Ҳар группада, бўлса, ўзи кирган икки-учта, борингки, бешта бордир. Хўш, Маҳдининг одами йўқ, сездирмай киритган бўлмаса, билмадим. Лекин, мулла Сухроб, сиз нечта одам киритгансиз? Фақат тўғриси айтинг.» «Сухробнинг ранги яна оқарди: «Мен ҳеч кимдан яширмаганман: битта укам билан битта қайним ўзимизда ўқийди. Опамнинг ўғлини физматга киритганман, буни ҳам айтишим мумкин. Учови ҳам «аъло»га ўқийди. Узим шу ерда ишлаб, бошқа институтга олиб боришим керакмиди? Менда унақа пул йўқ...» «Сизни айбламоқчи эмасман, — деди Бегалиев. — Ҳаммаларинг шундай». Менинг жаҳлим энди чиқди: «Сизда-чи, домла? Ҳозир шу муҳокама қиладиган масалами? Анкеталардаги фактларни

гаплашайлик». «Э-э, — деди кўзларини жавдиратиб «Бойбўрибий», — неча марта Бекназар Турдиевичга айтдим, бунақа шароитда ишлаб бўлмапти, бўшатиб, деб. Ҳаммага яхшилик қиласан, бир ёмонлик келса, ёлғиз ўзинг қоласан. Ҳамма ёрдамнинг олганлар четга чиқиб томоша қилиб тураверади». «Меники жуда кўп, Маҳдиджон, — деди Бегалиев кўнгли юмшаб. — қанчаси битириб кетди, қанчаси ўқияпти, қанчаси худо менга умр берса, энди келади. Ҳаммамиз ҳам шундай. Мана, Орзимурадов нега ҳар йили ёзда қабул комиссиясига пашшаўрда? Аҳрор Маҳмудалига бунча ёпишиб олган? Маҳмудалининг ўзи бунча қалтирайди? Шу ҳақда бирон марта ўйлаб кўрганмисиз, Маҳдиджон? Устингиздан шиша қалпоқни бостириб олиб, менга гард юкмайди, деб умид қиласиз... Менга бунақа жаҳл билан қараманг, ука. Сал кўзингизни каттароқ очинг, демоқчиман. Бояги гапимнинг иккинчи томони, анкетадаги манави рақамлар, «мусбат-манфий»лар шунинг учун ҳам ҳақиқат бўлолмайдик, субъектив томонлар субъектив томонлар тўғрисида чала фикр билдирипти. Факультет ёмон аҳволда эканми, демак, тарбиявий жараён жуда ёмон, демак, талабаларнинг савияси ҳам жуда паст, демак, ўқитувчиларни ҳам, талабаларни ҳам биргаликда тозалаш керак. Буни бирдан қилолмайсизлар. Шунча талабга жавоб беролмайдиган ўқитувчини бўшатиш керак бўлса, демак, шунга тенг фоизда талабаларнинг ҳам баҳридан ўтиш керак. Уқдингизми — ёмон ишчини ҳайдагандан кейин, унинг брак маҳсулотини ҳам бир бало қилиш керакми? Менинг таклифим бундай, — деди Бегалиев кутилмаганда. — ўша шум Абдиқулов билан келишинлар-да, ишни ёпди-ёпди қилинлар. Ўзига тушунтиринлар, талабаларни тўпланлар, бир чиқиш қилиб берсин, шошма-шошарлик қилганини тан олсин. Кейин манави қоғозларини ўзига беринлар, пишириб ейдими, чалпак қилиб сотадими — ўзи билади. Бунақаларга қарши курашганларинг сайин куч олади, охири яхшиликка олиб келмайди. Ҳеч қанақа комиссия хулосаси, партмажлис керак эмас. Маслаҳатим шу!» «Бўлмаган гап, — деди Сухроб яна кўтарилиб. — Ишни шу ҳолда қолдирмаймиз. Бу — компромисс йўли!» «Биз кексаларнинг йўли шу, ука, — деди Бегалиев ўрнидан туриб. — Сиз ёшсиз, пешонангиз тошдан, деворга ураверинг, ғайратингиз кўп: ё деворни йиқитасиз, ё пешанани ёрасиз... Энди менга жавоб. Маҳмудали, яна ўн беш кунча кўринолмайман-да — шу ишни битирай». «Бойбўрибий» жуда мутаассир бўлди: «Бош устига, домлажон, лекин бу ерда ўзингиз турмасангиз, шундай оғир кунларда... Ҳай, майли... бу нотинчликлар бир қоғозгина мақолага арзиса эди. Ўралашиб қолдик-да. Сиз бораверинг, домлажон, шундай қиламиз».

Суннатов ирғиб туриб Бегалиевни кузатишга чоғланди. «Аҳроржон, сизга бир маслаҳат, ука, — деди профессор хона ўртасида бир муддат тўхтаб, — кўп ҳам сувни лойқалатманг, фақат ўзингиз эмас, бошқалар ҳам атрофни кўролмай қолади. Майли, сузиб кетаверинг, фақат лойқалатмай...» Суннатов қайтиб ўтирди: «Мен лойқалатмаяпман, домла, лойқалатганларни ўзингиз кўролмаясиз». «Ҳай, майли, гапни гапир уққанга, дейилган экан», деди Бегалиев эшикдан чиқа туриб.

Бегалиев кетдию шунча гаплашганимиз бир тийинга чиқди, ғурбатимиз қайта бошланди: «Бойбўрибий» анкеталарга тўр тўқиб, тепасида ўтириб олди, Орзимурадов йиғламсиради, Суннатовнинг кўзлари зирк-зирк ўйнади — Сухроб икковимиз уларнинг қай ёғидан айланиб ўтишни билмай, бўғилиб қолавердик.

Кейин Сухроб айтади: «Ҳақбердини
тушунмаяпман...»
Мен айтаман: «Ҳақбердини биламан...»
Кейин Сухроб айтади: «Мен кетаман...»
Мен айтаман: «Мен кетмайман...»
Одамларни фақат мақсаднинг ўзигина дўст
қилолмас экан.

Мен илгари илмга унча ҳам қизиқмайдиган, адабиётнинг тарбиявийми, маърифийми аҳамияти тўғрисида диссертация ёқлаб олиб, энди дарсини латифаю ҳангомалар билан ўтказадиган, мардона гурунларни қувлаб юрадиган, олдидан чиройли қиз ўтиб қолса, гапираётган гапини унутиб қўядиган Сухробни унча ҳушламас, ҳатто отини ҳам тилим келишмагандай «Суроб» деб айтар эдим, унинг тантилиги ҳам кўзимга олифталик бўлиб кўринар эди.

Йўқ, у чиндан ҳам ҳалол-танги одам экан, «Уйлаб кўрсам, шу талабаларнинг субъективлиги рост — бўлмаса, менга ҳам тўқсон иккию тўққиз фоиз «мусбат» қўйишадими? Дарс ўтишим Суннатовникидан ҳеч ҳам авло эмас. Узимни яхши кўришса керак-да, а? Жа ноқулай-э!» деди ва ўн-ўн беш кун ичида «Билим» жамиятидан иш топиб ўтиб кетди, «Кетгим келмаяпти-ю, лекин ўзинг курашган нарсага ўзинг нолайик бўлгандан кейин... кейин, бу ёғига «Бойбўрибий» ҳам мени шундай қўйиб қўймаса керак, обрўйим борида этакни ёпганим маъқул. Сизга ўхшаб калласига монографияларим билан туширолмасам...», деди...

Очиғи уни тўхтатиб қолишга кўп ҳам уринмадим: ғурбатнинг бу ёғига ўзи ҳам дош беролмас эди: ё аччиқ устида «Бойбўрибий»ни уриб майиб-сайиб қиларди, ё... билмадим, ҳарҳолда, у — Ҳақберди эмас эди.

Бунгача ҳам ўзи икки ойга чўзилган машмаша Ҳақбердидан бўлак ҳамманинг силласини қуритган, одамларга бу ишнинг қаяққа, кимнинг фойдасига битиши бари бир бўлиб қолган, ишқилиб яқунланиши керак эди...

Аввалига «Бойбўрибий» анкеталарда ёмон «баҳо олган» ўқитувчилардан анчасини Ҳақберди билан Сухробга қарши қайради, тўдани бўлиб ур қабилида иш тутиб, қўлидан келганча мен билан ёвлашишдан қочди (ҳозирча), биламанки, бундан кейин ҳам («Маҳдижон, сизни авайлашимиз керак, яқинда ёқлайсиз, факультетимизнинг обрўсига обрў қўшилишингни интизорлик билан кутяпмиз», деб чап бериб келяпти), Ҳақберди дим-дим ўйнайверди, анкеталардан бошдаёқ олдириб қўйган фотонусхаларини (бермайман, деб юрган одамнинг бирдан қўшқўллаб тутқазганидаёқ шундай қилганини сезган эдим) тегишли-тегишли жойларга кўтариб боришини шама қилаверди, жанжал-кўтарилиб пасайиб, баримизни, ҳоритди, охири яна шу бештамиз: «Бойбўрибий», Суннатов, мен, Сухроб, тарафматараф қолдик, Орзимуродов ҳам малака оширишимга бир бориб келай, деб кетганича бадар кетди.

Йўлимизни Ҳақбердининг ўзи бойлади: Сухроб иккаламиз анкеталар билан бир танишгандан кейин, қайта кўролмадик: асли Орзимуродовнинг сейфида, «Бойбўрибий»га ишонмай ўзимиз қулфлаганмиз, энди эгаси думини тутқазмайди, кейин билсак, калитни «бий»га бериб кетган экан; нусхаларини Ҳақберди бермайди, устида қаттиқ ишляпман, дейди, газетага мақола қилаяпман, дейди, министрликка олиб чиқаман, дейди, олиб чиқсамми, деб турибман, дейди, — дастимизда душманга урадиган қиличнинг ўзи йўқ, қуруқ қўлимизни ўқталиб, аҳмоқ бўлиб юравердик...

Бу орада ўн беш кун кўринмайман, деган Бегалиев ҳам қайтди, яна шунчага жавоб олиб кетди, лекин орасира кўриниб, ҳой, ҳалиям тинчимадинларми, деб кўнгил сўраб турди. Бир марта қўлтиғимдан авайлаб тутиб, сайрга бошлади, у доим ишга пиёда келарди, мен уни кузатиб қўйган бўлдим: «Маҳдижон, — деди у жуда-жуда ҳалим овозда, — етмиш тўртга чиқдим. Шу, десангиз, ҳозир калламга ғалати ўй келди. Агар худо инсонга бошқа одамларнинг ҳаётини яшаш имконини берса... Тушуняпсизми? Мана, сизга ҳафта вақт ажратилса-да, шу вақтда сиз менинг ўрнимга яшаб кўрсангиз, мен эслайдиган нарсаларни эсласангиз, кўрган-билганларимни ҳис қилсангиз. Ишонманки, қийналардингиз, лекин ўзингиз учун кўп фойда олардингиз. Мен йиқитган одамларнинг ҳаммаси сизга ўхшаган эди. Уларнинг хатоларини ҳам билардингиз. Ҳай, ана, дейлик, мен уларга ёмонлик қилганман, улар-чи? Уларига ёмонлик қилишмадимми? Мени енгаман, деб қанча ишлари қолиб кетди. Чала адолатпарвар, чала олим бўлиб қолишди. Илм аҳлига бир-бири билан курашиб юриш кўп ҳам фойда бермайди. Ким билади, дейсиз, шунақа курашларни Маҳмудали билан Абдиқуловнинг ўзига ташлаб қўйиб, илм билан шуғулланишдан чалғимаслик керакми? Ақлли одамсиз — нима демоқчилигимни тушуняпсиз. Ҳув анавинда сизга нотўғри гапирдим. Бекорга қўйиб-пишиб юрмагандир, бир мақсади бордир, деб ўйлаган эдим... Декан бўлишни хоҳламайсиз, амални ёқтирмайсиз, нима қиласиз аралашиб, икковига қўйиб бераверинг. Ҳозир фақат халал берайсиз. Агар сиз аралашмаганда иккови аллақачон келишиб олган бўларди. Маҳмудали сиздан чўчийди, Абдиқулов сизга орқа қилади. Маҳмудали сизнинг юзингиздан ўтолмайди, Абдиқулов эса... сизни алдайди. Шу жўрангиз, хафа бўлманг-у, соддалигиздан фойдаланяпти. Бошда, анкета сўриво ўтказаман, деб ният қилган пайтдаёқ, Маҳмудалига ўзининг кучи етмаслигини ва албатта сизнинг ўзига қўшилишингизни ўйлаган, аниқ ҳисоб-китоб қилган. Э-э, ука, менинг ёшимга етсангиз, мен кўрган нарсаларни кўрсангиз, одамнинг сирини қолмайди. Бу болага факультетдаги аҳволни яхшилашнинг ҳеч қизиги йўқ, ўзи мустаҳкамланиши керак, вассалом! Яхшилаб ўрнашгандан кейин, ҳаммасини қайтадан бошлайди, Маҳмудалининг бошига етмай қўймайди. Кейин, ўлмасак, кўрармиз, балки сизни кавлар... — Профессор менга ўзини чиндан ҳам яқин олиб гапирарди, мен уни шу пайтгача ёмон кўришимдан хижолатда эдим. — Бир гап айтайми. — Аҳрор билан Ҳақберди жўрангизнинг бир одам, битта иттифоқдан эканини биласизми? Мана, қаранг, Ҳақберди бошлади, тўғрими, Аҳрор эса мой қўйди. Шунча миш-миш, сизнинг деканликка интилишингиз ҳақидаги бемаъни гаплар қайдан чиқди? Бунақа пайтда энг қўлайи — айбисизни айбдор қилиш... Сиз билмайсиз, мен биламан: шу иш тинчисин, кейин икковининг оғайни бўлишини кўрасиз. Мен эса ҳозир кўриб турибман... Бу гаплар орамизда қолсин, бошқаларга айтсангиз ҳам майли-ю, ўзингиз биласиз. Лекин ўйлаб кўринг. Мен сизни йўлдан қайтариш учун айтаётганим йўқ...»

Ушанда ичимда «Бошимни туёғингиз билан силамай қўя қолинг», деб заҳарханда қилган эдим, аммо, кейин билдим: профессор сувга қараб гапирган экан...

Бироқ на бу кўпни кўрган профессор, на «Бойбўрибий», на Ҳақберди, на Суннатов бу ишларнинг қандай яқунланишини тўғри топди, мен эса тахминан билардим, кўнглим сезарди, нимадир... бир куч — одамларни ҳаракатга келтирадиган нимадир бир нарса кўзғалганини илғаб юрган эдим, шундай бўлди: уму-

ий мажлисда Ҳақберди ҳамманинг ўртасига қиқиб, хатоларини тан олиб, кечирим сўрагандан кейин, «Бойбўрибий» худога шукр қилиб, энди бемалол ишлашга ўтгандан кейин, улар эсдан чиқариб кўйган, ҳисобга олмаган талабалар, кутилмаганда бош кўтаришди... Ҳар қалай, энди менга анча осон, илгаригидай куйиб-пишиб юришим шарт эмас, тўғриси ни айтмасликка имкон ҳам йўқ, кейин шунча талабанинг кўзига тик қараб дарс бериш ҳақида гапирмаса ҳам бўлади... Фақат Ҳақбердига оғир — бир томондан, энди топшидим, ўрнашдим деганда, Маҳмудали акаси билан Суннатов жўраси ундан яна шубҳада қолди, иккинчи томондан, талабалар...

Ҳақберди тўқимоқчи бўлган эртагини охир қиллолмади, тўғрироғи, аслида, унинг эртаги йўқ эди.

Энди бу узоқ гап, давом этапти, аниқ бир хулосани ҳозирча айтолмайман.

32.

Бир нарсага ҳайронман...

Узи мен кўп нарсаларга ҳайрон бўлиб юраман: бугун Офият манти қиламан, деб ҳамир ёяётганда қараб туриб, завқим келди: бир газ тахта, бир газ таёқ билан ҳамирни шундай юпқа ёйиш йўлини ўйлаб топган инсоннинг ақлига балли-е, дедим, ким биринчи ўйлаб топган шуни, а, мана, «қасқон» деган сўзни қара, қайдан келган, нима дегани, нимани билдиради, Офият кулиб очқабсиз-а, деди, қара, дедим, ҳамма сўзнинг маъноси бор, «қасқон»никини билмайман, «очқабсиз» — «очиқибсиз» — «оч қолибсиз» — «оч» сўзидан, лекин «оч» деганининг ўзи нимадан, илгари одам овқат егиси келганини оғзини очиб билдирганими ё овқатга қараб оғзини очишиданми, қизиқ, мана, одамни ол, исми билан туғилмайди, исм унга кейин қўйилади, тўғрими, мана, мен — Маҳдиман, бошқа исм қўйишлари ҳам мумкин эди-ку, дейлик, хўш, ана, Маъруф, Офият қўйсангиз-чи, деди, шошма, кулмай тур, Маъруфман, демаяпман-ку, чақалоқнинг исми пешанасига ёзиғли бўлмайди, Комронга мен «Мансур» деб от қўяйлик, дедим, сен — «Беҳзод», охири гувоҳнома обормаса, туғруқхонадан чиқармаслигини билгандан кейин, шошиб-пишиб «Комрон» деб ёздириб келдим, тасодифан эсимга келиб қолди, энди уни Беҳзод деб кўр — бўлмайди, у энди — Комрон, Беҳзод ҳам эмас, Мансур ҳам эмас, фақат Комрон, исм энди унинг ўзини билдиради, Комрон — унинг товуши, овози, мендан «Маҳди» деган товушни олиб ташла, ҳеч нарса, тушунасани, ҳеч нарса бўлиб қоламан йўқолиб, чунки, исм — шахсият, Маҳди — менман, Маҳди десанг, кўз олдинга менинг дунём келади, яна Маҳди исмли одамлар бор, лекин улар бошқа Маҳди, бошқа дунё, Офият сиз фақат ўзингизнинг эмас, бизнинг ҳам дунёмизсиз, меням, шу уч фарзандимизнинг ҳам ишонган дунёмизсиз, деди, йўқ, мен бошқа нарсани тушунтирмоқчи эдим, лекин эзмаланиб кетдим, айтмоқчи эдимки, ҳозир шу Маҳди деган дунё — оч, мунча имиллайсан, ке ўзим туғишиб юборай, э-э, буни қара, «туғишиб юборай» «туғишиб юборай»га ўхшаб кетар экан: «туғиш» — «туғиш», бир-бирига тамом тескари сўзлар, лекин уйқаш, сенинг ҳиндий тилинга «ларка» — «ўғил», «ларки» — қиз, фарқи битта товуш, қайдан пайдо бўлган шу сўзлар, нега уйқаш, яхши ҳам тилшунос эмасман — ҳамманинг энсасини қотириб юборар эканман...

Ҳайронман бир нарсага: одам нега минг турланади, ҳамкасбинг билан бир йил, икки йил, беш, ўн йил бирга ишлайсан, миридан сиригача биласан, ичигача кўриб

турасан, лекин сенга қараб турланади, кошки турланаётганини билмасанг, лекин турланаверади-турланаверади, бошинг айланиб кетмайди, чунки бирга ишлагандан кейин, энди шундай турланмасак бўлмайди, деб сен ҳам унга қараб турланасан, гўё у сени билмайдигандай...

Мен операни ҳалигача тузукроқ тушунмайман, тўғриси, умуман тушунмайман, ҳатто униси бунисини ўлдирмоққа чоғланганини ҳам кўшиқ қилиб айтади: «Ҳо-озир се-ни сў-я-ма-ано-о-о!», бунисига қараб тураман, ҳозир «Э-э, сўйсанг ҳам, одамга ўхшаб гапириб сўй!», деб жеркиб берар, деб кутаман, қаёқда, буниси ундан ҳам чўзади: «О-о-о-ў-ў-а-а-а, хо-ом-та-ама-а-а бў-ў-ул-ма-а-а!...» Лекин бундан ансам қотишини ҳеч кимга айтмайман, «Жуда юксак санъат-да шу», дейман, майли, шунча одам тушунгани етар, битта менинг ақлим етмаса — етмас, нимадан кўрқаман, демаяман — турланомай қолишдан кўрқаман шекилли...

Баъзан эса, ҳамма вақт!

Бойбўрибийнинг ичи шундоқ кўриниб туради, лекин нахотки мени унақа одам, деб ўйлайсизлар, мана, қаранг, яхшилаб қаранг, мен ўзи бунақа одамман, деб турланаверади, у ўйнаган нағмага Суннатов ҳам тушади, дунёда раққос кўп, лекин куй битта, деб кир баданини устидаги лахтак-лухтак жандалари бекитолмасам ҳам, чиройли кўриняпман, деб бу киши ҳам хиром қиладилар, Орзимуродов бечора шунақа содда шумки, шум деб аташ уни ҳаддан ошиқ улуғлаш бўлади, аммо шу ҳам беўхшов, алпанг-талпанг шох ташлашини кўймайди — қара-а-аб туриб-туриб зерикасан, охири зерикиш ҳам жонингга тегиб, хунобинг ошади...

Одамларнинг кўнгли шаффоф, шу қадар шаффофки, ҳатто ичидаги, ҳали ўйланмаган, эртага, бир йил кейин, ўн йил кейин ўйлайдиган ўйларигача кўриниб туради — албатта, зерикасан, «Бойбўрибий» билан Суннатовнинг кўнглини кўриб туриб, ҳар куни кўравериб зерикмай бўладими?!

Баъзан эса, ҳамма вақт ҳайрон юраман: қочган ҳам, қувлаган ҳам битта — ғолибият қўшиғини айтади, «Бойбўрибий»нинг ёнидагилар ҳам умум ишини яхшилаймиз, деб хониш қилади, биз ҳам умум ишини яхшилаймиз, деб ашулани варанглатамиз, улар ҳам ҳақиқатнинг пардаларига тушяпмиз, дейишади, биз ҳам ҳақиқат куйига ўйнапмиз, деймиз — ҳақиқатнинг ўзи қаерда чалиняпти?

Нега кўшиқ айтиб гаплашамиз, деб ўйлайман, нега тўғри, очик, инсонга ўхшаб гаплашиб ололмаймиз, деб хунобим ошади — турланишдан тўхтаб қоламан.

Яхшигина оти бор бу одамнинг — Маҳмудали, келишган, барваста гавдаси бор, агар турланавермасам, тўхтаб ўзини кўрсатса, худо менга шундай қомат бермаган-да, а, қандай ярашиғли одам, деб ҳавасланиш мумкин...

Суннатовнинг отини қаранг — Аҳрор, нимасидир тоза, салқин бир шабада келаётгандай исмидан, отаси китоб кўриб, минг умидлар билан шундай улуғ исм берган, турланмай турса, бу қандоқ мутафаккирнинг доно сиёғи экан деб, тўлқин-тўлқин кумушранг товланган сочининг ўзини соатлаб томоша қилиш мумкин...

Яна ўйлайман: аввал ўзингга боқ, балки уларнинг кўнгилларини очишларига ўзим ҳалал бераётгандирман, балки улар ҳам мени шунақа ёмон деб ўйлашар: қара, Маҳди деган пурмаъно оти бор, кўриниши ҳам бинойидай, аммо ўзи... нега бунча... ҳадеб...

Яна ўйлайман: одамлар ўзлари тўғрисида ҳақиқатни севмайдилар, бошқаларнинг астарини аврасига ағдаришми, бемалол: нега у бизга ўхшаб... биз нима учун

курашяпмиз-у... бу устомон, ҳайронмиз, кошки бил-масак...

Одамга доим бошпана — бошини бекитиб юриш учун пана жой керак, фақат уй эмас, одам ўзи яшайдиган торгина муҳитда ҳам муносабатлардан бошпана қуриб олади, муносабатларни бошига пана қилиб юради, деб ўйлайман яна, адашиб кетаман — ўзини ўраб қўйган одам қандай юради, дейман, адашганимни ахтариб кетаётиб, бир чегарага бориб қоламан, бир девор тикланади қаршимда — ойнадай, ортимдаги ҳамма нарсани қайтаради, қараб бораман — Офиятни, болаларимни, Исрофилни, Шоди акани, Тангири, Ҳақбердини, Маҳмудали акани, Сухробни, Суннатовни, Орзимуродовни, Бегалиевни, ҳамкасб, таниш-билиш ҳаммасини қайтаради, мана, шу — сенинг дунёнг, Маҳди деган дунё шу, Маҳди, дейди, лекин ҳеч нарсани тушунтирмайди, ўзининг ортида нималар бор — кўрсатмайди, мен эсам нариги ёқда сирлар ра-авшан, кундузлар тиниқ, тунлар ёруғ эканини сезиб тураман, усти узоқдан кўз иллаган шаҳар осмонидай нурланиб-товланади, мана шу мунавварлик нимадан эканини англай-англай деганимда, чарчаб қолганимни туяманда, қувват олиш учун, яшаш учун орқамга ўгириламан, акснинг аслига — ўзимнинг дунёмга — одамлар орасида яшашни севаман — яшаш поклик эканини, умримни тўла яшашим зарурлигини тушуниб қайтаман, узоқ тўхтаб ўйлайман.

33.

Ўйлайман: мен — Маҳди, бошқа одам бўлиб чиқармидим, шу туриш-турмушимда ўзга бир Маҳди отлик бегонанинг ҳаётини яшармидим?

Балки, балки...

Чархнинг кажрафтори ўзгарганда, шундай бўлуви ҳеч гап эмас эди.

Лекин ўзгармади. Шунча тасодифлар силсила-силсила кечиби, қўшилиб-боғланиб, айна шу мени бунёдга келтирдими, демак, бошқача бўлуви мумкин ҳам эмас экан.

Мана шу мен борман, ўз ҳаётимни яшаяпман — айна шу Маҳдиман.

Баъзан ҳатто шундай ҳам туюлади: Шоди ака деган одам ўтмаган, Тангир деган жўрам бўлмаган, Ҳақберди дегани ўқишда ҳам, ишда ҳам менга йўлдошлик қилмаган, ҳатто факультетдаги ҳамкасбларим, талабалар ҳам аслида йўқ, ҳаммаси — ўзим, ўзимни уларга бўлаклаб, ҳаммасининг умрини яшаяпман: манави бўлагим — Шоди ака, манавиниси — Тангир, анави бўлагим — Маҳмудали ака, анавиниси — Ҳақберди... Мен битта одам эмасман, мен — тумонатман, чаман одамзорман, тўп гулдай турланиб, бу дунёда қандай яшаяпман ўзи, оғайниларим, деб ўйланиб-гуллаб турибман...

34.

«Йил ўтган сайин сизга ўхшаб боряпман, — дейди хотиним Офият. — Нарсаларга худди сиз қарагандай қарайман, сиз ўйлагандай гапираман, сизга ўхшаб ўйлайман...»

«Офият, — дейди ичимдаги ўзини ҳаддан ортиқ яхши кўрадиган Маҳди, — учта боламиз бор, улар бизга ўхшамоқчи; менга ўхшаганинг яхши — уларни битта одам бўлиб тарбиялашимиз керак... Яхши эру хотин — аслида, битта одам...»

35.

«Портретингни чизаман, деб кўп уриндим, — дейди узилиб-узилолмаган дўстим Исрофил. — Ғалати бир ниятим бор: сенинг юзингда ўзимни кўрсатмоқчиман. Тушуняпсанми? Шунча йил дўстлик қилганимиздан кейин, сендан менга, мендан сенга кўп нарса ўтган, кўнглимизда шериклик бор. Мана, иккаламиз бирга туриб ойнага қарайлик... Қара, юзимиз ўхшамайди, лекин қарашимизда нимадир ўхшашлик, яқин ифодалар бор-а?... Йўқ, сен яхшилаб қара — изласанг топасан. Мен шундоқ кўриб турибман-ку, нега сен кўрмайсан?... Аммо бу ўхшаш ифодалар ҳаракатда эмас, қотиб қолган, хотирага айланган. Кейинги йилларда бир-биримиздан анча узоқлашдик. Мен шу туйғуларни — хотира ифодаларни чизмоқчиман. Лекин юзингда бошқа ифодалар ҳам кўп, кўпи менга бегона, чизишга халал беради...»

36.

Одамлар тагин мени ақлдан озибди, деб ўйламан, деб атрофимга аланглаб, ҳеч ким йўқлигини кўрганимдан кейин, секин овозда «Маҳди!» деб чақираман — шу чақиригимнинг ўзи жавоб — кўп, жуда кўп одам «Маҳди», деб жавоб бераётган бўлади: ўзим, отам, иккита бувам, иккита бувим, уларнинг ота-оналари, уларнинг ҳам ота-оналари; Маҳди деган овоз ота илдиз, она илдиздан тубга — ўтмишга қараб тармоқланиб бораверади — бир оломон одамнинг нидоси битта ўзимнинг овозимга жамланади, мисоли улкан бир даракнинг тепасидаги бақувват шохдай, замонлар самоледи зириллаб турганга ўхшаб қоламан; жуда чуқурларга, тубсиз-ниҳоясиз қадимларга қўш томир узатганман — юз йил, икки юз йилга... ўн бешинчи асрга, ўнинчи асрга, биринчи асрга, ундан ҳам бурунларга: ўша пучмоқларда юз-кўзимни, қад-бастими менга ўхшаган аждодларимнинг томирида ҳам менинг қоним оққан-ку, томирдан томирга, томирдан томирга ўтиб-ўтиб, охири менга етиб келган, мендан болаларимга берилган бу қон!..

37.

«Маҳди!» дейман бор овозим билан — минг-минг уруғларим кўплашиб, шу овозни бунёд қилишгандай, тумонатнинг жўра овозидай жаранглаб — мен шу залворли минговозни кўкрагимдан чиқаролмаганимдан отимни танимай юрган эканман, туйқусдан енгил тортаман: кимсасиз, овлоқ бир оролда одам овозига зор турган пайтимда мени ахтариб мададга келган ота-она аждодларим отимни тутиб чақиришаётгандай бўлади...

38.

«Маҳди!», дейман энтикиб — асқар тоғларим. авлодларимни чақириб боряпман, товушим ўғилларим, қизимнинг овозида қалтираб акс-садо беради — жўралар, узо-оқ яшайман!..

Узо-оқ минговозларни эшитяпман...

кўпайган, ҳа, ҳа, ишлайдиган йўқ ҳисоби, бутун планетадагилар шеър ёзиш билан машғул эди. Ер ҳайдашдан, ҳар қалай, назмбозлик енгил! Аҳвол шу даражага бориб етдики, ахирги ҳукумат шундай қарор қабул қилди: «Шоирларга ҳеч қандай мукофот берилмасин, ёзганларга қалам ҳақи тўланмасин». Бир йилга қолмай ҳамма ёзишни ташлади. Кўпчилик мукофот учун, шон-шўҳрат ва пул учун ёзар экан-да. Сизлар ҳам шундай қарор жорий этсанглар, ёмон бўлмайди.

Саккизинчи иқлимнинг ҳавоси чатоқ-да: ҳали офтоб ёндираман дейди, ҳали қор-ёмғир... Мана, қор учқунлай бошлади. Венерийнинг энгил-бошига қарадим: юпун.

— Бу ернинг иқлимини билмасмидингиз?

— Билардим-у...

Тушунарли!

— Сизга бир савол берсам майлими?

— Хўш, хўш? — деди у.

— Мен 1958 йил туғилганман. Ҳозир 1987...

— Неча ёшдаман, денг! — У мийғида кулди. —

Кейин айтаман, кейин...

«Мўъжиза»

ёки Венерийнинг ҳикояси

Бир куни олис вилоятдаги дўстим сим қоқиб: «Бир келинг! Ғалати воқеа... Бу ҳақда бирор нарса ёзарсиз», деб қолди. Бордим. Шу вилоятда меҳр-оқибат йўқ эди. Одамлар фойданинг кетидан қувишарди, холос. Аҳвол шу даражага етган эдики, биров туққан боласини кўчага ташлаб кетишдан тап тортмасди. Шу вилоятда мўъжиза рўй берибди: бир йигит онаси вафот этганида йиғлабди! Бу хабар сайёра бўйлаб ёйилди. Мен етиб борганимда, шов-шув янада кучайган экан. Барча пучмоқлардан журналистлар, фотомухбирлар, олимлар келган, меҳмонхоналарда жой йўқ. Ҳамма ўша ажойиб йигитни бир кўрсам дейди.

— Наҳот шу гап рост бўлса? — деди кекса олим. — Йўқ, йўқ, буни тасаввур этолмайман. Ёлғон бўлса керак.

Ўша йигит билан ҳамсуҳбат бўлиш ҳафта мобайнида ҳеч кимга насиб этмади. Чунки бир гуруҳ йирик олимлар у билан шуғулланишаётган эди. «Йигит ростдан йиғлаганми, мўъжиза чиндан рўй берганми?» деган саволга улар жавоб бериши лозим. Бу ўта масъулиятли иш эди. Ниҳоят, кутилган лаҳза етиб келди.

— Диққат! Диққат!

Радиокарнайдан шу сас эшитилгач шов-шувлар тинди. Ҳаммининг вужуди қулоққа айланди.

— Диққат! Диққат! Биз олимлар мўъжизанинг чинми ёхуд ёлғонлигини аниқлаш мақсадида тадқиқот ўтказдик. Хулоса шуки, ҳеч қандай мўъжиза рўй бермаган: йигит кўзига тупук суртган!..

Венерийнинг иккинчи ҳикояси

Қадим-қадимларда сайёрамизнинг бир четида мўъжазгина юрт бўлган экан, ҳукмдори ҳам кўп оқил экан. Замон бузилиб, одамлар амалга ружу қилипти. Ҳамма келиб ҳукмдордан мансаб сўрай бошлапти. Ахирги у жарчиларига буюрибди:

— Юртдошларга маълум қилинг, амални тузук одамларга эмас итфеълларга раво кўраман. Шундайлар келсин, бошини силайман.

Эртасига сарой олдини одам босиб кетибди.

— Тинчликми? — дебди ҳукмдор.

— Тинчлик, — дейишибди йиғилганлар, — кечаги фармонингизни эшитиб келдик. Бизга мансаб беринг!

— Ахир, ҳаммага эмас, итфеълларга мартаба ваъда қилганман-ку?! Сизлар нега келдингизлар?

— Бизлар ўзи шунақамиз! — дейишибди йиғилганлар. — Итфеълмиз, итфеълмиз.

Оқил ҳукмдор аркони давлатга дебди:

— Булар чиндан ҳам тубан кимсалар экан, элга элакишмасин. Мансабни эса келмаганларга беринг...

Елкадаги қоплар

Венерий ижод билан банд. Мен эса саккизинчи иқлимда сайр қилиб юрибман. Ҳайронман, биз келган бу вилоят одамлари... нима десам экан сизга. Елкаларида биттадан қоп. Кечаю кундуз шуни ортмоқлаб юришади. Нега? Қопдаги нима? Бошим қотиб бораётган эдим, миршаб йўлимни тўсди:

— Жаноб!

— Эшитаман.

— Ҳужжатларингиз?

— Қанақа ҳужжатлар?

— Кимлигингиз ҳақидаги гувоҳнома.

Мен паспортимни кўрсатдим.

— Дўппи ўзингизникими?

— Албатта-да.

— Ҳужжати?

— Дўппининг... ҳужжати?..

— Ҳа. Қаердан, қанчага олгансиз? Кейин дўппи ўзингизнинг номингизда эканлиги ҳақида ҳужжат борми?

— Йўқ.

— Дўппи ўғирлаб олинганми?

— Нега энди, дўппи ўзимники!

— Шу ҳақдаги ҳужжатингиз қани? Даъвонгизни тасдиқлаш учун ҳужжат керак-ку, ахир. Бу ҳолда... дўппингизни давлат ҳисобига мусодара қилишга мажбурман.

— Майли, олинг, дўппи сизники.

— Кўйлагингиз?

— Ҳужжати йўқ.

— Шим?

— Йўқ.

— Чўнтагингизда тишқовлагич бор экан?

— Унияма ҳужжати йўқ.

— Бундоқ юриш яхши эмас, ҳеч нарсангиз расман сизники эмас, жаноб. Яхшиям, паспортингиз бор экан, йўқса ўзингизни ҳам... Қаранг, — одамларга ишора қилди у. — Сиздан бошқа ҳамма тегишли ҳужжатларга эга.

— Кўйсангиз-чи!

— И-я, кўрмаясизми? Ортмоқлаб олган қоплари тўла ҳужжат!..

...Шундай қилиб жумбоқ ечилди. Гарчи кўчада шумшайиб қолган бўлсам-да, масаланинг моҳиятига етганимдан хурсанд эдим: қоплар тўла ҳужжат экан!..

Венерийнинг нақли

Биз томонда ҳукмдорлар суҳбатлашиб ўтириб, бири иккинчисига дебди:

— Эшитишимча, халқинг юпун эмиш, шу ростми?

— Ёлғон!

— Буни қандай исбот қиласан?

— Кўрмаясанми, менинг уст-бошим бут-ку!

Бир оздан сўнг иккинчи ҳукмдор биринчисидан сўрабди:

— Сенинг юртингда халқ оч эмиш, шу ростми?

— Ёлғон.

— Йўғ-э?

— Ахир, мен туғилганимдан буён очлик нималигини билмайман-ку!

Арз ва жазо

Қадимдан қолган гап бор: тегирмон навбати билан. Мавриди келгач, мен ҳам сўз олиб, Венерийга ўтган-кетганлардан бир нақл айтдим: шу десангиз, ўтган замонда Қоракўл туманлигининг қозисига Туроб қишлоғи аҳлидан бир арз тушибди. Мазмуни қуйидагича: «Туроб қишлоғида Ҳамро ўғри деган кимса яшайди, ўтакетган муттаҳам. На кечаси, на кундузи тинчлик беради. Элнинг мулкани ўғирлагани ўғирлаган. Бу пихини ёрган қаллобга бас келадиган одам йўқ. Узиям тулкидан айёрроқ, қарғадан маккорроқ».

Арз-дод охирида қозидан Ҳамро ўғрини жазолаш сўралган экан.

Уша кунлари қози ўзига ёрдамчи излаб юрган экан, арз билан танишиб чиққач, димоғи чоғ бўлипти. Айниқса, «тулкидан айёрроқ, қарғадан маккорроқ» деган таъриф унга мойдек ёқибди. «Худо етказганини қаранг. Ахир, мен ўзимга худди шундай одам ахтараётган эдим-ку! Ҳамро ўғрини дарҳол ёрдамчи қилиб олганим бўлсин» деб ўйлабди ва эртасигаёқ ўғрини топдириб келибди-да, ёрдамчи қилиб тайинлабди. Буни эшитган қишлоқ аҳли дарғазаб бўлибди. Зудлик билан Қоракўл туманлиги қозиси устидан Бухоро қозикалонига шикоятнома ёзишибди. «Биз қишлоғимизда яшовчи қўли эгри, муттаҳам Ҳамро ўғри устидан Қоракўл туманлиги қозисига арз-дод битган эдик. Қози жазолаш ўрнига уни ўзига ёрдамчи қилиб олди. Тулкидан айёрроқ, қарғадан маккорроқ иблисни рағбатлантиришга унинг нима ҳаққи бор? Биз адолат ўрнатишингизни сўраймиз!»

Шикоятнома қозикалонга етиб борибди, у ҳам «тулкидан айёрроқ, қарғадан маккорроқ» деган жумлани ўқиб ўйга толибди. Чунки унинг ёрдамчиси ўлгудек лапашанг ва тепса тебранмас экан. «Асли буни аллақачоноқ йўқотишим керак эди, фақат кўнглимдаги одамни тополмай... Яратганнинг ўзи етказди. Бу — Ҳамро ўғри дейишгани биз боп одам экан.»

Эртаси куни у Ҳамро ўғрини Бухорога келтириб, мартабасини зиёда қилибди...

Туроб қишлоғидагиларга ҳам бу гап етмай қолмади, албатта. Улар тутатиб масалани муҳокама қилишди, дарғазаб бўлишди ва шикоят билан амирга боришди. Бор гапни айтишди ва «тулкидан айёрроқ, қарғадан маккорроқ» ўғри қозикалоннинг ёрдамчиси бўлиши адолатданми? — дейишди. «Тулкидан айёрроқ, қарғадан маккорроқ» деган таърифни эшитиб амир ўйга толди. «Бу одам саройда, менинг ёнимда бўлиши керак!» деган тўхтама келди у, шундай қилиб, ҳукмдорнинг атрофидаги кишилар биттага кўпайди. Амирнинг ўнг қўлига айлангач, Ҳамро ўғри арзчи ғанимларининг бошига қора кунларни солди.

Орадан йиллар ўтди. Вақти-соати билан Туроб қишлоғида Нарзулло ўғри деган муттаҳам пайдо бўлди. Бу касофат Ҳамро ўғридан ҳам хавфлироқ эди.

Оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади. Ҳамро қишлоқлар бир жойга йиғилиб, узоқ маслаҳат қилишди. «Биридан қутуламиз деб балога қолдик. Бунисини...» Йўли топилди.

Яна аввал бошдагидек туманлик қозисига мактуб битилди. Фақат... «Қишлоғимизда Нарзулло исмли бир

йигит бор. У жуда меҳнатқаш, донишманд. Беҳад адолатгўй. Шу йигитга бирор маснад берилса элга яхши бўлар эди». Қози мактубни ўқиётди «беҳад адолатгўй» деган жумладан қалтираб кетди. «Ҳақиқатгўй эмиш. Уни йўқотиш керак, элни бузади. Қозикалонга билдирай...» Қози қозикалонга, қозикалон амирга...

Алқисса, улус Нарзулло ўғридан қутулди...

«Кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган...»

— Сизга кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ғаройиб воқеани айтиб берайми, — деди Венерий бир оқшом қаҳва ичиб ўтириб. Унинг юзларига ёйилган донишмандона кулгидан пайқадимки, ҳикояси анча жиддий. Қизиқиб Венерийнинг оғзига тикилдим. У сўлиш олиб, ҳикоясини бошлади:

— Тоғлик вилоятда бир дўстим бор. У вилоят газетасининг муҳаррири бўлиб ишларди. Бултур йўлим тушиб, ўша дўстимникида кўноқ бўлдим. Борган кунининг эртасига аввал ёмғир, кейин қор ёға бошлади. Ҳадемай қор қалинлашиб, йўл ҳаракатлари тўхтаб қолди. Кейин довул турди. На алоқа бор, на бошқа. Вилоят катта ҳаётдан узилиб қолди. Йўлларни ҳам қор босган эди. Шу боис гарчи сафарим қариса-да, қайтишнинг имкони бўлмади. Эрталабдан кечга довр газета муассасида дўстим билан ўтирамыз, биласиз, бундай пайтларда муҳаррирларга оғир бўлади. Газета вақтида чиқиши лозим. Ток бўлмагач, босмаҳонада иш тўхтади. Ундай шароитда, табиийки, газета чиқариш мумкин эмас. Югуриб-ёлиб у движок топди, ҳарҳолда, ишни хиёл силжитди-ю, лекин...

Бирдан дўстим бошини чангаллаб қолди.

— Об-бо-о!

— Тинчликми? — деб сўрадим мен таажжубланиб.

— Бугун... неччи?

— 18...

— Бугун сайёра деҳқончилигига бағишланган катта анжуман очилади. Ахир, қанча вақтдан буён шунга тайёргарлик кўрилади. Наҳотки эшитмаган бўлсангиз?

— Хўш, нима бўпти?

— Газетанинг эртанги сони шу анжуманга бағишланиши лозим эди-да. Кўрсатма бор, ахир! Энди нима қилдим? На телефон ишлайди, на радио. Симлар узилган. Ҳайронман, энди...

— Кейинроқ ҳаммаси ойдинлашгач, у-бу берарсан?

— Сенга қолса... Шоирсан-да, шоир. Ахир, мен газетадаги ҳар бир сўз учун жавоб бераман. Сайёра анжуман руҳи билан яшаса-ю, мен тамомила бошқа гапларни ёзиб чиқарсам?.. Ҳеч мумкин эмас-да бу.

— Унда нима қиласан?

Дўстим пича ўйланиб турди-да, кейин ирғиб ўрнидан турди.

— Топдим.

— Нимани?

— Йўлини-да!

— Хўш?

— Биринчи бетга анжуман очилиб, сайёра ҳукумати раҳбари Венер бинни Венерий нутқ қилганлиги ҳақида хабар, бош мақола бераман! Кейин илғор меҳнатқашлардан уч-тўрттасининг чиқишини уюштираман!

— Қандай бўларкан?

— Бошқа илож йўқ, шоир.

Тонгга яқин газета тайёр бўлди. Илк саҳифада анжуманнинг очилганлиги ва унда Венер бинни Венерий катта нутқ сўзлаганлиги ҳақида хабар босилган, шунингдек, бош мақола берилган, жумладан, унда шундай дейилган эди: «Бугун бутун сайёрада байрам. Кўчалар

байроқлар билан безатилган. Зеро, бу анжуман сайёра деҳқончилигининг улкан муаммоларини ҳал этишга қаратилган бўлиб, ҳаётимизда у ёрқин саҳифалар очажак.

Сайёра раҳбари Венер бинни Венерий минбарга кўтарилганда сайёра аҳли тик оёқда туриб уни олқишлади. Раҳбаримизнинг нутқи чуқур билимдонлик билан суғорилган бўлиб, сайёра меҳнаткашларига зўр илҳом ва оташин ғайрат ҳадя этди...

Саҳифанинг этак қисмида «Илғор деҳқонлар анжуман ҳақида» деган умумий сарлавҳа остида мақолалар берилган эди. Биринчи мақолага кўз югуртирдим: «Мен бинни Венерийнинг нутқини диққат билан ўрганиб чиқдим. Унинг доноларча айтган сўзлари қалбимни тўлқинлантириб юборди. Биз — деҳқонлар ишни доно йўлбошчимиз ўғитлари асосида ташкил қилиб, дончиликни янада ривожлантираемиз...»

...Шундай қилиб анжуманга бағишланган газета тайёр бўлди, лекин ҳамон қор ёғиб турар, районда аҳвол ўша-ўша эди. Алоқани тиклашга қанча уринмайлик, чиппакка чиқар, довул кўз очиргани қўймас, фақат газетагина график бўйича чиқиб турди. Кейинги сонларда «Анжуман қарорлари — ҳаётга» деган рубрика муқим ўрин олди. Ниҳоят, ёгин-чочин тиниб, ҳаво очилди, кۈёш чарақлаб, қорлар эрий бошлади.

Кейин маълум бўлдики, анжуман очилиши белгиланган куннинг тонгтарида бинни Венерий вафот этган экан. Шу боис анжуман қолдирилиб, сайёрада ҳафталик мотам эълон қилинган экан. Ҳамма мотам тутаётган бир пайтда вилоят газетаси байрамона руҳда чиқиб турибди. Тоғлик вилоятдан қайтар эканман, «энди муҳаррир дўстимнинг тақдири не бўлар экан?» деб, юрагим эзилди...

Туш

Баъзилар туш кўришмас экан, мен бўлсам...

Боиси не — билмадим, ҳар кеча туш кўраман. Кеча Венерий билан хайрлашиб, «эрталаб она заминга қайтаман» деб севиниб ётдим-у, босинқираб...

Нурга ташна поёнсиз ўрмон эмиш. Саккизинчи иқлимдаги жамики жонзот шу ерга йиғилган. Бундан мақсадлари не, шуни билмоқ ниятида яқинроқ бордим. Бизнинг шерга ўхшаш бир ҳайвон кўкка қараб нола чекди:

— Эй фалак, эй яратувчи!

Кўкдан садо келди.

— Муродинг не?

— Саволим бор.

— Марҳамат.

— Сенда адолат борми?

— Бор!

— Ёлғон!

— Бор!

— Унда жавоб бер: ўсимлик озиқ ейди, ростми?

— Рост!

— Ўсимликни биз еймиз, ростми?

— Рост!

— Бизни эса одам ейди.

— Тўғри.

— Нега одамнинг юрагига даҳшат соладиган йўқ? Нега адолатинг кемтик? Унинг жабри ҳаддидан ошди-ку?

— Тўғри, ўсимликни сиз, сизни одамлар ейдилар. Лекин уларнинг ҳам кушандаси бор.

— Одамларни-я?

— Ҳа, ёмонлари бир-бирини ейди.

— Наҳотки?

— Шундай! Қатағонлар яхшиларга ҳам кун бермайди.

— Наҳотки?

— Шундай. Сизга жабр етказган — шулар. Яхшиларга ёндошинг сиз...

Чўчиб уйғондим, манглаймга довул муздай тер босибди. Хиёл ўзимга келгач, илтижо қилдим: «Қатағонларни эслатма, фалак!..»

Ишонч

Инсон қалби... Мени ҳайратга соладиган шу. Оламнинг чеки-чегараси йўқ эмас, лекин қалбнинг, айниқса, олиҳиммат инсон қалбининг ҳеч адоғи йўқ. Эҳтимол, коинотнинг ҳам поёни бордир, бироқ қалб поёнсиз. Мана, юрагим... Унда нималар йўқ дейсиз. Армонлар, ғуссалар, соғинч ва меҳр, нафрат... санаб адо этиб бўлмайди. Баъзан шунча туйғу жамулжам юраклар ёрилиб кетмаганига ҳайрон қоламан. Ҳа, кўнгиллар туйғуга бой, уларда гоҳо фақат бир ҳис етишмаётгандек туюлади. Гоҳо узоқ ўйга толаман, ўша мукаррам ҳиснинг номини топмоқ истайман. Нима у? Ишончми? Сизга, ўзгаларга...

Бир пайтлар мен ҳам ўспирин бўлганман, юзларимга ажин тушмаган эди ҳали, ўзим ҳам келишган йигитча эдим. Дил кетиб, бир гўзал билан аҳди-паймон қилдик. У тегадиган, мен оладиган бўлдим. Хаёлимга, уни бир синаб кўрай, деган фикр келди.

— Сизни жонимдан ортиқ кўраман. Сизсиз бир лаҳза ҳам яшолмайман, — дедим.

— Мен ҳам, — деди у, — сизни дўзахга ташласалар ҳам изингиздан қолмайман. Агар мендан юз ўгирсангиз ўзимни осаман.

— Лекин... — унинг гапини бўлдим.

— Нима «лекин?»

— ...Докторларнинг айтишича, икки йилдан кейин кўр буларканман. Шундан сўнг мени етаклаб юришингизга тўғри келади...

Шу-шу, у билан орамиз бузилди.

Сирдош дугонасига: «Мен кўрни етаклаб дунёдан ўтмоқчи эмасман», дебди. Кейин ўзга бир дилдор билан танишдик. Унга: «Бир йилдан кейин оёқларим ишламай қолар эмиш», дедим.

Шу-шу, бу қиз ҳам қайтиб қорасини кўрсатмади.

Оташин муҳаббатимиз елга учди. Ҳа, дўстлар, юрагимда ҳамма нарса бор. Ҳамма нарса, фақат...

Нола чекаётган Орол — менинг ишончим, қақраётган Аму — менинг ишончим, қақшаётган замин — менинг ишончим. Умрбоқий улар, умрбоқий!..

Сафарим қариди. Тонг чоғи хаёл кемасиға ўтирдим-да, йўлнинг танобини тортидим. Олис-олислардан бир парча ер яшилланиб кўринди, юрагимни соғинч туйғуси ўртаб юборди...

**Туғилган маъвонгда вужудинг яшар,
Қудратинг гурурда муқим, муқаррар!**

**Она тилда яшар қалбинг устивор,
Эрда камолотинг яшар барқарор!**

**Шулардан биттаси бўлмадими, бас,
Демак, ўша ватан мукаммал эмас!**

**Дилимда ҳар қачон ёлғиз армоним,
Мангу мукаммал бўл, Ўзбекистоним!**

Ҳаммамизга азиз ва мўътабар адиб

Тожикистондан хат

Табиики, ҳар бир давр ўз атоқли олимлари, адиблари ва санъаткорларини етиштириб, уларнинг хизматини, номини ҳамма чексиз ҳурмат, мамнуният ва ифтихор билан тилга олади, ардоқлайди. Шунингдек, бундай шарафли халқ фарзандлари биографиясида ёлғиз туғилиш санасигина қайд этилади-да, унинг вафотига ҳеч ким тан бермайди. Яъни, бундай улуғ кишилар мангу барҳаёт қоладилар.

Катта ёзувчи, оқил инсон, виждони ҳамиша пок Абдулла Қаҳҳор давримизнинг ана шундай забардаст арбобларидан бири эди, десам, муболаға бўлмас. Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий тафаккури йиллар оша бугун ҳам махсус ҳурмат ва эътиборга сазовордир. Унинг асарларини варақлаганда, «Шу кунлар дардини сезиб ёзипти», «Бу куннинг талабини, умидини билиб ёзипти» дейди киши. Чунки, бу асарларнинг ёзилганига кўп йиллар бўлган бўлса ҳам, улар бугунги ҳаётимиз мазмуни, ғояси билан чамбарчас боғлиқ ва унинг мумтоз бадий ифодасидир.

Мен мисол учун «Синчалак» повестини эсга оламан ва ундаги муаллифнинг катта маҳорати туфайли ёрқин яратилган ажойиб образларни кўз олдимга келтираману чин қалбимдан шундай дейман: «Бир кичик асарда шу қадар замонавий мазмуну ғояни чинакам устодона маҳорат билан тасвир эта олган авторга «Баракалла!» десам оз. У кишининг ёрқин тафаккури, истеъдоди олдида одам чин ҳурмат билан бош эгса арзийди».

Тожикистонда устод Абдулла Қаҳҳорнинг ижодиёти кенг ўқувчилар ўртасида узок йиллардан бери таниш ва чексиз эҳтиромга сазовордир. Ёзувчининг икки танланган асарлари ва «Синчалак» повести қачонлардир тожик тилида нашр этилган. «Тобутдан товуш» сатирик драмасини Тожикистон халқ ёзувчиси, танилган ёзувчимиз, Абдулла Қаҳҳорнинг самимий ҳурматига сазовор бўлган Фазлиддин Муҳаммадиев тожик тилига таржима қилди, Лоҳутий номидаги академик театримиз уни саҳналаштирди ва неча йиллардирки, томошабинларимиз катта қизиқиш билан қайта-қайта кўрадилар.

Абдулла ака шахсан мен учун буюк кўпмиллатли адабиётимизнинг ёрқин юлдузларидан бири сифатида азиз ва мўътабар ҳисобланадилар. Бу улуғ инсон, севимли адиб ҳамма қаламқаш дўстлар учун бугун ҳам, эрта ҳам толмас, чўчимас, мумтоз адиб сифатида ҳамиша намуна бўлгуси.

Тожик ўқувчилари қардош ўзбек халқи билан биргаликда Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллиги юбилейини ўзининг энг севимли ёзувчиларидан бири сифатида, ўзининг яқин ва азиз фарзандларидан бири сифатида чексиз муҳаббат ва эҳтиром билан байрам этажак. Чунки бундай улуғ киши — социалистик маърифатимизнинг таниқли арбоби, бизнинг интернационал оилада ёлғиз бир миллат, бир халққа мансуб бўлақолмай, балки бутун Совет Иттифоқи халқлари, миллатлари фарзанди сифатида ҳаммамизга азиз ва мўътабардир.

Фотиҳ НИЁЗИЙ,
Тожикистон халқ ёзувчиси

Ўлмас ҳақиқат

Туркий наср заргарларидан бири бўлмиш устоз Абдулла Қаҳҳорни ўйласам ёки унинг асарларини мутолаа қилсам, беихтиёр Ойқор тоғи этакларида содир бўлган бир воқеа ёдимга тушаверади.

Кунларнинг бирида ҳамқишлоғимиз ўзидан-ўзи мақтаниб, кечагина овлаб келган ўлжасини кўз-кўзлаб қолди: не тонгки, қоялар султони — бургутни отиб келган экан! Ҳаммамиз ёқамизга туфладик. Мен умримда ҳар хил ярадор ҳайвонлару қаноти қайрилган қушларни кўп кўрганман. Лекин бургутни биринчи кўришим эди. Ажаб манзара: қонга беланган қанотларини йиғиштира олмай, қонталаш кўзларини умидсизлик билан одамларга тикиб турган бу мағрур қуш бошини ҳам қилганча... тақдирга тан берган эди, чоғи. Айни кўккам эди. Бургутни ўраб олган кишиларнинг ҳар бирида ўзгача кўриниш, ўзгача ҳолат намоён бўлди. Одатда шунақа бўлади ўзи: табиатнинг хилват гўшаларида, ҳаёт-мамонт масаласи ҳал бўлаётган дақиқаларда инсон боласи ўзининг асл қиёфасини, ҳар қанча артистлик қилмасин, барибир ўзигини фош қилади. Ҳамроҳим — москвалик таниқли шоирнинг дили хира — шом каби қоронғи. У кейинчалик ўзининг энг яхши шеърларидан биттасини — «Ярадор бургут»ни ёзди. Ғулабирдек «овчи» йигит эса, ўлжасига қараб тинмай завқланарди: «Ҳолинг шу экан-ку!»

Биз бургутнинг олдига ном, сув қўйиб, узоқроқдан кузатиб турдик. Бироқ у емишга тумшуқ урмади. Ярадор бургутнинг теварагида эса, танқидчилар таъбири билан айтганда, воқеалар ўз-ўзидан ривожланиб кетди: қаёқдандир думини ликиллатганча олашақшақ пайдо бўлди. Бургутнинг атрофида гир-гир айланган кўйи тинимсиз сайрар, у ёқдан-бу ёққа аланглар, шерикларини мададга чақирар эди. Зум ўтмай бир неча олашақшақ, кулранг тоғ чумчуқлари, ҳатто сувтарғоқ билан қарға ҳам ҳозир у нозир бўлишди. Улар шу пайтгача бундай «томоша»ни кўришмаган эди, назаримда. Жала ерга жар солган ўша олашақшақ эса ўзини кўрсатиб, қанотлари ёзилган кўйи олис-олисларга кўз тикиб қолган бургутни думи билан нуқиб-нуқиб қўйди... Ёнверига тез-тез қараб қўяётган қарға лапанглаганча бургутга яқин бориб томоша қилар, кекирданини чўзиб қағиллар эди. Илгари эса у бургутнинг қорасини кўриши биланоқ ўзини дуч келган сойга уриб кетарди. Тақдир ўйинидан шу гўнгчўқир ҳам ҳайрон у лол. Орадан яна бир оз вақт ўтгач, номини орнитологлар-да билмайдиган аллақандай қаланғи-қасанғи қушлар ҳам умумий «хор»га қўшилдилар. Иттифоқо, бургут синган қанотларини зўрға кўтариб «карнай-сурнайчилар»га ташланди. Лекин қаноти панд берди. Яъни, унинг чангалига ҳеч бир жонзот илинмади. Йўқса... Энди бу ҳолга биз чидаб тура олмадик. Қизиғи шундаки, бургут ённига ҳеч кимни йўлатмасди. Бир амаллаб уни қоя этагига олиб бордик. Қуш бошини мағрур кўтарганча, қорлари товланиб турган чўққига тикилди. Не ажабки, у қон оқиб, илвираб турган ярасини чўқиб, ютина бошлади. Сўнгра қанотларини судраб, тумшуғини ерга қадаб, қоя сари ўрлади.

У булутлар оғушидаги ўша қорли чўққида жон сақлаши ёки ҳалок бўлиши мумкин эди. Агар у омон қолса, яна тоғ этакларидаги бўшлиқларни тўлдириб парвоз этар, ҳалок бўлса — ўлигини ҳализамон уни қуршаб олган майда-чуйда қушларми, қумурсқаларми кўрмайди!

Худди ўша дақиқаларда мен умрининг охири нафасига ҳар қандай шароитда асл ҳақиқат учун курашган, уни бор овозда айтган, ҳақ йўлдан қайтмаган, шах-

сиятидаги бутунлик ижодида ҳам тўла-тўқис акс этган устоз Абдулла Қаҳҳорни алам билан эсладим. У ниҳоятда кучли, матонатли, сабр-бардошли инсон эди. Шунинг учун ҳам ожиз кимсалар унга қарши «бир тану бир жон» бўлиб ҳамла қилдилар, қўлларига нима илинса унга отдилар! Лекин ул нотавонлар ўзлари билмаган ҳолда (ожизлик — аҳмоқликнинг энг сўнгги босқичидир!) Қаҳҳорни янада қаттиқ меҳнат қилишга, сохта ватанпарварларга, сохта интернационалистарга қарши янада аёвсиз курашга ундадилар, холос! Айни чоқда, улар буюк зотнинг умрини эговладилар. У нопок иқлимни, шифти паст «халқпарварлар»нинг акиллашини ўзининг теран ақл-идроқию фақат кучли ва мард инсонларга хос бўлган соф, беғубор кулгуси билан яқсон қилди. Бу табиий ҳол эди, албатта. Ўзгача бўлиши мумкин ҳам эмасди. «Ҳуснбузар»лар даставвал ўзларини фош қиладилар. Шунинг учун улар бугунги кунда ҳам юзқоралик тамғасини кўтариб юрибдилар! Устознинг тирноғига ҳам арзимайдиган рақиблар кимлигини билишарди. Дунё шунақа экан: камданкам одам ўзидан устун зотни сева оларкан.

Беихтиёр улуғ Алексей Максимович Горькийнинг «Ифлослар ўзлари ағнаб ётган балчиққа белмоқчи бўлмаган жаҳонда бирорта буюк зот бормикан?!» деган сўзлари нақадар ҳақлигига имон келтирасан киши.

Мен бошқа бир воқеа туфайли эса, Қаҳҳор домлага қанчалик қийин бўлганини, катта-кичик таъқибу тазйиқларга дош бериб, ўзлигидан чекинмай ижод қилганини ичимдан ҳис этдим.

«Совет Ўзбекистони санъати» журналида ишлаб юрганымда истеъдодли шоиримиз Хуршид Давроннинг Абдулла Қаҳҳорга бағишланган шеърини чоп этдик (1979 йил эди). Сарлавҳа остида «Грузиянинг Културеби шаҳрида Абдулла Қаҳҳорга ҳайкал қўйилди» деган жумла бор эди. Журнал муштарийларнинг қўлларига бориб теккач, мени Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг ўша пайтдаги биринчи секретари ўз ҳузурига чақиртирди. У хонасига кирар-кирмасимдан: «Нега санъат журналида шеър босасан, шундан бошқа ишинг йўқми?!» деб журнални башарамга қаратиб отиб юборди. Мен ёшлик қилдимми, кўрқдимми — билмадим, лекин унга кўнглимдагидек жавоб қайтара олмадим. Кўнглимдаги жавобни эса, устоз Абдулла Қаҳҳор худди ўша биринчи секретарнинг юзига қараб туриб, 1968 йили, Навоий театрида, олтмиш ёшга тўлиши муносабати билан ўтказилган юбилей кечасида айтган эди:

«Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман!»

Лекин мен лом-мим деёлмадим. Нима дейман, бари бефойда эди. Ер билан битта бўлиб «ҳаммамиз учун ҳурматли бўлган» раҳбар ҳузуридан чиқдим. «Солдатлар» эса каминани зикновга ола бошлашди. Шундай йўсинда улар ўзларини энг катта СОЛДАТга садоқатли эканликларини исботлар эдилар. Лекин биз ҳам ўзимизнинг ишимизни адо этгандик.

Абдулла Қаҳҳор ўткинчи омонат гапларни эмас, мангу ҳақиқатни айтиб яшади. Халқимизнинг маънавий савияси ошган сари Қаҳҳор ва Қаҳҳор сингари шахсларга эҳтиёжи ортиб бораверади. Уларни халқимиз боши узра кўтаради. Қачонки, халқ ўзлигидан тонгандагина бунинг акси бўлиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор санъати асл маънода миллий, асл маънода умуминсоний санъатдир. Шу боис у келажакда жаҳон халқларининг ажралмас маънавий мулкига айланади. Устознинг ижодини ўрганиш ва тарғиб қилиш борасида биз ҳали кўп ишлар қилишимиз керак. Устоз олдидаги қарзимизни ҳали узганимиз йўқ.

Нурали ҚОБУЛ

Абдулла Қаҳҳор

Тил Ҳақида Нутқ

... Айниқса баҳор кунлари мажлисдан ёмони йўқ! Кўча-кўйга суқланиб қараб ўтирганингизда бир одам минбарга чиқиб, сартарошнинг қайчисидай шаққиллайверса... ҳар қанақа одамнинг ҳам уйқуси келади! Ҳар қанақа одам ҳам лоақал оғзини очмасдан эснайди!

Хабарим бор, икки кундан бери гап эшитяпсизлар. Шунинг учун мени бу мажлисга таклиф қилишганда, сўз берамиз, дейишганда тархашлик қилдим: қўя қолайлик, меҳмонлар бусиз ҳам гапга тўйиб кетишгандир, дедим. Унашмади: «Булар радиого, яъни гап заводига келаётганини олдиндан билишган. Демак, ҳар бири гап эшитиш масаласида олдиндан қўшимча мажбурият олиб келган», дейишди.

Лекин шундоқ бўлса ҳам, ўзларингга, яъни радиого дахли бор гапдан бўлак гап қулоқларингга кирмаса керак. Агар сизлар менинг шу таҳминимни тасдиқласаларинг радиого тегишли гапнинг тайёридан бор! Мен бу гапни яқинда Низомий номидаги институт студентларига қисман гапирдим, радионинг баъзи бир камчиликларини танқид қилган эдим.

Менинг бу гапим фақир фуқарого маъқул бўлибди шекилли, магнитофон лентасини кўпайтириб, ҳар қаерда эшитишибди. Шу билан бирга нутқ баъзи бир мансабдорларга ёқмабди.

Ўзларингга маълум, мансабдор икки тоифа бўлади: бир тоифаси ўз ўрнига мувофиқ, муносиб — билими, қобилияти билан ҳар ишга қодир. Бу тоифа мансабдор ишни ишонч билан олиб боради, танқид эшитса, бунинг мағзини чақишга, танқидни чуқурроқ тушунишга ҳаракат қиладую бундан хулоса чиқариб, ўзининг рахна жойига дарров чим босади. Бундан мансабдорларнинг ўзи ҳам хурсанд, иши ҳам «мих»дай, одамлар ҳам мамнун.

Бошқа бир тоифа мансабдор ўз ўрнига мувофиқ ҳам эмас, муносиб ҳам эмас, шунинг учун мана шу сир очилиб қолишдан ҳаминша хавотирда: осмонда чумчуқ пир этса, ерда туриб юраги шув этади. Анчайин танқидий шабада буларга бўрон бўлиб, столини кўтариб кетаётгандай туюладую столини кучоқлаб йиғлайди: «Войдод, Фалончи ака, мени ушланг, йиқиламан!» дейди.

Мен ҳозир сизларга Низомий институтда бўлган ўша гапнинг асосий нуқталарини айтиб бермоқчиман. Агар бу гап маъқул бўлса, радио ишидаги камчиликлар ҳақидаги танқидий мулоҳазаларимни давом эттириб, яна бир неча оғиз сўз айтмоқчиман.

Низомийда гапирилган гапнинг асосий нуқталаридан бири — тил масаласидир.

Жуда бой, чиройли тилимиз бор. Бу тилда ифода этиб бўлмайдиган фикр, туйғу, ҳолат йўқ! Бу тил 50 йил ичида шундай бир қудрат касб этдики, халқимизни жаҳон ва рус маданиятига шерик қилиб қўйди.

Афсуски, радиомиз кўпинча халқ билан мана шу бой, чиройли, пурқудрат тилда гаплашмайди.

Одамларки бор, бисотидаги бир ҳовуч сўзни айлантериби ойлитгани олаверади; ўқиш-ўрганиш билан ўзбек тилининг имкониятидан тўлароқ фойдаланишни истамайди ёки бунга фаросати етмайди. Мана шунақа одамларнинг дангасалиги ёки фаросатсизлиги, чала-мулла олимларнинг «илмий фаолияти» оқибатида шундай бир тил вужудга келганки, на муомалада, на оилада, на суҳбатда ҳеч ким бу тилда гапирмайди; на ошиқ маъшуқасига, на ота боласига, на бола онасига бу тилда хат ёзади. Радио ходимларининг ўзлари ҳам ўзаро бу тилда гаплашмайди. Бу тилни фақат микрофон кўтаради. Бунга фақат микрофон тоқат қилади.

Марказий радио ҳар куни матбуот обзори беради. Диктор материалларнинг мазмунини айтади. Бош мақолани ўқиб беради. Лекин бу тил, негадир оддий халқ гапирадиган тилга сира ўхшамайди. Бизнинг матбуот ва радио тили нима учун кундан-кун халқ тилидан узоқлашиб бораётибди? Нима учун тилимизнинг қонун-қоидалари бузилаётибди? Нима учун кўча ҳаракати қондасини бузган кишига милиция хўштак чалади-ю, бутун бир тилни бузаётган одамларга ҳеч ким хўштак чалмайди?

Низомийда гапирилган гапнинг асосий нуқталаридан иккинчиси, радионинг баъзи эшиттиришларида кўзга ташланадиган ношуд-нотавонлик, маъсулиятсизликдир.

Эртаю кеча бизнинг ғийбатимизни қиладиган, тирноғича бизга қарши заҳарга тўлиб кетган баъзи бир чет эл радиоси бизнинг ҳақимизда ёлғон гапларни ростга ўхшатиб гапиради. Бизнинг радиомиз эса мавжуд ҳақиқатни уdda қилиб айтолмайди. Мен бунга мисол қилиб, радионинг ҳар куни соат иккида «Қишлоқ хўжалиги меҳнаткашларига» атайдиган эшиттиришларини олдим. Бу эшиттиришларда кўпинча шунақа совуқ, шу қадар қовушмаган — ёпишмаган материаллар берилдики, одамнинг нафаси қайтади! Бу материаллар колхозчиларнинг чўнтагидан тушиб қолган ёки ҳеч ким амал қилмайдиган, ҳеч кимга кераги йўқ, фақат юқори ташкилотларга ҳисоб бериш учун эшиттириладиган, ўқилладиган, дикторларнинг ҳам меъдасига теккан сийка гаплардан иборат бўлади. Бунақа материалларга баъзан «очерк» деган нарса ҳам оралаб қолади. Бу нарсаларнинг деярли ҳаммаси танқиддан тубан эканини, ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмаслигини радио ходимларининг ўзлари ҳам билишади, шунинг учун буларни ҳаминша шеърга ё ашулага ўраб беришади.

«Очерк» деб аталадиган материаллардан баъзисининг схемасини қилиб берай.

Масалан, бирон хушовоз артист «Талқини баёт»ни айтганидан кейин диктор «очерк»ни ўқишга киришади: «...пахта ишқини дилига жо қилиб, социалистик далаларимизда фидокорона меҳнатда ўрнатилган кўрсатаётган ажойиб аёл Ҳайитбоева...»

«...Биз чаман-чаман очилган пахталардан завққа тўлиб, ашула айтиб пахта тераётган атлас кўйлакли қиз-жувонлар билан саломлашиб, асфальт дала йўлидан борар эдик...»

«...Биз ажойиб аёл Ҳайитбоевани шинам дала шийпонидан учратдик. У оппоқ рўйжалар устидан оппоқ ёстиқларга суянчи, бола эмзиб ётар эди...»

«Энди концертимизни бошлаймиз...»

Яна бир схема:

«Биз раисни кутиб, янги типдаги ҳашаматли колхоз идорасининг миллион том китобга эга кутубхонасида «Атом ва тинчлик» деган журнални варақлаб ўтирган эдик, бирдан деразанинг шойи пардалари орасидан «Москвич» кўринди. Бу — раиснинг яқинда ўттиз тийинлик лотерея билетига ютиб олган «Москвич»и эди. Лотереяга машина чиқмаган тақдирда ҳам раис бу йилги меҳнат кунидан 5600 сўмга «Волга» сотиб олишга қодир эди...»

«...Раис бизнинг саволларимизга жавобан қора хром этикли сергўшт ўнг оёғини мармар зинага тираб: «Бажарамиз!» деди. Кейин сариқ хром этикли сергўшт оёғини цемент зинага қўйиб: «Қўшимча мажбурият оламиз», деди...»

«Концертимиз давом этади».

Баъзан раислар, бригадирлар микрофонга чақирилади. Ҳозирги вақтда техника ҳатто дудуқ одами ҳам гапиртиришга имконият беришига қарамай, бригадирларнинг қўлига нўноқ журналист ёзган текстни бериб, шуни ўқиганга мажбур қилишади.

Раис: «КПССнинг Февраль пленумидан илҳомланган колхозимизнинг колхозчилари чигит экиш планини шараф билан бажарадилар ва ўзларининг имкониятларини ҳисобга олиб қўшимча мажбурият олмоқдалар».

Бригадир: «КПССнинг Март пленумидан илҳомланган бригада аъзолари 90 гектар ернинг ҳар гектаридан 50 центнердан пахта ҳосили олиб, планини шараф билан бажарадилар ва ўз имкониятларини ҳисобга олиб...»

Бунда раис ё бригадирнинг товущи бор холос, гапи йўқ! Бу гап ношуд-нотавон, масъулият ҳиссидан маҳрум, бир ҳовуч гапни айлантириб ойлигини олиб ётган журналистнинг гапи!

Ўзбекистон деҳқонлари 64-йилда мамлакатга тўрт миллион тонна пахта берди. Бу ақл ишонмас, қўл билан ушлаб кўриш мумкин бўлган ҳақиқат! Шунча пахтани ўша радио мухбирлари кўрган, суҳбатлашган раислар, бригадирлар, оддий колхозчилар берган. Демак, бу ҳам ҳақиқат. Лекин бу ҳақиқатлар радиомизнинг оғзидан нима учун баъзан ёлғонга ўхшаб чиқади? Шу тўғрида ҳеч ким ўйлаб кўрганмикин?

Бунга: «Кадрларимиз кам, ёш, имкониятимиз тор», деган важлар кўрсатилиши мумкин. Лекин менимча, бунга сабаб радиода танкид, ўз-ўзини танкид шабадаси кўпдан бери эсмаган, муҳит димиқиб қолганлиги бўлса керак. Бўлимлар ҳар қайсиси ўз бошига иш кўради. Биринчи бошқасининг ютуғидан, камчилигидан беҳабар, «мен сенга тегмайман, сен менга тегма» йўсинида иш кўради.

Бунга бир мисол кўрсатишимиз мумкин.

Радионинг кўп бўлимлари орасида марза бўлиши мумкиндир, лекин музика эшиттириш бўлими билан бошқа бўлимлар орасида марза бўлиши мантиққа сиғмайди, чунки бошқа бўлимлар бу бўлимга бегона бўлса ҳам, бу бўлимларнинг ходимлари бегона эмас, лоақал уйда музика-ашула эшитишади-ку!

Музика бўлимининг тепасида қаттиққўл бир одам турмагандай туюлади. Эҳтимол, шундай одам бордир, агар бўлса бирон сабаб билан ишдан қўнгли совуванга ўхшайди.

Ашула айтиш, ашула тинглаш буткул ихтиёрий нарса: хоҳлаган одам айтади, хоҳламаган айтмайди; хоҳлаган эшитади, хоҳламаган эшитмайди. Тўғри, баъзан ашулачига пул бериб, ойлик бериб айтириш мумкин. Лекин ўз қадрини билган киши хоҳламаган ашуласини пул берсангиз ҳам эшитмайди.

Радио байрам ёки бирон инқилобий сана кунларида аксари текстида бадоатдан асар ва музикасида бирон қатра шира бўлмаган ашулалардан иборат концерт беради. Бу концертларни одамлар, боя айтгандай, пул берсангиз ҳам эшитмайди, лекин радио нима учундир жамоатчилик асосида «ўз хоҳиши билан» эшитишга мажбур деб бераверади.

...Кимнинг гўри куйса куйсин-у, менинг қозоним қайнасин, деган экан битта таъмагир. Бу ашулаларни биров эшитмагани билан радионинг неча пуллик иши бор. Юқорига «фалон мавзуда фалон дон, фалон мавзуда писмадон дон, лентга ҳисоби билан фалон километр ашула берилди», деб рапорт берилса бўлди!

Бу хилдаги ашулалар тахминан мана шундай бунёдга келади: аллақасери шоирга ўхшаган бир киши Ленин, ё партия, ё Ватан ҳақида шеър — ашула ёзиб келади: «Ленин тўғрисида ёзилган ашулани қабул қилмайдиган азаматни кўриб қўяман!» деган важоҳат билан мансабдорнинг қўлига тутқизади. Мансабдорга жон керак бўлса, композиторга нон керак! Артистга-чи? Радио ёки театрнинг ойлигини олгандан кейин ашуласини айтади-да!

Бунақа ашулалар репертуарга дарров қабул қилинади! Ленин, партия, Ватан ҳақидаги ашулани ёмон дегани ким журъат қилади?

Қандай мавзуда бўлмасин, ёмон ашулани ёмон дегани халқ журъат қилади — эшитмайди!

Бу ҳол муқаддас мавзуларни чайқовга солиб манфаат

кўрадиган одамларнинг, вазифашунос раҳбарларнинг қулоғи остига тушган ғарсаки бўлиши керак.

Кейинги вақтларда ашула жанрининг ғоявий-бадиий савияси тобора пастлашиб кетаяпти. Бу ҳақда Ёзувчилар союзи билан Композиторлар союзи қўшма пленум ўтказди, лекин бу пленум сезиларли фойда бергани йўқ.

Радио ва телевидениедан бериладиган кўп ашулаларнинг тексти ниҳоятда хароб. Хусусан, муҳаббат тўғрисидаги ашулалар муҳаббатдан одамнинг ихлосини қайтаради, композиторлар бу текстларни қайси гўрдан топишганига ҳайрон қолади киши:

Бир кўнглим олма деди,

Бир кўнглим олгин деди.

Қўлим ҳеч бир қайтмаган...

Нима гап ўзи? Шу ҳам шеър, шу ҳам ашулами?!
Буни қаранг:

Ким ўзи, ким ўзи

Кўнглимга олов ёқиб кетган ким ўзи?

Боққанига ошиқ бўлиб қолдимми,

Бирданига шоир бўлиб қолдимми?

Ким ўзи, ким ўзи...

Маст одамнинг хиргойисига қулоқ солинг:

Аҳдига вафодорим, жонимини кўп соғиндим.

Кўнглима меҳр қўйган меҳрибонимни кўп соғиндим.

Жону тан садқасидир, жонимини мен соғиндим.

Кўксимга жило берган оромимни кўп соғиндим.

Бу чаласавод одамнинг қоғоз тирнаб қилган машқи қаёқдан композиторнинг қўлига тушдию бунинг нимаси музика ёзишга илҳом берди экан!

Баъзи ашулаларда шоирнинг ёри бузук бўлади: ҳаммага ўпич беради-ю, шоирга ўпич бермайди. Шоир шундан нолийди. Композитор шоирга раҳм қилиб, шеърга мунгли куй ёзади. Яна бир мисол:

Сени ардоқлайди бахтиёр замон,

Шу замонда элу халқим фаровон

Яшнамоқда йилдан-йилга бу даврон,

Ҳур ватанда бахт топган қахрамон қиз Ободон.

Шу шеърни шеър эмас деб кўринг-чи! Замон бахтиёр, халқ фаровон, қиз қахрамон бўлгандан кейин бунинг шеър бўлиши учун яна нима керак?

Бунақа мисолларни айтаверсам тонг отиб кетади.

Кўнгина шоирлар пахтани кузир қилиб олишган. Булар ажи-бужи гапларни айтиб, устига кузирни, яъни пахтани босса — тамом! «Пахталарни парваришлар айлаган», деса ҳам ашула бўлаверади.

Классикларда ҳам, халқ адабиётида ҳам, ҳаётда ҳам одатан йигитлар яхши кўрган қизларни мақташар эди: кўзинг ундок, сўзинг бундоқ дейишарди. Ҳозирги кўп ашулаларда қизлар ўзларини ўзлари мақташади, у ёғим ундок, бу ёғим бундоқ, дейишади.

«Эй шоир, ахир ташаббус эркакдан бўлиши керак, булбулнинг ҳам эркаги сайрайди-ку!» дейдиган одам йўқ! Дўстлар!

Биз ёзувчилар, журналистлар, радио ходимлари — ҳаммамиз пропаганда ходимларимиз. Бизнинг туб мақсадимиз одамнинг онгидан бепарволик, лоқайдлик, ёлғончилик, рикорлик, мактанчоқлик сингари маразларни қириб, суриб чиқаришдир. Бу ҳол бизнинг зиммамизга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Ҳар биримиз шу масъулиятни қанчалик чуқур ҳис қилсак, ишимизнинг муваффақияти шу қадар нақдрок бўлади.

* * *

Бу учрашувда қатнашаётган ўртоқларга, сўзга чикиб менинг ҳақимда яхши гаплар айтган нотикларга, бу учрашувнинг ташкилотчиларига ташаккур билдираман.

Мен студентлар билан кўп учрашганман. Студентларнинг дилқушо суҳбатларини биламан. Умуман, студентлар суҳбатига иштиёқмандлигим устига Чет тиллар педагогика институтининг студентларига айтадиган зарур гапим борлигини назарда тутганда, менинг хурсандчилигимни тасаввур қилаверинг!

Сизлар ҳар қаердан келгансизлар. Институтни битир-
гандан кейин жойларга бориб ўқувчиларга инглиз, немис,
француз, испан тилларини ўргатасизлар. Менинг сизларга
айтадиган энг зарур гапим шуки, сизлар жойларга чет тил-
лар билан бирга (балки биринчи навбатда) ўз она тилимиз-
га — ўзбек тилига чексиз муҳаббат туйғусини олиб бори-
нглар! Ўзбек тили гоят бой, ниҳоят чиройли, ҳар қандай фикр
ва туйғуни ифода қилишга қодир эканини амалда кўрса-
тинглар; қаерда ва қандай шароитда ишламанглар, тил
маданиятимизнинг машъали бўлинглар!

Мен бу гапни тилимизнинг бойлигига даҳл қиладиган,
хусн-латофатини бузадиган, тилимизни таҳқир қилишга
қаратилган қилиқларга барҳам бериш мақсадидагина
айтаётганим йўқ. Бу гапнинг фақат тилимизгагина эмас,
тузумимизга ҳам алоқаси бор.

Мен бундан бир неча йил муқаддам Ҳиндистонга борга-
нимда бир ўзбек учраб қолди. Уша ўзбек Ҳиндистонга уч
яшарлигида бориб қолган бўлса ҳам ўз она тилисини йўқот-
маган экан. Шу одам мендан: «Ўзбекистонда ҳозир ҳам
ўзбек тили борми?», деб сўраб қолди. Бу савол менга ғалати
туюлди: бу одам бегона элларда юриб ўзбек тилини йўқот-
манми-ю, нима учун ўзбек халқи ўз миллий республикасида
ўз тилини йўқотиши керак? Мен тушунтирдим. Ўзбекистон-
да ўзбек тили боргина эмас, бу тилда миллион-миллион
нусага газета-журналлар, китоблар нашр этилади, театрлар
яшаб-яшнаб турибди, дедим. Кейинчалик билсам, Ҳиндист-
тон республика бўлишидан олдин мустамлакачилар ҳинд
халқининг қулоғига қуйган экан: «Большевизм миллий
маданиятнинг офати, большевизм қадам босган жойда ҳар
қандай миллий урфу одат, миллий маданият, жумладан,
тил ҳам барбод бўлади, буткул йўқолади», деган экан!

Бу гап қай даражада қабиҳ, тухмат эканини йил сайин
равнақ топаётган миллий маданиятимиз, қоматини жа-
ҳонга кўрсатиб турган адабиётимиз, санъатимиз мисолида
кўриш мумкин.

Шундан кейин бир нарса эътиборимни ўзига тортди: кў-
зимиз, қулоғимиз ўрганиб қолган, лекин ўшандай тухмат-
ларга озиқ бўладиган ҳодисалар ҳаётимизда мавжуд экан.

1. Кўпинча оилаларда болалар ўз она тилисини мутлақо
билмайди! Бу ота-онани заррача ҳам ташвишга солмайди.

2. Баъзи бир оилаларда болалар ўз она тилисида гапир-
гани номус қилади.

Баъзи одамлар шуни интернационализм дейишади. Бу-
нинг нимаси интернационализм?!

Коммунизм душманларининг большевизмга, совет тузу-
мига қарши тухматларига озиқ берадиган яна бир нарса
бор: Ўзбекистонда «миллатим ўзбеги она тилим рус тили»
деб ёзадиган бир неча минг киши бор эмиш! Агар шу гап
рост бўлса, демек, Ўзбекистонда фалон минг ўзбек ўз она
тилисини йўқотипти деган сўз! Наинки шу мақтанадиган
гап бўлса!

Республикаимизни ҳақли равишда «Шарқда социализм-
нинг машъали» деймиз. Демак, бирталай мустамлака, ярим
мустанлака, капиталистик мамлакатлар халқларининг
икки кўзи, икки қулоғи бизда! Наинки биз шуларга «тили-
мизни йўқотиб боряпмиз, кўп ўтмай тилимиздан ном-нишон
қолмайди» деб мақтансан!

«Ўзбек тили барибир йўқолиб кетади, конституциядан
ўзбек тили — давлат тили деган гапни чиқариб ташлаш
керак», деган товушлар совет кишиларининг товуши эмас,
империализмнинг шалтақ пропагандасига озиқ берадиган
иғвогарларнинг товушидир!

Тарихда ўтган буюк алломаларнинг деярлик ҳаммаси
ўз она тилиси устига ўз замонасининг бой, маданий тилла-
ридан бири ёки бир нечасини яхши билган. Навоий форс-
чада ғазаллар, Лермонтов француз тилида шеърлар, ибн
Сино араб тилида илмий асарлар ёзган. Биз учун ўшандоқ
тил рус тилидир. Биз учун рус тили она кўкрагидай: яша-
шимизу ўсишимиз учун керакли ҳамма модда бу тилда бор.
Шунинг учун бу тил бизнинг иккинчи она тилимиз.

Шунинг учун сизлар жойларга ўзбек тилига чексиз му-
ҳаббат туйғусини олиб борганларингда бу туйғуни иккинчи
она тилимиз — рус тилига қаратишларинг ҳам зарур.

Рус тили иккинчи она тилимиз дейиш учун ўз тилимизни
билишимиз керак!

Нашрга Кибриё Қаҳҳорова тайёрлади.

Григорий Лютий

Ишонч

Умидимга раҳна сололмас ҳеч ким,
У қоратупроқдай мангу ва собит.
Олиб кетолмади бирор дарёни,
Чўлларни талаган турфа хил зобит.

Умидимга раҳна сололмас ҳеч ким.
Токи мен аждодлар янглиғ доимо
Гўдак билан нонни эъзозлай билсам,
Келажагим бўлур тонгдай пурзиё.

Баҳор ҳам ёшликка чиқаркан пешвоз,
Тўрғайдек куйлайман айни субжидам.
Сўнги кунни кўрмоқ кўп ҳикмат эмас,
Бахтлидир илк кунни кўролган одам.

* * *

Болалиқдан шу ўйин ёдгор:
— Бу гул — менман,
Сен эса — у гул.
— Фақат юлма,
Бермагил озор!
Тегмас эдик яшнасин деб ул.

Қуёш кулган мовий майсазор
Оғушида кунни қилиб кеч.
Баҳслашардик: «Бу меники, бор!
Бу — мен. Йўқ, йўқ, сен эмассан ҳеч!»

Шу гулларга қилиб жон фидо,
Ёт қадамдан асрадик ёниб.
Гарчи етди дилга кўп жафо.
Бу менманми? Йўқ, сенсан, жоним...

Сўнгра гуллар бўлдилар ҳазон,
Учиб кетди мактуб — барглар ҳам.
Хотиралар қилур ғалаён.
Бу менманми? Йўқ, сен азизам...

* * *

Олис кўнғироқнинг садоси мисол
Тушларим тинади. Ярим тун. Елғиз.
Қоғоздаги сўзлар туюлар шаффоф,
Гўёки ойнада қолдирилган из.

Сен ҳақингда сира ўйламай дейман.
Деворларда яшнаб турар қайинзор.
Сўкмоқ — сатрлардан сездирмай аммо
Шеъримга кирасан майин, беозор...

Носир Муҳаммад таржималари.

мумкин эди: «Мен ҳеч қачон Жанна д'Арк бўлишни орзу қилмаганман. Матбуот шундай ёзади, одамлар ўйлаб топишади буни. Мен эса озодлик учун ҳар қандай ҳаракатдан фахрланиб яшайман».

Менга айтишган эдиларки, Индира Ганди олмос тигдай ўткир, симоб томчисидай бетиним, енгилмас, тушуниб бўлмайдиган, эпчил ва қув аёл. Яна айтишгандики, сўнгги пайтларда, ўғли Санджайнинг вафотидан сўнг, унинг характери яна ҳам қатъий, бешафқат бўлиб борляпти. Қайсидир халқаро ярмаркада тап тортмас фотомухбирларни сумкачаси билан аямай уриб, улардан қутулганини ҳам сўйлаб беришган эди.

Ҳиндистон — бу юзлаб миллат, кўплаб ирққа мансуб аҳолиси, минг-минг турдаги урф-одат, анъаналар ва маданиятлар макони — гигант мамлакат — жуда катта ва ранг-баранг бир дунё. Индира Ганди ана шу беқарор, кўпқиррали ҳаёт устида худди империясиз император каби, диктатура жорий этмаган диктатордек, илоҳий раҳм-шафқат соҳиби бўлган қироличадай юксалиб борарди.

— 1948 йилда Сиз адвокат Феруз Гандига турмушга чиқиб, жасурлигинизни яна бир бор намоиш этдингиз. Адвокатнинг келиб қиқини бошқа уруғдан бўлгани учун бутун оила никоҳга қарши турган эди. Билишимча, бу никоҳ муҳаббат асосида бўлганди?

— Ҳа, албатта, муҳаббат асосида. Акс ҳолда мен нима учун ҳам Феруз билан турмуш қурган бўлардим? Унинг оиласи қарши, бизнинг оила норози, Ҳиндистоннинг кўпчилиги аҳолиси қарши чиққан эди бу никоҳга...

Ҳиндистонда ҳатто бугунги кунларда ҳам севги-муҳаббат заминига қурилган никоҳлар жуда озчиликни ташкил этади. Оила бошлиқлари — ота-оналар ихтиёри билан тайёрланган тўйларга одатланиб, кўничи қолинган. Ёшлар тўй кунигача бир-бирлари билан ё учрашади, ёки йўқ. Шу сабабли Индира ва Ферузнинг оилавий иттифоқи атрофида катта жанжаллар бўлди. «Шундай бир вазиятда, — сўрайман Индирадан, — 1947 йил, мустақиллик қўлга киритилиб, отангиз премьер-министрликка сайлангандан сўнг, Сиз унинг ёрдамчиси бўлиб Дехлига жўнадингиз. Феруз билан никоҳнинг бузилишига шу сабаб бўлганмиди?» Бу саволни эшитар экан, Индиранинг кўзлари чакнаб кетди, юзидоғи табассум хиралашди, лаблари титраса ҳам секин, аммо кескин оҳангда деди:

— Менинг оилам ҳеч қачон бузилгани йўқ. Бу матбуот тўқиб чиқарган уйдирмалардан бири. Бизнинг ўртаимизда ҳам ҳар қандай эр-хотин ўртасида бўладиган жанжаллар чиқиб турди, аммо оиламиз кўзгуси дарз кетгани йўқ. Мен Дехлига келганимдан сўнг ҳам ҳар йилнинг ярмини пойтахтда ўтказсам, қолган ярмини Лакнауда, Феруз билан ҳамнафас яшадим. Кейинроқ эса у ҳам Дехлига келди. Бошимиздан қанчаки айрилик кунлари кечган бўлса, барчасини шароит такозо этган. Феруз ҳам худди мендек, мустақиллик учун курашда актив иштирок этди. Биз янги ҳукуматнинг муваффақиятли ишлаши учун қўлимиздан келган ҳар қандай ишни бажаришга бир-галликда қасамёд этгандик.

«Агар мен сиёсат билан қизиқмаганимда, Феруз мени сира ҳам севмаган бўларди. Бу интилиш иккимиз учун бирдай қимматли эди. Биласизми, икки кишига бирликда яшаш ҳар доим осон бўлмаган. Мен ўйлайманки, бизнинг келишмовчиликлар одатдагидан асло кўп эмас эди».

— Сизларни, ҳали ёш келин-куёвлик пайтингиздаёқ қамашгандилар ва бу тутқунлик бир йилга чўзилиб кетди...

— У кунларнинг азобларидан сўз очиб нақадар қийин... Агар кимдир уруш, жанг-жадал кўрган бўлса, у ўз дардини ана шундай даҳшатларни бошдан кечирган кишигагина айтсин, акс ҳолда уни ҳеч ким тушунмаслиги мумкин. Бундай шароитларда ақл-хушингиз нормал ҳолатда бўлмайди, уни юз бераётган воқеалар адаштириб қўяди. Турма қамоғи биз учун шараф эди. Агар курашчини қамоққа олишмаётган экан, у ўзидан сўраши керак: «Нега мени қамашмаяпти? Демак ишларим яхши эмас. Демак мен етарли даражада актив курашмаяпман...» Тутқун бўлишига қарамай, мен ана шундай ишонч, қатъият билан яшадим. Бошқаларни билмайману, лекин мен турмада ўзимни ташқи оламнинг хою-ҳавасидан тўлиқ ажратиб қўйган эдим. Айрим кишилар баъзан мендан қамоқдалик пайтларимда бирор нарса ейишни, ёки қандайдир машғулот билан овунишни истаб қолган-қолмаганлигимни суриштирадилар. Йўқ, бунақаси бўлмаган. Мен турмадан «кўнглим тўқ»

демоқчи эмасман, бу сўз нотўғри, аммо мен турмада асло бахтсиз бўлиб қолган эмасман.

— Яна кўз олдимга Индира Ганди — курашчи қиёфаси келаётир. Аммо жанговар фаолияти Сиз шогирди бўлган Махатма Гандининг ҳеч қандай куч ишлатмай қаршилик кўрсатиш назарияси билан қандай боғланади? Масалан, нима учун Сиз 1962 йилда халқни Хитой билан урушга бошладингиз?

— Йўқ, аксинча, — жавоб беради Индира, — биз ҳеч нарсани бошламадик. Улар кўққисдан бизга уруш очиди. Ундан илгарироқ, Покистон Қашмирга бостириб кирганида илк бор қонли жангга кирган эдик. У вақтларда Махатма Ганди ҳаёт, қўлга қурол олиб ҳимояланишимиз учун хайрихоҳ эди. Ушанда бизда армия йўқ бўлиб, агар халқ ўз кучларини йиғиб, кўнгилли милиция отрядларини тузмаганида, Қашмирни бой берар эдик. Шундан сўнг армия ташкил этиш, унинг жанговарлигини ошириш, тадбирларини кўрдик. Аммо, асосий кучларимиз ғарбий фронтда бўлиб, шимолий чегараларимизда ҳеч ким йўқ эди. Шимолда ҳатто биргина чегара пункти устидан тўлиқ контрол ўрнатолмас эдик ва шу сабабли енгилдик.

Индира Ганди мустақиллик қўлга киритилган кунларданоқ ҳукумат ишларига аралаша бошлади. Дастлаб, расмий котиб сифатида отасига кўмаклашди. 1964 йилда, Ж. Неру вафотидан сўнг унинг давомчиси Л. Б. Шастри Индира Гандини информатсия министри этиб тайинлади. 1966 йилда эса, Шастри вафотидан сўнг у премьер-министрликка кўтарилди. Худди ўша кезлари И. Ганди мамлакатда социалистик ўзгаришлар программасини амалга ошириш учун ҳаракат бошлади, ўзи аъзо бўлган партия ичидоғи ўнг элементлар билан тўқнашувга киришди, реакция кучларнинг тазйиқи эса унинг айрим режаларини барбод этди. Аммо шу орада у банклар ва сугурта маҳкамаларини давлат мулкига айлантирди, қишлоқ хўжалигида «зангори инқилоб» ғояларини илгари сурди. 1971 йилда эса у ўзининг биринчи сайловларига жуда кўпчилик овоз билан катта галаба қучди. Худди ўша йили Покистон билан урушда енгилди ва янги давлат — Бангладеш дунёга келди. Бу Индира Ганди куч-қудрати, шон-шухратининг чўққиси эди.

Индиранинг йиллар изи аниқ сезилиб турган, қайғули юзи, чуқур ва доимо ёшли кўзлари, айниқса, қачонлардир пайдо бўлган бир тутам оппоқ сочлари дарҳол эътиборни тортади. Айтишларича, 1980 йил, ўғли Санджай самолёт авариясида вафот этган кезлари Индира оғир қайғуга қўмилди, боғ кезиб, тунларни уйқусиз ўтказганида сочларига оқ тушиб қолган экан. Пулатдек мустаҳкам иродаси, ўзини руҳан дадил тутиб билиш қобилияти бўлмаганида бу мусибатни кўтариши маҳол эди. Мирза бош кўтармай ёзар, техник магнитофонни сошлаб қўяр, мен эса ҳамон Индирага савол беришда давом этардим:

— Бундан бир неча йил олдин мамлакатда эълон қилинган фавқулодда ҳолат Сизнинг илгариги сиёсатингиз давоми сифатида баҳоланмади. Масалан, Сиз информатсия министри сифатида оппозицияга рухсат берган эдингиз, лекин фавқулодда ҳолат ўрнатилгандан сўнг қатор газеталарни таъқиқладингиз?

Бу саволга жавоб берар экан, Индира ўзининг ягона қимматбаҳо безағи — бир жуфт узукни бармоқларидан олиб яна тақиб қўйди.

— Иккинчи жаҳон уруши йилларида мен Европада яшадим. Лекин ҳеч бир мамлакатда матбуот эркинлиги деган нарсани кўрганим йўқ. Нима учун? Чунки бу давлатлар кучли инқироз бўсағасида туришарди. Ҳукумат бундай пайтда мамлакатдаги аҳолини оғирлаштирувчи ҳар қандай ҳаракатга қарши чиқади. Биз ҳам худди шундай вазиятда фавқулодда ҳолат жорий этдик. Ривожланаётган мамлакатларнинг ҳеч қайсисида биздаги каби демократия йўқлигини Сиз ўйлаб кўрганмисиз? Мазлум босқичда ана шу демократияни хавф-хатардан ҳимоя қилишга тўғри келади. Фавқулодда ҳолат демократия оқими ўзининг олдинги, тўғри ўзанига қайтарди. Ана шундай қилмаганимизда, ишончим комилки, Ҳиндистонда демократия бутунлай барҳам топар эди. Ҳа, биз демократияни фақат фавқулодда ҳолат туфайлигина ўлим тўшагидан қутқариб қолдик. Бизда газеталар масаласи жуда мураккаб. Уларнинг аксарияти бизнинг муҳолифларимиз бўлган йирик саноатчиларнинг хусусий мулкидир. Улар халқ ҳаётининг фаровонлашувини хоҳлашмайди. Озодлик, эркинлик — жуда яхши нарса. Истаган нарсангини кўнглингдайдай ёритсанг, қандай соз! Лекин ҳақиқатни бузиб кўрсатмаслик керак. Фактларни бузиб, бежаб шарҳлаш, тескарисини ёзиш — эркинлик эмас, балки матбуот-

нинг назоратсизлигидир. Бундан ташқари, аини шу масалада бизни қоралаётган бир қанча «эркин» мамлакатлар борки, уларнинг ҳеч бирида чинакам матбуот эркинлиги йўқ.

— Ҳиндистондек йирик мамлакатни бошқаришда қатъий, кескин чора-тадбирларни қўллашга тўғри келади. Аммо бу билан мувозанатни сақлаш мумкин бўлмай, гоҳо авторитар иш услубига ўтмасдан илож қолмаса керак!

— Бу тадбир нақадар оғир, хавфли эканини билардик, — дейди Индира, — шунинг учун ҳам фавқулодда ҳолатни бекор қилиб сайловлар ўтказдик.

— Сиз сайловда ютиб чиқаман деб ўйлармидингиз?

— Йўқ, мен катта, қалтис иш бошлаган бўлсам-да, асло иккиланмас эдим.

Индира сайловда мағлубиятга учради, ғалаба қучган Джаната иттифоқи уни катта тўлов ва қийноқларга дучор қилди.

— Менга қарши жазо тадбирларини улар* илгаридан тайёрлаб қўйган эдилар. Ҳали сайловлар тугаб битмасданоқ уйимизга полициячилар келишди, биз билан учрашмоқчи бўлганларнинг илтимосларини қатъиян рад этдилар. Ғарбда эса янги ҳукуматни демократия ҳомийси деб мақтай кетдилар. Янги ҳукумат аъзолари фавқулодда ҳолат даврида мени нималарда айблаган бўлсалар, худди шу нарсаларни бундай ҳолат жорий этмасдан туриб амалга ошира бошладилар. Кўплаб кишиларни қамоққа олишди, шахсий мулкни ҳеч қандай оғоҳлантиришсиз, бадал тўламасдан давлат ихтиёрига ўтказдилар, газеталарни ёпиб, журналистларни турмага ташладилар. Аммо буларнинг барчасини яширишга уриндилар.

Вазиятнинг қанчалик оғир, аччиқ эканини тасаввур қилиш мумкин: Индира Гандидек мағрур аёл полиция тинтувларига, қамоққа чидашга, парламентдан ҳайдалишга мажбур бўлди. Шунда ҳам, вақт ўтиб ҳокимиятни қайтадан қўлга олган Индира Ганди Джаната партиясига қарши жазо чоралари белгиламади.

— Сўнги йилларда Сиз кўп марта мамлакат бўйлаб саёҳатда бўлдингиз. Деярли ҳамма ерда Сизни олқишласалар-да, айрим жойларда, масалан, Мадуранда тошбўрон қилдилар?

— Аввало шуни айтايки, Ҳиндистон бўйлаб саёҳатни азалдан яхши кўраман. Мадурани воқеасига келсак, бу унчалик ваҳима қилишга арзимайди. Ушанда ҳам бутун шаҳар аҳли саватлар тўла мева-чеваю гулдасталар билан пешвоз чиққан эди. Аммо сиёсий партиялардан бири менга қарши намойиш ўтказиш учун рухсат сўраб қолди. Мен бу ҳақда ҳукумат аъзолари билан маслаҳатлашдим ва премьер-министр сифатида намойишларга ижозат берганман, нега энди уни ўзим таъқиқлар эканман, деб айтдим. Джаната иттифоқининг айбқчилари вазиятдан фойдаланишди: намойишга қўшилиб, бизга ҳужум уюштиришди. Қандайдир кичик майдончада уларнинг ҳамла-сига учрадик. Иккинчи марта қайтиб ўтаётганимизда бу майдонча ҳам бизни қўтлаётган одамлар билан тўлган эди. Бундай воқеалар Мадурандагина эмас, бошқа жойларда ҳам беш-олти марта содир бўлган. Фақатгина норозилик билдириб қолишмасдан, ҳаётимга оқиқдан-оқиқ суиқасдлар қилишган. Мен ўйлайманки, бу воқеаларга бутун Джаната партияси эмас, унинг айрим аъзолари ўз ташаббуси билан бош қўшганлар.

— Шундан сўнг улар Сизни қамоққа олишди ва бир ҳафта турмада сақлашди?..

— Ҳа, мен озроқ муддат ҳордиқ чиқариш имконига эга бўлдим, қамоқ ҳукмини осойишта, хотиржам кутиб олдим. Турмадан чиққанамда мен яхши кайфиятда, дам олиб, руҳим тиниққан ҳолда эдим. Шунингдек, у ерда бир неча фойдали китобларни ўқишга улгурдим.

— Илгариги суҳбатлардан бирида: душманлар менга қандай зарар етказмоқчи бўлсалар, ҳаммаси уларнинг ўзларига уради, — деган эдингиз. Узингизга шунча қаттиқ ишонасизми?

— Ҳа, мен мухолифларимга қарши олдиндан ҳеч қандай тадбирни режалаштирмайман. Агар шахсий манфаатларнинг учун ишлар экансан, уринишларим бекор кетмасин деб қайғурасан. Мен эса фақат ўзим учун ҳеч нарса керак эмас деб биланман. Биз неки иш қилсак, нимагаки эришсак, барчаси Ҳиндистон учундир. Ўз ҳаётим давомида асл мақсадга эришолмаслигимни биламан. Яна шуни яхши биламанки, менинг ягона вазифам — кўзланган мақсадга етиш учун тинимсиз курашмоқ, меҳнат қилмоқдир. Бу кўпчилик бўлиб баланд тоққа чиқишни эслатади: ҳамма бирданга чўққига чиқолмаса ҳам,

баҳамжиҳат ҳаракат қилади. Шундай қилиб, кимдир, қачондир албатта чўққини забт этади. Мен учун яшашнинг маъноси шундан иборат ва бу йўлдан мени ҳеч ким қайтара олмайди. Мен ҳукумат аъзоси сифатида ҳам, ундан ташқарида ҳам ана шу мақсад йўлида курашавераман.

Шу пайт маслаҳатчи Шарада Прасад сўзимизни бўлиб, менда ўн минут вақт қолганлигини айтди. Фурсат оз. Биз эса ҳали Ҳиндистонда ниҳоятда машҳур, юз минглаб издошлари бўлган Санджайнинг вафоти ҳақида гаплашмоғимиз керак. У мамлакатнинг ҳар томонлама ривожланиши, халқ ҳаётининг фаровонлашуви учун курашаётган ёшларни эргаштирган эди.

— Энди ким Санджайнинг ўрнини боса олади?

Индира бош эгиб, расмий ҳужжатни ўқиётгандаги каби жиддий тортиди: «Ҳеч ким»,

— Бу жавобга унинг сафдошлари қандай муносабат билдиришлари мумкин?

— Мен ёшларга беэтибор эмасман. Санджай ёшларнинг куч-ғайратини конструктив вазифаларни бажаришга йўналтира олди. Авваллари ёшлар турли қўпоровчилик ишлари билан банд бўлардилар. Сиз бу ҳақда эшитгандирсиз? Улар автобусларни, ҳатто китоб дўконларини ҳам ёқиб юборишарди. Санджай ёшларнинг ўсиб бораётган курашчанлигини янада фойдалироқ ишларни бажаришга қаратди. Қийинчиликларга мардлик билан бардош бера олгани учун унинг издошлари жуда кўпайган эди. Аини кунда ёшлар орасида шундай фаолият соҳиб йўқ. Эҳтимол, янги йўлбошчи пайдо бўлар, акс ҳолда ҳам ёшларнинг барчасига бир ёқадан бош чиқариб курашишга тўғри келади.

Умрининг кўп йилларини ёлғизликда яшаган Индира Ганди ўғли Санджайнинг вафотидан кейин бутунлай суянчиғидан ажралган одамга ўхшаб кўринар эди...

— Бу Сизнинг ёлғизлики қандай тушунишингиз ва қандай қабул қилишингизга боғлиқ, — дейди Индира, — Мен ҳеч қачон ўзимни ёлғиз, ҳеч кими йўқ одам каби ҳис этмаганман. Бутун Ер юзида бошқаларникидан кўра менинг дўстларим кўп. Улар деярли барча мамлакатларда яшовчи, турли миллат кишиларидир. Улар менга доимо ҳамқадам, энг оғир кунларда ёрдамларини аяшмайди.

— Дўстларингиз кўп, душманларингиз ҳам оз эмасдир? — Мен учун муҳими бу эмас, улар мени таҳлиқга солмайди. Менинг аниқ вазифам, бурчим бор. Мен дўстларим кўпми, душманларимми, бундан қатъий назар улар билан юз-хотирчилик қилмай, мурсосага бормай ўз бурчимни адо этмоғим шарт. Агарда Сиз бирор иш билан жиддий, берилиб шугуллансангиз, ўзингизни асло ёлғиз ҳис этолмайсиз. Кимки ёлғизликни тан олса, дунёдаги энг ёлғиз, кимсасиз одам ўшадир.

— Чунки бундайларда аниқ мақсад бўлмайди.

— Фақат шунинг учунгина эмас. Уларда биз ирода, маънавий қувват деб атайдиган ички имкониятлар етишмайди. Тушунаяпсизми? Агар Сиз ана шундай ботиний кучларга эга бўлмасангиз, ҳаётда зоҳиран қўлга киритган нарсаларингиз наф бермай, уларнинг қиймати бир пул бўлиб қолади. Ҳинд фалсафаси ана шу ботиний қувватларга таяниб яшашни ўргатади. Агар мен уйда ёлғиз бўлсам, дилмда бахтиёрлик туяман, ва ёлғизлик мени қийнамайди. Дўстлар даврасида эса мен албатта қувноқ, бахтиёрман. Агар душманларим орасида ўтирган эсам, кўнглимда уларга нисбатан на қаҳр-ғазаб, на нафрат ҳисси бўлади.

— Умидсизликка тушган вақтларингиз ҳам бўлганми?

— Йўқ. Чунки мен ҳар қандай мағлубиятдан ҳам асло ҳаяжонланиб, эсанкираб қолмайман. Менинг яшаш фалсафам шундай: қўлимдан нимаки иш келса, барчасини бажармоғим, менда нимаки бор экан, уни яна ҳам кўпроқ қилиб, одамларга бермоғим шарт. Шунинг ўзи етарли. Ғалаба ёки мағлубият — менинг ихтиёримдаги нарсалар эмас.

Индира Ганди қаергадир бориши керак. Мен ҳам интервьюни тугатишга мажбурман. Магнитофонни ўчириб, ўрнимдан турарканман, кўрдим: Индиранинг кўзларидаги самимият, лабларидаги табассум сўниб, худди ҳечрасига ниқоб тортилгандай юз ифодаси ўзгарди. У шошиб қоғозларни варақлар, мен билан хайрлашмас, ҳатто муҳим ишга берилиб мени унутгандек эди. Меҳнаткаш Индирани кузатар эканман, бу аёл учун бутун ҳаётини тарихий тақдирга бахшида этишидан кўра юксакроқ ғурур, бахт бўлмаса керак, деб ўйладим.

Роза Монтеро

«Эль Пас» 1981, 1-март

* М. Десаи бошлиқ Джаната партияси ҳукумати назарда тутилади.

магандир, балки аксинча, дагалроқ сўз ишлатгандир. Учинчи одам ҳам биринчиси «Хўжайин!» деб атамагандир... Гап бунда эмас, тўғрироғи, энг муҳими бу эмас. «Акажон» деганда ҳам, «Хўжайин!» деганда ҳам воқеанинг моҳияти ўзгариб қолмайди. Лекин бир нарса аниқ: дастлабки суиқасд муваффақиятсиз чиққанидан сўнг эртаси куни суиқасднинг ташкилотчиси унинг икки ижрозисини ўз ёнига чақириб олиб, қаттиқ танбех берган, маълум муддат ўтгач операцияни такрорлашни буюрган.

Машъум воқеа юз бергунга қадар ҳали уч сутка, роппа-роса етиш икки соат вақт бор. Унгача биз сиз билан кўп нарсалар ҳақида гаплашиб олишга улгураемиз. Биринчи одам киму иккинчиси ким, учинчи киши қандай шахс, хуллас, ҳаммаси билан танишамиз.

Уша воқеалар мағзини чақиб етиш учун ГАИда ҳукм сурган маънавий муҳитга кириб бормоқ керак. Усиз кўп нарсаларни тушуниб бўлмайди. Шу мақсадда мен саҳифа оралатиб, қиссада иштирок этувчи асосий шахслар билан таништира бораман. Мана улардан бири:

Салоҳиддинов Минҳож Сирожович, 1938 йилда Самарқанд шаҳрида туғилган. Олий маълумотли. Жиноий иш кўзгатилгандан сўнг КПСС сафидан ўчирилган. Иккита фарзанди бор. Милиция полковниги унвонига эга. Тошкент шаҳар ички ишлар бошқармаси бошлиғининг ўринбосари бўлиб ишлаган. 1984 йил 1 ноябрь куни қамоққа олинган.

Ҳа, қабиҳ жиноятнинг содир этилиши, биринчи галда, бевосита бўлмаса-да, билвосита мана шу одамга ҳам алоқадор. У 1978—1980 йиллар мобайнида Тошкент шаҳар ички ишлар бошқармаси Давлат автомобиль инспекциясининг бошлиғи лавозимда ишлаган эди. Бу амал курсида у қандай қинғир ишларга қўл урганлиги ҳақида кейинроқ батафсил гаплашамиз. 1980 йилга келиб у лавозим пиллаоясида бир поғона юқорига кўтарилди — шаҳар ички ишлар бошқармаси бошлиғининг ўринбосари қилиб тайинланди.

1980 йилда шаҳар ГАИ бошқармасининг бўлинма командири лавозими бўшаб қолди. Бундай «ёғли» жойга номзод тайинлаш Салоҳиддиновнинг қўлидан ўтарди. У ўзининг тилёғламалигию резинадай эгилювчанлиги билан машхур бўлган собиқ одамлари орасидан кейинчалик бир қор-ҳолига ярайдиган кишини қидира бошлади. Назари Шайимқул Жонузоқовга тушди. (Суд ҳужжатларида унинг фамилияси Жонзоқов сифатида берилган).

Жонузоқов Шайимқул, 1940 йилда Тожикистон ССРнинг Уратепа шаҳрида туғилган. Миллати ўзбек. Маълумоти олий. СССР ички ишлар министрлигига қарашли Тошкент олий мактабини тамомлаган. Жиноий иш кўзгатилиши муносабати билан КПСС сафидан ўчирилган. Қарамоғида тўртта фарзанди бор. Милиция подполковниги унвонига эга. 1984 йил 8 июль куни қамоққа олинган.

ГАИ бўлинмасининг янги командири Шайимқул Жонузоқов яхшиликни унутмайдиган одамлардан бўлиб чиқди. Салоҳиддинов адашмаган экан: янги 1981 йил кириши арафасида у шефга кўнғироқ қилди.

— Кичкина, арзимас бир совға юборяпман, хўжайин.

Жонузоқовнинг шофёри картон қутидаги «арзимас» совғани хўжайинниқига ташлаб кетди. Салоҳиддинов ишдан келгач, уни очиб кўрди-да, ўзича хулоса чиқарди: «Ёмон эмас...» Қутида гўшт, дудланган қолбаса, мева-чева, сабзавот маҳсулотлари, иккита ароқ ва иккита коньяк бор эди. Ҳаммасини кўшиб ҳисоблаганда 120 сўмдан ортқ эди унинг баҳоси.

Шундай қилиб, 1980 йил декабрдан 1982 йилнинг майгача ҳар байрамда «хўжайин» учун қутиларни Жонузоқовнинг ўзи тайёрлаб юрди. Қанча байрам бўлса, шунча қути. Ундаги мева-чева, ароқ-шароқларнинг сони, оғирлиги ҳам ҳамиша бир хил бўларди. Ушанча олма анору ўшанча коньяк-ароқ...

Қуш уясида кўрганини қилади, дейдилар. Орадан бир ярим йил ўтказиб, Жонузоқов ҳам ўзи учун қўли остида ишлаётганлар орасидан эгилювчанлигию резинадай чўзилювчанлиги билан ажралиб турадиган бирон-бир кимсани қидира бошлади. «У шундай одам бўлиши керакки, — кўнғилдан ўтказарди подполковник, — то менинг қўлимдан ишимни олсин...» Шундай одам топилди ҳам. У Саиданвар Қамбариддинов эди.

Қамбариддинов Саиданвар Акмалович, 1953 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Олий маълумотли — 1978 йилда Тошкент автомобиль йўллари институтини тамомлаган. Партиясииз. Аввал судланмаган. Тўрт нафар фарзанди бор. Милиция

старший лейтенанти унвонига эга. 1984 йилнинг 31 октябрь куни қамоққа олинган.

Қамбариддинов 1982 йилнинг апрель ойида ГАИ бўлинмаси взвод командирлигига тайинланди. Миннатдор старший лейтенант ўз бошлиғининг атрофида гирдикапалак бўла бошлади. Ҳар куни бир неча марта унинг ёнидан ўтар, қайта-қайта бир гапни сўрарди.

— Бизга қандай хизмат бор, хўжайин? Айтаверинг, ахир биз ҳам майда-чуйда ишларга яраб қолармиз.

— Шошма, — деб унинг шаштини қайтарарди Жонузоқов.

Бўлинма командири арқонни хиёла узун ташлайдиганлардан эди. Қамбариддиновнинг чопишга шай бўлиб турган тойчоқдек гижинглашини кўриб кўнғилдан бир гапни ўтказиб қўйди: «Демак, уни ишга солса бўлади. У ҳамма нарсага тайёр». Шунинг учун ҳам май байрами арафасида Қамбариддинов 500 сўм кўтариб келганда Жонузоқов унинг қўлини қайтарди. «Керак эмас, чўнтагинга солиб қўй. Зарур бўлиб қолса, ўзим айтаман. Ҳозирча эса бир нозик топшириқ бор, шуни бажариб тур». «Жоним билан», деб жавоб қайтарди Қамбариддинов.

Жонузоқов шу кундан бошлаб «эстафета»ни Қамбариддиновга топширди. Энди ҳар бир байрам олдиан Салоҳиддинов учун картон қутиларни Қамбариддинов тайёрлайдиган бўлди. Картон қутиларнинг шакли ўзгарса ўзгаргандир, аммо мазмуни ўзгармади: ўша-ўша — иккита ароқ, иккита коньяк, мева-чева... Нархи 120 сўмдан ортироқ. Қамбариддинов бу қутичаларни дивизион командири Тоиров билан биргаликда тайёрлай бошлади.

Тоиров Баҳодир Обидович, 1949 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Олий педагогик маълумотга эга. Жиноий иш кўзгатилиши муносабати билан КПСС сафидан ўчирилган. Уч нафар фарзанди бор. Тошкент шаҳар ГАИ бошқармасида дивизион командири бўлиб ишлаган. Милиция капитани унвонига эга.

Шу ўринда Салоҳиддиновнинг сўроқ пайтида берган кўрсатмасидан бир парча келтириш ўринлидир: «ГАИнинг ҳамма жойида порахўрлик авж олиб кетган эди. Мен ҳам бу гирдобга тушиб қолдим. Ўзим ҳам олардим, бошқаларга ҳам берардим. Жонузоқовдан мен совға-салом солинган қутиларни мунтазам равишда олиб турардим. Бу нарсага у фақат ГАИ бошлиғи лавозимдан олингандан кейингина чек қўйилди... Мен ундан костюм ҳам олганман. Қутилар ва костюмни Жонузоқов мени жуذا ҳам яхши кўрганлигидан эмас, балки ўзининг хизмат пиллаоясидан бетўсиқ кўтарилиши учун, мен унга шароит яратётганлигим эвазига берарди. Бу нарсани мен ҳам, Жонузоқов ҳам яхши тушунардик. Пора олмасликка менинг иродам етишмасди...»

Минҳож Салоҳиддинов ҳақидаги гапимизни тугаллаш учун унинг яна баъзи бир ишлари ҳақида айтиб ўтамиз. У шаҳар автоинспекциясининг раҳбари бўлиб турган кезлари, яъни 1978 ва 1980 йиллари ГАИ ходими Иноғомовдан ҳар бири 600 сўмлик иккита магнитофонни пора сифатида олган. Бирини ўз машинасига ўрнатган, иккинчисини эса ўша пайтдаги Ички ишлар министри бўлмиш Эргашевнинг ўғлига совға қилган.

ГАИ ходими Иноғомов, бундан ташқари, унга 1979 йили нархи 590 сўм бўлган ошхона гарнитурини совға қилган. Унинг топшириғига биноан Тоиров ҳам Салоҳиддиновга нархи 230 сўм бўлган костюм келтириб беради. Салоҳиддиновнинг уйига ҳаммаси бўлиб ўн битта қути олиб келинган. Унинг Иноғомов, Жонузоқов ва бошқалардан олган пораси уч минг олтимиш сўмни ташкил этади.

«Иноғомов менга яхши одам бўлганлигим учун эмас, балки ГАИ бошлиғи, кейин эса ички ишлар бошқармаси бошлиғининг ўринбосари бўлганлигим учун совға-салом қиларди. Мен эса, ўз навбатида уни тақдирлаш учун, олиб келинган ҳамма ҳужжатларига индамай имзо чекиб бераверар эдим. Қандай илтимоси бўлса сўзсиз бажо келтирардим...» (Салоҳиддиновнинг тергов пайтида берган кўрсатмасидан)

Ҳа, қуш уясида кўрганини қилади. Жонузоқов ўз амал шоҳ-супасини қандай қилиб эгаллаган ва бунинг учун ўз «катта»сига миннатдорчиликни қай йўллар билан изҳор этган бўлса, ўзи муруват қўлини чўзган одамлардан ҳам худди шуни талаб қиларди.

Журналхонда шаҳар ГАИ бошқармасидаги ҳамма одамлар ҳам юқорида номлари тилга олинган кишилар каби тамағир ва порахўр бандлар эдиларми, деган фикр туғилиши табиий. Йўқ, ундай эмасди, албатта. У ерда совет милициясининг шарафи учун курашган, касб обрўсини виждон каби тоза туттишга

ҳаракат қилганлар ҳам бор эди. Улардан бири — номи қисса бошида тилга олганимиз йўл-патруллик хизматининг бошлиғи Абдумалик Йўлдошев эди.

Кичкина бир воқеа. Буни менга «Ташсельмаш» заводида ишлайдиган танишим гапириб берди. Кунлардан бирида Йўлдошевнинг ёнига узоқ бир таниши кирибди. «Оз-моз нарушениа қилиб қўйдим, хўжайин, — дебди у қўлини кўксига қўйиб, — правадан маҳрум қилишяпти. Ердам беринг».

Шундай дея у стол устига бир даста пул ташлабди.

Йўлдошев аслида бир оз ёрдам қилмоқчи экан. Лекин пулни кўрибдию важоҳати ўзгарибди. Дарҳол навбатчи милиционерни чақирибди. Орадан кўп ўтмай, ҳалиги пора бермоқчи бўлган кишининг устидан жиноий иш кўзгабдилар...

Ҳа, виждонини пулга сотган тамағир ва порахўрлар учун Йўлдошев йўлдаги катта тўсиқ, ғов эди. Буни кўпчилик биларди ва тушунарди.

У 47 ёшга тўлган эди. Меҳнат фаолиятини шофёрликдан бошлаганди. Оддий милиционерликдан подполковник даражасига кўтарилди. Милиция олий мактабини, сўнгра академияни тугатди. Подполковник Йўлдошев совет милицияси номини ерга урувчиларга қарши муросасизлиги билан ажралиб турарди.

1983 йилнинг ёз кунларидан бирида Жонузоқовнинг ёнига ГАИ катта инспектори старший лейтенант Нурмухамедов кириб келди. У билан ҳам танишиб олайлик.

Нурмухамедов Анвар Қўрбобович. 1938 йили Тошкент шаҳрида туғилган, тўлиқсиз олий маълумотга эга. Аввал судланмаган. Партиясиз. Уч фарзанднинг отаси.

1984 йили 17 апрель кунини қамоққа олинган.

— Хўжайин, сизга бир одамнинг илтимосини етказиб қўйишим лозим, — деб гап бошлади бош инспектор.

— Хўш, ким экан у? Илтимоси нимадан иборат?

— Кичик сержант Маҳаматов масаласи. Офицер лавозими-га тайинлашнингиз илтимос қиялпти.

— Ҳа-ҳа, ёдимда бор, — дея бармоқлари билан столни чертди Жонузоқов. — Биласан-ку, бизнинг даврда мушук бекордан-бекорга офтобга чиқмайди.

Нурмухамедов итоаткорона бош эгди.

— Офтобга чиқиш учун бир думалоқ ваъда қиялпти.

— У ҳолда бошқа гап, — деди кўнгли тўлиб Жонузоқов.

У кичик сержант Маҳаматовни яхши танирди. Маҳаматов олий маълумотга эга, ҳарбий офицер унвони ҳам бор эди унинг. Бироқ, кўпдан бери сержант лавозимида ишларди. Милиция офицери деган унвон берилиши хусусида у Жонузоқовга аввал ҳам илтимоснома ёзиб кирган эди. Лекин бўлинма командиридан садо чиқмади. Гўё у мум ютиб олган эди. «Демак, бир гап бор!» дея ўзича тусмол қилди Маҳаматов. Тўғри тусмол қилди...

Фаҳмлаб турганингиз каби Маҳаматов ҳарбий офицер унвонига эга бўлган, милиция офицери унвони ўз-ўзидан берилиши керак эди. Лекин Жонузоқов буни қасддан пайсалга соларди.

Бу ўринда мен воҳалардан бирида ишлаган область халқ маорифи бўлими мудирини эслайман. У жуда ҳийлакор одам эди. Пул ишлаш учун ўйлаб топган усули унча-мунча одамнинг ҳаёлига келавермасди. «Рокировка» эди бу усулнинг номи.

Мудир областга янги ишга келган ёш ўқитувчиларни ўз билганича тақсимларди: жанубий районда туғилганларни шимолий районларга, аксинча, шимолий районларда туғилганларни эса жанубий районларга юборарди. «Уша ерда сизнинг мутахассислигингиз бўйича одам етишмайди», дерди иккаловига ҳам. Тилишган тақдирда ҳам шундай дерди. Жанубий районда уйсиз-жойсиз қийналган ўқитувчи ҳам, шимолий районга кўни-колмай жигар-бағри эзилган педагог ҳам охири мудирнинг ёнига келиб бирдай илтимос қилишарди: «Бизни ўз районимизга юборинг, ака, жуда-жуда илтимос...» Мудир бу ишни иложи борича пайсалга солар, орқага сураверарди. «Ҳеч ҳам иложи йўқ, фалон йил ишлаб беришингиз шарт», дерди. Ёлворилар, илтимослар кўпаявергач, ҳар хил казо-казолар ўртага тушгач, мудир «эрирди». «Ҳеч қўймадингиз-қўймадингиз-да!» дер ва ҳалиги икковининг ўрнини алмаштириб, «рокировка» қилиб кўярди. Албатта, шахматона бу усул бекорга тушмасди.

Худди шундай қилиб, Жонузоқов Маҳаматовга офицер унвонининг берилишини иложи борича орқага сураверди. То ундан садо чиқмагунча. Охири садо чиқди ҳам: Маҳаматов ўз «садо»сини Нурмухамедов орқали изҳор қилди. Жонузоқов кўнрақ эса, уйдига 700 сўм жамғармага отасидан 300 сўм қарз кўтариб қўшди-да, Нурмухамедовга топширди. У эса бўлинма

командирига ваъда қилинган «думалоқ»ни элтиб берди. ГАИ бўлинмаси командири Маҳаматовга офицерлик унвони берилиши тўғрисидаги қозоғга шундан кейингина имзо чекди...

Очкўзлик, тамағирлик шу даражага бориб етган эдики, кўринишидан жуда иттифоқ бўлган бу одамлар орасида «ўғрини қароқчи урди» қабилидаги ишлар ҳам бўлиб турарди. Биргина мисол. 1982 йил 22 октябрь кунини Тошкент шаҳар ички ишлар бошқармасига Абдуфаттоев, Абдусаматов ва Абдухолиқов деган кишилардан шикоят хати тушди. Унда кўрсатилишича, Абдумурсалов ва Каримов деган милиция ходимлари дўқ-пўписа йўли билан ҳалиги уч кишининг 185 сўм пулини олиб қўйишган эди. Бу ишни текшириш ички ишлар бошқармасининг инспектори Бодомхоновга топширилди.

Бўлган воқеани эшитиб взвод ва дивизион командирлари Тоиров ва Қамбариддинов оёғи куйган товўқдек питиллаб қолишди. Чунки сержантлар Абдумурсалов ва Каримов уларнинг қўл остидаги ГАИ ходимлари эдилар. Калтакнинг бир учи, ўз-ўзидан маълум, уларга келиб тегиши мумкин эди.

Тоиров ва Қамбариддинов Бодомхоновга учраб, ёлвора бошладилар: «Қўйинг энди, ака, бир илож қилиб тинчтинг ишни. Шу шўрпешоналар жувонмарг бўлиб кетишмасин...»

Бодомхонов ўзини бир оз тарозиға солиб, нархини ушлаб турди-да, охири «синди». Хўп, деди. Ҳалиги уччала шикоятчини чақиртириб, аризаларини бошқадан ёздиртирди. Янги аризада дўқ-пўписа йўли билан пора олганлик факти тушириб қолдирилган эди.

Кўп ўтмай Бодомхонов Тоировни ўз ёнига чақиртирди.

— Бизнинг хизмат ҳаққимиз нима бўлди?

— Сиз айтгандай бўлади, ака!

Бодомхонов муруват кўрсатиб, ҳалиги икковининг ишни терговга ошириб юбормаганиги учун бебош сержантлардан «бир думалоқ»дан юлиб олишга қарор қилдилар. Бу ҳақда Тоиров Қамбариддиновга хабар берди. «Шу билан кўтулсақ минг марта шукр», деб Абдумурсалов ва Каримов дарҳол минг сўмдан топиб бердилар. Қамбариддинов шаҳар ички ишлар бошқармасида бу пулни Бодомхоновга топширди. (Бодомхоновнинг жиноий иши алоҳида ҳолда кўрилган).

Қабиҳ жиноят юз бергунча ҳали яна анча вақтимиз бор. Шунинг учун ҳам ўша фожиага олиб келган сабабларни батафсилроқ ўрганиб чиқмоғимиз фойдадан холи бўлмас.

Шундай қилиб, ГАИ бўлинмаси командирига қай даражада «мойли» эканлигини, бу амалдан Жонузоқов қандай фойдаланганигини қисман кўз олдингизга келтирдигиз.

Худди шу пайтлар, яъни 1983 йилнинг август ойида, Жонузоқов фароғат чўққисига юрган кезлари шаҳар ГАИ бошқармасининг бошлиғи Абутов бошқа ишга ўтиб кетди. Жонузоқовнинг юраги жиғ этди. Кимни қўйишаркин? Албатта, биринчи номзод ўзи, яъни Жонузоқов эди. Аммо шундай деймиз-у, Йўлдошев ҳам бор эди унинг йўлида.

Кейинги пайтларда оқори органларга ГАИ ходимларининг порахўрлиги, олғирлиги хусусида жуда кўп имзосиз хатлар, турли хабарлар, сигналлар туша бошлаган эди. Уларнинг аксариятида давлат автоинспекцияси раҳбарларининг, шу жумладан, оддий ходимларнинг ҳам жинояткорона кирдикорлари фош қилинган эди.

Боя таъкидлаганимиз каби, ГАИ бошқармасида подполковник Йўлдошев ўзининг тўғрисиқлиги, камчиликларини ошқора айтиш феъли билан ажралиб турарди...

1983 йилнинг августи эди. Икки миллионли шаҳар ўзининг одатдаги қайноқ, жўшқин ҳаётини бошидан кечирарди. Аэропортларга улкан самолётлар келиб қўнар ва шу ердан узоқ юртларга парвоз қилиб кетарди. Вокзаллар поездларни кутиб олар ва кузатиб қоларди. Шаҳарда бир кечада ўнлаб янги меҳмонлар пайдо бўлар, қайси бир уйлардан мотам йиғиси эшитиларди. Ресторанларда ҳашаматли тўйлар давом этар, кўчаларда кўплаб оёғи қийшайиб юрган мастларни учратиб қолиш мумкин эди (у пайта ичкиликбозликка қарши кураш ҳозиргиликка қатъий олайб борилмаётган эди).

Худди шу кунларда милиция подполковниги Шайимкул Жонузоқовнинг ичини ит талаларди. «Кимнинг иши бўлиши мумкин бу, кимнинг?» ГАИ ходимлари устидан тушаётган хатларда кўпроқ Жонузоқовнинг номи тилга олинарди... «Топиш керак ўша одамни!»

Муаллиф суд ҳукмини кўздан кечирар экан, воқеанинг ривожини қўйидагича кўз ўнгига келтирди: ним қоронғи хона. Жонузоқов ўз ёнига Қамбариддиновни чақиртирди.

— Хатларни ким ёзиши мумкин?
— Билолмадим, — дея елкасини қисди старший лейтенант.
— Бу — Йўлдошевнинг иши! — деб хулоса чиқарди ГАИ бўлинмасининг бошлиғи. — Орамызда биттаю битта ишбузуқи ўша.

— Гапингизда жон бор, — тасдиқлади Қамбариддинов.
— Қандай йўллар билан бўлса-да, уни шарманда қилмоқ керак!

— Тушундим, хўжайин.
— Сен мендан кўп нарса қарздорсан-а?
— Ҳа, ҳаммаси ёдимда бор.
— Шу эсингдан чиқмасин.

«Жонузоқов моддий бойлик келтирувчи ва бошқа кўпгина фойдали томонлари бўлган мана шу лавозимни (ГАИ бошлиғи лавозимини — Қ. С.) эгаллаш мақсадида ва мазкур лавозимга Йўлдошев тайинланиб қолмаслиги учун уни ўлдириш чорасини кўра бошлади.

Йўлдошеви йўқ қилиш Жонузоқовга шунинг учун ҳам керак эдики, жабрланувчи ўз хизмат вазифасини ҳалоллик билан бажарар ва ўзининг жамоатчилик олдидаги бурчини адо этган ҳолда юқори органларга ГАИда йўл қўйилаётган бемазагарчиликлар ҳақида хабар бериб турарди». (Суд ҳукмидан)

«Қандай қилиб бўлса-да Йўлдошеви йўлдан олиш керак, қандай қилиб бўлсам!» Бу фикр энди Жонузоқовга тинчлик бермай қўйди. Мана шу жойда бир лавҳани кўз ўнгимизга келтирамиз.

...Бўлинма командирининг хонасига старший лейтенант Нурмухамедов кириб келди.

— Чақиртирган экансиз, ўртоқ подполковник.
— Утир! — қўллари билан бошини чангаллаганча жой кўрсатди Жонузоқов. — Ҳамма нарсадан хабаринг бор сенинг. Жумладан, Йўлдошев билан биз бир умр чиқишолмаслигимиз ҳақида ҳам.

— Худди шундай.
— Уни йўлдан олиб ташламаганимизча бошимиз ғалвадан қўтилмайди.

— Қандай қилиб?
— Еш бола эмассан-ку, гумдон қилиш керак, тушундингми?!
Бу ишни ўз зиммасига оладиган одам топиш керак.

Хонага оғир жимлик чўкди.
— Шундай одам бор, хўжайин... Фамилияси Иброҳимов. Икки марта судланган. Гаплашсак, кўнади.

«Бироқ, кўп ўтмай, жинояти фош бўлиб қолган тақдирда жавобгарликдан чўчиб, Иброҳимов қотиллик қилишдан бош тортди. Нурмухамедов бу ҳақда Жонузоқовга хабар берди. Жонузоқов эса ўзи бошқа одам топишини айтди ва Нурмухамедовга тайёрланаётган қотиллик ҳақида ҳеч кимга оғиз очмаслигини тайинлади.

Нурмухамедов Жонузоқовнинг талабини бажарди. Қотиллик тайёрланаётганлиги ҳақида ҳеч кимга айтмади...» (Суд ҳукмидан)

«Кимни ёлламоқ керак, кимни? Кимнинг қўлидан келади бу иш?» Жонузоқов қўл остида ишлайдиган барча ходимларни бирма-бир кўз ўнгидан ўтказди. Йўқ, униси бўлмайди, буниси ҳам. Чайналган, латта... Пашша ўлдириш ҳам қўлидан келмайди. Бирдан унинг кўз ўнгида Саиданвар Қамбариддиновнинг қиёфаси жонланди. Ахир Саиданвар ўзининг одами эмасми? Уни взвод командирлиги вазифасига тайинлаган ҳам Жонузоқов-ку! Едингиздами, лавозим учун «ташаккур» тариқасида «ярим думалоқ» кўтариб келган эди, лекин Жонузоқов олманган эди. «Пулни чўнтагинга солиб қўй, ўзингга керак бўлади, — деганди у. — Менга эса лозим бўлган тақдирда бирон-бир хизмат қилиб қўярсан», дея арқонни узун ташлаганди. Қамбариддиновнинг боши осмонга етганди бундан. Ҳа, Саиданварга топшириш керак бу ишни!

Қамбариддинов «хўжайин»нинг мақсадини ярим оғиз гапиданоқ фахрлаб олди.

— Бажарамиз! — деди у. — Фақат бир кишига оғирлик қилмасмикан-а?

— Ўзингга шерик топ! — қатъий оҳангда деди Жонузоқов. — Ҳақини яхшилаб тўлаймиз.

Қуёш ботиб борар, кўчаларда машиналар ғув-ғув ўтар, нияти бузуқ икковлон эса ўзларининг қабих режаларини амалга ошириш учун учинчи шерик қидирардилар.

— Ўйла, изла, топ! — деб взвод командирига тайинларди у. — Фақат ишончли одам бўлсин!

Бирдан Қамбариддиновнинг юзи ёришиб кетди.

— Бор, хўжайин, шундай одам бор! — деди у шошиб. — Айтганингизни қилади.

— Ким экан у?
— Жаманов.

Жаманов Худоёр Бобомуродович, 1957 йили Самарқанд шаҳрида туғилган. Маълумоти ўрта. Халқ суди томонидан 1984 йил 25 сентябрь куни шартли равишда икки йил озодликдан маҳрум этилган. Қамоққа олингунга қадар республика давлат филармониясида, кейин эса Тошкент шаҳар трамвай-троллейбус бошқармасида слесарь бўлиб ишлаган.

Жонузоқов ўйлашиб қолди.
— Ишонса бўлаверадими унга?
— Менга ишонгандай ишонаверинг, хўжайин! Хабарингиз бор, ўзи аввал ГАИда ишларди. Эрзимаган гуноҳи учун ишдан бўшатиб юборишган.

«Ўзи шундай одам керак эди», — кўнглидан ўтказди Жонузоқов. Сўнг Қамбариддиновга юзланди.

— Кўзлаган ишимиз амалга ошса, сенинг лавозиминг бир поғона юқорилайди. Шеригингни эса ГАИда тиклаймиз.

...Айни куз эди. 1983 йилнинг 5 октябрь куни. Шайимқул Жонузоқов учун унутилмас бўлди бу кун. Чунки кўпдан-кўп шўбхаланишларига ниҳоят чек қўйилди. Иккилаштилар, пинҳона қайғу чекишлар орқада қолди. Ниҳоят, уни шаҳар Давлат автомобиль инспекциясининг раҳбари қилиб тайинладилар. Бу ишда унга албатта суяган тоғи, ишончли одами Минҳож Салоҳиддинов қўл келди. Уша, ҳар байрам олдиан картон қутида совға-салом олиб турадиган паноҳи ёрдамга келди: «Отасига раҳмат унинг, яхшиликни унутмас экан!»

Уша 5 октябрь куни тушдан кейин бошланган табриклашлар, «қутлуғ бўлсин»лар бир неча кун давом этди. Лавозиминг баландлаган сайин дўстларинг ҳам, танишларинг ҳам ўз-ўзидан кўпая боради. ГАИнинг янги бошлиғини телефонда табриклашарди, унинг номига оқриткалар юборишарди... Жонузоқов ўзини аршу аълода ҳис қиларди.

Орадан бир ҳафтага яқин вақт ўтди. Худди шу кунларда, яъни Жонузоқов янги лавозиминг фароғатини энди сезиб юрган кунларида уни шаҳар ички ишлар бошқармасига чақириб қолдилар. Унинг устидан устма-уст икки хат тушган бўлиб, бу хатларда Жонузоқовнинг порохўрлиги, хизмат мансабини суистеъмол қилиш фактлари, умуман, бутун киркорлари очиб ташланган эди.

Жонузоқов ўз ишонасига қайфияти бир аҳволда қайтиб келди. «Кимнинг иши бўлиши мумкин бу? Ҳа, фақат Йўлдошевники! Ушанинг қўлидан келади бундай ишлар. Ҳа, ўша ёзиши мумкин бундай гапларни. Ўзини оппоқ, бошқани эса, аксинча, қора қилиб кўрсатиши мумкин. Тезроқ уни йўлдан олиб ташламасанг, сенга кун йўқ...»

Энди Йўлдошев Жонузоқов учун яна ҳам хавфлироқ бўлиб қолган эди. Мабодо ҳалиги хатлар синчиклаб текширилса ҳамма гаплар ошқор бўлиб қолса, албатта, Жонузоқовни ГАИ бошқармаси бошлиғи лавозимида бир минут ҳам ушлаб турмайдилар, буни у яхши биларди. У ҳолда шармандаю шармирсоқ бўлиши аниқ эди.

Жонузоқов зудлик билан Қамбариддиновни топиб келтиришларини буюрди. Старший лейтенант унинг кабинетига шумшайганча кириб келди.

— Бўлаётган ишлардан хабаринг борми? — сўради ГАИ бошлиғи ундан.

— Устингиздан яна хат тушибди, — деб кўзларини ерга қадади старший лейтенант.

— Бу Йўлдошевнинг иши! — деди Жонузоқов. — Ҳалиги нарсани тезлаштириш керак.

— Жуда хавфли-да, хўжайин! — дея овози қалтиради Қамбариддиновнинг.

— Бизнинг ишимизда ҳамма нарса хавфли, хавфсиз нарса кам бўлади! — деб охириги кузир картасини ташлади ГАИ бошлиғи. — Масалан, сенинг органда ишлашинг ҳам хавфли, чунки отанг қамалган. Менинг мададим бўлмаса, сен бу ердан шу бугуноқ туёғингни шиқиллатиб қоласан.

— Уни-ку тушунаман...
— Тушунсанг, ишга кириш!

Шу кунги кечқурун старший лейтенант ўз акахони ёнига Жамановни етаклаб келди. Жаманов кенг хонанинг бир четидаги столга ғарибона ҳолатда ўтирди.

— Мени ҳамма гапдан хабарим бор, Худоёр, — узоқдан гап бошлади Жонузоқов. — Қамбариддинов сенинг тўғрингда

оқизмай-томизмай айтиб берди. Агар билсанг, сувни лойқа-лаётган ўша Абдумалик Йўлдошев. Менга тинмай чуқур қазитган ҳам ўша. Аммо ҳамма нарсани тузатиш мумкин. ГАИга қайтасан. Бирга ишлаймиз. Фақат ҳали айтган нарсанинг уdda-сидан чиқиш керак бўлади...

Уччаласи тайёрланаётган суиқасд режасини ипидан игнаси-гача режалаштириб қўйдилар.

Қабиҳ ниятни амалга оширишнинг антиқа усулини Жонузо-қов ўйлаб топди.

Бир неча кун ўтгач, Қамбариддинов Назиров деган таниши-никига йўл олди. У Назиров қачонлардир Абузова фамилияли аёлдан 16 калибрли ов милтиғи олганлигини яхши биларди.

— Ов мавсуми ҳам келди, — сўз бошлади старший лейтенант танишига, — бир неча кунга милтиғингизни бериб тур-сангиз.

Таниши рози бўлди. Милиция ходимига ишонмай, кимга ҳам ишонсин! Қамбариддинов эса ов патронлари топди-да, уларни зарби кучлироқ бўлиши учун Макаров конструкциясига асосида яратилган тўппонча ўқлари билан ўқлади...

Улкан шаҳар ўзининг қайноқ ҳаёти билан яшар, ҳар йилги совуқ, тунд, аммо қорсиз қиш ҳақ-ҳуқуқини тўла эгаллаб олган эди.

17 декабрь шанба куни подполковник Абдумалик Йўлдошев кеч соат тўққизларда ишонасидан чиқди. Навбатчиға ўзининг уйига кетаётганлигини маълум қилди-да, хизматдаги «Жигу-ли»сининг рулига ўтирди. Йўл-йўлакай онасининг уйига кириб ўтди ва у ердан рафикаси, ўғли ҳамда қизини олиб, машинага ўтказди. Сўнг яна йўлида давом этди.

Шаҳарнинг кенг ва катта кўчалари ҳамда проспектларида ҳар хил «Волга», «Жигули», «Москвич»лар Йўлдошевнинг ма-шинасини қувиб ўтар, подполковник ҳам кези келганда улар-дан ўзиб кетар, умуман, катта шаҳарнинг бу кечаси бундан олдин бўлиб ўтган ва бундан кейин бўладиган кечаларга ўхшаб бир маромда ўтар, ҳам турли-туман тасодифларга бой эди.

Чилонзор район партия комитетининг биноси ёнидан бир оз ўтгач, подполковникнинг машинасига қандайдир кўк, номер-сиз «Жигули» яқинлашиб келаверди. Ичида иккита одам бор эди. ГАИ машинаси билан яқинлашгач, номерсиз машинадан қарсиллаган ўқ овози янгради. Подполковник Йўлдошев шо-шиб қолди. Шошиб қолдигина эмас, қулоғи бир зум битиб, ҳеч нарсани эшитмай қолди. Уқ машина ойнасини чил-парчин син-дириб, подполковникнинг пешонаси рўпарасидан, ёнида ўтир-ган ўғлининг ҳам кўз олдидан ўтиб кетган эди...

Бир зумда номерсиз «Жигули» кўздан ғойиб бўлди.

Ким қилиши мумкин бу ишни? Унинг ўлими кимларга ва нима учун керак?

Милиция подполковниги ҳеч нарсани тушуна олмади. Тўғри, хизматчилик юзасидан катта-кичиклар билан ораларида ачиқ-чўчүк гаплар ўтиб турарди. Лекин наҳотки мана шу нарса ҳали-гдай разил жиноят учун асос бўлса? Еки бу бирон-бир телба-нинг ишимикан? «Жигули» миниб олган телба... Ишониш қийинроқ бу нарсага.

«Гувоҳлар Абдуллаев, Каримов, Қодиров, Захаров ва бошқа-ларнинг кўрсатмаларига қараганда Жонузоқов билан Йўлдо-шев орасидаги муносабат жуда ёмон бўлган.» (Суд ҳукмидан)

Қиссамиз бошида айтиб ўтганимиз каби, суиқасд уюштириш-га уриниш факти шаҳар ички ишлар бошқармасига ўша куни кечқуруноқ маълум бўлганди. Қоидага кўра, ўз хизмат вази-фасини адо этаётган милиция офицерига нисбатан бундай хатти-ҳаракатлар зудлик билан Ички ишлар министрлигига ха-бар қилиниши, зарур чора-тадбирлар кўрилиши лозим эди. Лекин афсуски, ундай қилинмади.

Фалокатга нима сабаб бўлиши мумкин? Йўлдошевнинг ха-рактеридидаги қатъиятлиги, тўғрисиқилиги, ҳамма иллатлар ҳақида яширмай, пардага олмай, очикдан-очик айтaverишими? Чунки у кимларгадир қора ниятларини амалга оширишларида тўғаноқ бўлиб, кўзга тушган чўп бўлиб турарди-да! Бу борада суд ҳукмида қуйидаги жумлаларни ўқиймиз.

«Йўлдошевнинг қариндош-уруғлари мазкур иш юзасидан гувоҳлик берганларида, жабрланувчи ГАИ органларида рўй бераётган камчиликлар ҳақида кўпинча ғазаб билан гапириши, бу ҳақда марказий органларга хабар қилиш нияти бор эканли-гини айтгани яққол кўриниб турибди.

Гувоҳлик берувчилар далил сифатида делого тикиб қўйишни лозим топган, жабрланувчининг ўз қўли билан ёзилган хат ҳам шу нарсани исботлайди. Шу хат кейинчалик Йўлдошевнинг

уйидан топилган. У СССР Ички ишлар министри номига ёзил-ган. Хатда, жумладан, шундай дейилади:

«Мана, бир неча йилдирки, шаҳар ГАИ бошқармасида майор Жонузоқов бўлима командири бўлиб ишлайди. Манманликка берилган, кўпол, калондимоғ одам у... Енига ўзига қарашли хушомадгўй ва порохўрларни тўппал олган. Ҳалиги кишилар, кечасио кундузи ҳар бир қадамни пул билан ўлчайдилар. Кимда-ким офицерлик лавозими ёки унвонга эга бўлмоқчи бўлса, командир ёнига кириши керак. Ана шундагина хоҳлаган нарсасига эга бўлади. Энг муҳими — у ГАИ бошлиғи вазифа-сини эгалламоқчи бўлиб юрибди. Ўз яқинларига амалларни ҳозирданоқ тақсимлаб қўйяпти. Наҳотки шундай лавозим пор-а-хўрга ишониб топширилса!»

Нимаси ёлгон шу гапларнинг?

Мен мазкур қиссада номлари тилга олинаётган кишиларнинг биронтаси билан шахсан таниш бўлмаганман. Жумладан, под-полковник Йўлдошев билан ҳам. Юқоридаги сатрларни ёзаёт-ганда нималар ҳақида ўйлади экан у? Қандай ҳис-туйғулар, ке-чинмалар асосида ёзди экан бу гапларни? Балки ўз касбининг шон-шарафи, обрўси учун кураш туйғуси унинг қўлига қалам тутқазгандир. Мен, ҳарҳолда, шундай деб ўйлайман. Худди шундай касб обрўси учун кураш туйғуси (ҳозир бир оз камайиб кетаётган бўлса ҳам) фақат соф виждонли кишилардагина учрайди.

Бундан уч-тўрт йил муқаддам бир танишим қатор чет эл мамлакатларида, шу жумладан, Японияда ҳам бўлиб қайтган эди. Бир нарсадан ғоят таъсирланганини айтганди у. «Биласиз-ми, — деган эди мен билан суҳбатда, — тагин капиталистик турмуш тарзини тарғиб қилаяпти деб ўйламанг-у, аммо япон-ларнинг бир одати менга жуда ёқди». «Хўш-хўш, қани айтинг-чи, нима экан у?» «Япониялик такси ҳайдовчилари чой-чақа олишдан ҳазар қилар эканлар!» Мен ишонмадим. «Энди битта-яримга шунақасига дуч келиб қолгандирсиз-да!» «Йўқ, — дея ишонтирди у мени, — ҳаммаси шундай экан. Чой-чақа тақдим қилсангиз уларни ногоҳ хафа қилиб қўйган бўлар-кансиз. Бу нарсани улар ўз обрўларидан тубан кўрар эканлар. Уларда ўз касби учун ғурур хисси жуда ҳам чуқур, менимча...»

Бошқа бир мисолни ўзимиздан келтираман. «Андижон-Тошкент» автобусида кетиб бораётган эдик. Қаҳратон қиш. Автобус тирбанд. Андижонлик танишим — милиция капитани билан суҳбатлашиб келямиз. У гражданд кийимида. Автобуси-мизнинг ёрқин чироғи тун қоронғисига ГАИ постига дуч келди.

— Бир минут ўтириб олинглар! — арслондай овози билан наъра солди ҳайдовчи тик туриб кетаётганларга. — Ҳой хола, ҳой йигит, сизларга айтаяман!

ГАИ пости ёнида қандайдир сержант турган экан. У дарҳол қўлидаги таёқчани кўтарди. Биз уни ҳозир автобусга кириб ке-лади-да, тик турган йўловчиларни кўриб, шофёрга жарима со-лади, умуман, ўз хизмат бурчини бажаради, деб ўйладик. Лекин ҳалиги сержант автобусимиз тўхтаса ҳам жойидан жил-май турарди. Шофёримиз зудлик билан тушиб, унинг ёнига етиб борди. Саломлашдилар. Инкалласи ўша ерда беш минутча туриб қолишди. Кейин шофёр қайтиб келди. Гуриллаб турган машинасини юргизди-да, ёнида ўтирган шеригига юзланди. Тортинмай-нетмай, гўё бу нарса оддий бир ишдай, барча эши-тадиган қилиб деди:

— Ҳамма нарсанинг нархи кўтарилиб кетяпти-да, Фарид-жон! Мана шу постдан ҳам йил — ўн икки ой уч сўм билан ўтиб кетардик. Бугун эса анов сўлақмон ўз баҳосини бирдан беш сўмга чиқариб олибди. «Совуқни кўрмаяписизми, ака, совуқ-ни! — дейди уялмай. — Шу изғиринда сизнинг уч сўмингиз деб қаққайиб ўтираманми!» Гапни кўр...

Автобус саломидаги йўловчилардан кимдир пиқ этиб кулиб юборди. Енимдаги ҳамроҳим — капитанининг эса дами ичига тушиб кетди.

— Мана шундай одамлар милициямизнинг обрўсини туши-ришади-да, — деб қўйди у хижолат чекиб. — Мана шундай-ларга қараб одамлар бизларга ҳам баҳо беришади...

Ҳа, икки миллионли шаҳар ўзининг ҳар кунлик қайноқ ҳаёти билан яшарди. Қайси бир уйда қақалоқ йиғиси эшитиларди, қаердадир мотам йиғиси... Мана, ўша кунларда бўлиб ўтган оддий воқеалардан бир шингли:

«Каспаров — Корчной матчининг 11 партияси совет гросс-мейстерининг ғалабаси билан тугади. Матчининг якуний ҳисоби 7:4 бўлди».

«Алишер Навоий номидаги Опера ва балет театрида «Фи-рибгарнинг найранглари» сатирик операси саҳналаштирилди».

«ЕШЛИК» анкетаси:

Йигирма биринчи аср кишисини тарбиялаётган муаллим билан мулоқот

Маълумки, журналимизнинг 4-сонида «Йигирма биринчи аср кишисини тарбиялаётган муаллим билан мулоқот» анкетаси эълон қилинган эди. Кун тартибига қўйилаётган муаммолар қамрови ниҳоятда кенг, албатта. Аммо бизнинг асосий ниятимиз — муаллимларнинг азалий обрўсини тиклашдан иборатдир. Токи муаллим инқилобий қайта қурилишнинг олдинги сафларида борсин, яловбардор бўлсин. Чунки ёш авлодни келажаги кўп жиҳатдан муаллимларга боғлиқ. Зотан, «бизнинг ҳаммамиз болаликда камол топамиз» (Антуан де Сент-Экзюпери). Шундоқ экан, ўқитувчиларнинг савияси-да уларнинг олдида турган улуғвор вазифалар даражасида бўлмоғи шартлиги ўз-ўзидан равшандир.

Қуйида анкета саволларига келган илк жавоблар билан танишасиз.

Мирфозил Мирзааҳмедов

Минг бир муаммо

Муаллим билан мулоқот қилиб турганинг учун сенга раҳмат, «Ешлик»! Муаллимнинг қадрига етганлар кам бўлмайди. Ҳақиқий муаллимнинг меҳри қуёшимиздек иссиқ, саховатли, кўнгли момиқдек оқ, юмшоқдир.

Мақтаб ислоҳоти — умумхалқ иши, деган гапда чуқур маъно бор. У муқаддас иш. Аммо, ишларимиз ҳозирча унчалик юришиб кетмаяпти-да...

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачёв ВЛКСМ XX съездида сўзлаган нутқида: «Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилиш тўғрисидаги гап-сўзлар билан ўзимизни овутиб ўтирмаймиз. Тўғриси айтсак, бугунги кунда ислоҳот жойидан жилмай турибди. Демак, СССР Маориф министрлиги ва унинг барча органларининг иши жойидан жилмаяпти», деган эди. Албатта, бу Ўзбекистон маорифчиларига ҳам бевосита тегишли. Ўзбекистонда маориф иши ниҳоятда танг аҳволда. Фактларга мурожаат этайлик: республикада 600 та (олти юз!) мактаб биноси авария ҳолатида турибди. Бинобарин, ўрта ҳисобда ҳар бирида 500 бола ўқиса, 300.000 бола ва 10000 дан ортиқ муаллим юрагини ҳовучлаб сабоқ оляпти, дарс беряпти. Шулардан бирида 900 та бола ўқийди, деворларига тирговучлар қўйилган, ҳаво «ширр» эди дегунча чакка ўтиб кетади. Мактабни бир вақтлар ота-оналару муаллимларнинг ўзлари ҳашар йўли билан қуришган. Мактаб совхознинг оталиғида, аммо совхоз 10 (ўн) йил давомида жорий ремонт учун қурилиш материаллари у ёқда турсин, бир грамм ҳам бўёқ бермаган. Ҳатто совхоз ўтинни мактабга пулга сотади. Мактаб устахонасида ускуна ҳам йўқ. Балки, мактаб болалари совхоз далаларида ишламас, дерсиз. Янглишасиз! Совхоз иши деса, унинг раҳбарлари мактаб атрофида айланишиб қоладилар. Бундай мактабнинг борлиғига ишонмайсизми? Мана адреси: Тошкент область, Бўстонлик район, Сижжак қишлоғи, 43-мактаб. У «Чорвоқ» совхози оталиғида. Совхоз директори — Э. Тўйчиев, мактаб директори — Ю. Бўриев. Ҳозир бу мактаб дунёга «машҳур». 14 май (1987 йил) куни «Учительская газета» мактабнинг суратини босиб чиқарди. Аммо бизнинг «Ўқитувчилар газетаси» бу танқидий материалнинг таржимасини босишга ёки уялди, ёки эп кўрмади, балки ишонмагандир! Ахир бир-икки кундан кейин Ўзбекистон ўқитувчиларининг VII съезди очилиши керак эди-да!

Мен шу мактабни атайлаб бориб кўрдим. Чиндан ҳам мактаб ёрдамга муҳтож — эрта-индин кулаб тушиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Шу 600 мактабнинг ҳар бирининг ремонтига (авария ҳолатдан нормал ҳолатга келтиришга) энг камида йигирма беш минг сўм керак, дейлик. Ҳаммасига 15 миллион сўм кетади... Ўзбекистон ўқитувчиларининг VII съездида барча кучларни сафарбар қилиб, шу мактабларни 1 сентябргача ремонт қилиб берамиз, деб айтишди. Биз бунга ишонамиз, албатта. Лекин шунга қарамасдан мен таклиф қилардим: авария ҳолатидаги 600 мактабнинг капитал ремонтдан ваъда қилинган муддатда чиқиши «Ешлик» назоратида бўлсин. Шу мактаблар жойлашган район комсомоллари уларни оталиққа олсалар ва ишнинг бориши ҳақида штабга — «Ешлик»га телеграмма юбориб турсалар. Ремонт сифатини текширишни «Ешлик» редакцияси ташкил қилсин.

600та мактаб авария ҳолатида... Бу мактаблар бир кунда, баравар, худди гаплашгандек шу аҳволга келмаган-ку! Биттагина мактаб авария ҳолатида бўлганида қаерда эдик, нега дарров олди олинмади? Нега 600тага етишини лоқайдлик билан кутдик? Сабр-тоқатимизга, чидамимизга балли-ей! Балки, 1000та мактаб авария ҳолатигача етганда гапирсак «чидамчилар», «лоқайдлар» конкурсида ғолиб чиқармидик! Энди бонг уриш керак! Яна бир таклифимиз қуйидагилар:

Биринчидан, Госбанк, Молия министрлиги билан келишиб, авария мактабларни нормал ҳолатга келтиришга маблағ йиғиш учун алоҳида счёти очиш керак;

иккинчидан, студентларнинг «Маорифчи» қурилиш отрядларини ташкил қилиб, шу объектларга жалб қилиш лозим; учинчидан, қурилиш отрядларининг талабалари, қурилиш факультетлари студентлари пахта теримида жалб қилинмасдан, шу авария мактабларини тиклашда қатнашсалар.

Бундай мактабларни ёзувчиларга, шоирлар, фан докторлари, профессорлар, республика Фанлар академиясининг мухбир ва ҳақиқий аъзолари ўз оталиқларига олишса нур устига аъло нур бўлур эди.

Авария ҳолатдаги ҳамма мактабларнинг аниқ адреси «Ёшлик»да эълон қилинса ва журналнинг ҳар сониде уларда ишнинг кетиши ҳақида материаллар бериб борилса.

Бугина эмас. Маорифимизнинг минг бир муаммоси бор. Масалан, ҳозир республика мактабларининг ярмидан кўпи бир амалдан мослаштирилган биноларда жойлашган, демак, аслида улар типовой лойиҳа асосида қурилмаган. Қишлоқ мактабларининг 2000тасидан кўпроғида спорт зали йўқ, 635тасида ошхона, 374тасида устакхона йўқ. Эътибор бериш: 6 ёшлилар мактабда ўқиши, овқатланиши, ухлашлари керак. Ошхонаси йўқ мактаблар 6 ёшлиларни қандай боқяпти? Уларнинг овқатлари энг тотли, тўйимли, мазали, турли-туман бўлиши керак-ку, ахир!

Бизнинг мактабларимизда ҳалигача муаллимлар танқислиги барҳам топгани йўқ. Шу кунларда республикада 1400 рус тили ўқитувчиси, 1000та математика ўқитувчиси, 500та химия ўқитувчиси, 370та тарих муаллими, 340та биология ўқитувчиси етмайди. Кейинги икки йил ичида 23 мингга яқин киши мактабларни тарк этди.

Дарсларни ўз предмети бўйича мутахассис бўлмаган одамлар ўтиши одатдаги ҳодиса бўлиб қолмоқда. Бу ҳақда нега бонг урмаслик керак? Бундан ташқари, янги биноларга кўчиб ўтган мактабларнинг эски биноларини (гарчанд, у яроқли бўлса-да!) бошқа ташкилотлар олиб кўйишмоқда. Ваҳоланки, ўша янги биноларда ҳам ўқувчиларга жой етишмайди. Хусусан, Тошкентдаги 41-, 46- мактаблар янги биноларга кўчишганда эски биноларни олиб кўйишди. 41- мактабда 2500 бола ўқийди, янги бино эса 1500 ўқувчига мўлжалланган. Бу ахир таълим-тарбия сифатига таъсир қилмайди, деб ким кафолат беради?!

Биз йигирма биринчи асрга қияпмиз, аммо ҳануз мактабларимиз газлаштирилмаган — қишда кўмир ёқилади. Қишлоқ мактабларининг ярми колхоз ва совхозлар балансида эканлигини республика агропроми раҳбарлари яқингача билишмас экан. «Ҳали ҳам қишда пальтода, бир амаллаб дарс эшитиб, сабоқ олиб юришпоти болаларимиз», деган гаплар айтилди съездда. Аммо, агропром раҳбарлари ёзда кондиционерли хонада, қишда иситиладиган бинода (пальтосиз!) ўтиришади.

Инкилобдан кейинги долғали кунларнинг бирида Совнаркомнинг мажлисида Озиқ-овқат халқ комиссари Цюрупани ўзидан кетиб қолади. Маълум бўлишича, у анчадан буён оч-наҳор юрган экан... У Озиқ-овқат халқ комиссари эди. У фўзига ажратилган овқат лаёғини болалар уйига берар эди... У ўзидий эди, ҳақиқий коммунист эди! Илтимос, ўртоқ агропром раҳбарлари, иссиқ печкали хоналарда «музхона» мактаблар ҳақида бир оз бўлса-да уйланг, ёзда кондиционерли хонадан туриб бўлса ҳам жазирама офтобда пахтани қатқалоқдан қутқараётган, ягана, чопиқ қилаётган мурғак мактаб боласини кўз олдингизга келтирингиз! Икки баргли нозик ниҳол фўзани қатқалоқ томоғидан хиппа бўғиб турипти, ёрдамга мактаб боласи югуради, бир кўлида теша-пичоқ, бир кўлида сувдон. Лекин сиз-чи? Болаларнинг тақдирини ўйлаясизми? Цюрупани унутманг! Цюрупани ҳам коммунист эди, сиз ҳам коммунистсиз!

Дарсликлар муаммоси, мактабни техник воситалар билан таъминлаш яқин йилларда ҳал бўлмас керак. Съездда СССР Маориф министрнинг биринчи муовини ўртоқ А. А. Коробейниковга: «Районимизда биттагина микрокалькулятор бор. «Информатика ва ҳисоблаш техникаси асослари» предмети микрокалькуляторсиз ўтиб бўлмайди. Бу предмет ўтилишини микрокалькулятор олгунимизча тўхташиб туриш мумкинми?», деган савол берилди. Замоннинг шитоби катта, янги технология, жадаллаштириш, янги касблар, программалаштирилган станоклар, робот техникаси. Ҳаммаси ЭХМларни ҳеч бўлмаганда, оз-моз билиш, ишлатиш малакасини талаб қилади. Мактаблараро ЭХМ синфлари ташкил қилиш керак, ЭХМли синф-автотусларни кўпайтириш лозим. Қанийди, ҳар бир мактабга 1-2тадан дисплейли синф бунёд этиб бераолсак...

7—8 синфларнинг «Ўзбекистон тарихи» дарслигини ёзишга 10 (ун!) йил аввал конкурс бўлган, аммо конкурс шартларига ҳеч бир кўлэзма жавоб беролмаган эди. Шу боис, ҳамон дарслик йўқ! Дарслик ўн йилдан аввалроқ чиққан, кейин тузатиб, тўлдириб бўлса ҳам қайта чиқарилмаган — у библиографик ноёбликка айланган, аммо шу предмет дарс жадвалида ту-

рибди, китоб на ўқувчида бор, на ўқитувчида. Бори ҳам 10 йил давомида шалоғи чиқиб кетган.

Тарих ўқитиш методикаси билан шуғулланувчи олимлар, қатор-қатор унвонли тарихчилар ўз фарзандлари — совет болалари учун, ўзлари туғилиб ўсган юртлари ҳақида дарслик ёзишга қурблари, илмий салоҳиятлари етмас экан, уларнинг «олимпиклари»ни ўз маҳаллаларидан бошқа ким ҳам тан оларди?! Дарслик ёзишни эглай олмасалар, ақалли бирор тажрибали тарихчи муаллим билан ҳамкорликда, программа асосида «Ўзбекистон тарихдан ҳикоялар» тарзида қўлланма ёзиш мумкин-ку! Ўзбекистон тарихи билан Фанлар академиясининг Тарих институти, олий ўқув юртларининг тегишли кафедралари шуғулланишади. Шунча илмий ташкилотлар биргаликда кичкинагина қўлланма ёзолмаслигига ақл бовар қилмайди!..

Дарсликларимизнинг мукамал эмаслиги ҳаммага аён. Уларни такомиллаштириш устида сусткашлик билан ишляяпмиз. Уларда қўпол хатолар мавжуд, полиграфик ижроси ёмон, паст эстетик дидда безатилган. Мана, 6 ёшлилар учун чиқарилган «Математика-1» дарслигини олинг («Ўқитувчи» нашриёти, 1986 йил.) Китобнинг 96- бетидан сўнг яна... 33-бет бошланади! 33—64 бетлар 2 мартадан берилган, 64-бетдан сўнг 129- бет келади — орада 32 бет тушиб қолган. Китобга мос «Математика дафтари»нинг 42- бетиде қаламнинг баҳоси 8 тийин дейилса, 64- бетиде ўша қаламнинг баҳоси 2 тийин дейилади. «Математика —1» китобининг 76- бетиде қуйидагиларни ўқиймиз:

«Отам аравачада 5та тарвуз олиб келди. 3 тасини едилар. Нечта қолди?»

— 30 йилдан бери 1- синфларга дарс бераман, — дейди Тошкентдаги 46- мактаб муаллими Н. Абророва. — Болалар «тарвуз масаласи»га ўзгача ёндошишмай: «Опа, одам ҳам учта тарвуз еяоладими, қорни шишиб кетмайдими?!» «Опа, нега отасини сансираяпти?» деб сўрайдилар.

Мактабларга «Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси» предмети киритилди. Шу муносабат билан «Ўқитувчи» нашриёти 1986 йилда Т. М. Афанасьеванинг «Оила» китобини таржима қилиб чиқарди. Китоб, жумладан, оилавий ҳаёт, уй-рўзгор ишлари ҳақида маълумот беради. Бу масалаларда ҳар бир халқнинг ўзига хослиги бор, минг йиллар давомида шакланган урф-одатлари, анъаналари бор. Китобнинг «Мендельсон марши остида» деган бўлимида қуйидаги парча келтирилган:

«Энди биз эр-хотинлик масалаларига, ота-оналик муносабатларига ўтамыз.

— Отажон, онажон, бизни табриклашингиз мумкин: бизлар турмуш қуришга аҳд қилдик.

Кўпчилик йигит-қизлар ўз ҳаётларида янги ва ғоят муҳим бир давр бошланаётгани тўғрисида ота-оналарини шу тарзда хабардор қилишади... Тўй эълон қилинган кундан бошлаб, то тўй дастурхони атрофида ўтирган кишилар келин билан куёвни ўпишишга даъват этадиган «Горько!» деган сўзлар янграгунча ўтадиган давр келин билан куёв учун одатда энг ҳаяжонли кунлар бўлади».

Ўзбек тўйларининг бундай «юксаклик»ка қачон кўтарилиши номаълум.

Ҳўш, нима қилиш керак? Китоб таржимаси билан бирга, авторларимиз миллий мактаблар учун ўзбек хонадонларига мос «Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси» дарслигини ёзишлари лозим эди. Т. М. Афанасьева китоби талай камчиликларга эга. Автор кўп ҳолларда ўзи бир вақтлар кўрган фильмлару ўқиган мақола, китобларига мурожаат қилади. Уни бола кўрганми, ўқиганми — бунинг автор учун аҳамияти йўқ.

Китобда Ульяновлар оиласи, Маркс оиласи ҳаётдан бирор-та ҳам мисоллар келтирилмаган.

«Мумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишлари»да: «Фанларнинг асослари ва факультатив курсларга доир ўқув маълумот характеридаги ва илмий-оммабоп адабиётга бўлган эҳтиёж тўла-тўқис қондирилсин», деб ёзиб қўйилган.

Мактаб ўқувчиларини дарсдан қолдириб далада ишлатиш ҳамон давом этмоқда. Марказий телевидение маълумотига кўра, 1986 йилда Ўзбекистон пахта далаларида 600 000 ўқувчи ишлаган. Қонун мактаб ўқувчиларини дарсдан қолдириб, ўқишга алоқаси бўлмаган ишларга жалб қилишни таъқиқлайди. Ўтган йили, Наманган области ўқувчиларини пахтага жалб қилмай терим планини дўндирапти, дейилган эди. Бу ёлғон экан, унинг миси чиқди. Чуст, Тўрақўрғон районларининг мак-

таб ўқувчилари ўтган йили дарсдан қолдирилиб, теримга жалб қилинди. Биргина Чуст районининг ўзида 2400 ўқувчи мактабга бормай, далада ишлади. Аммо дарс ўтилди, дейилди. Хусусан, Чустдаги 3-сон ўрта мактаб ўқитувчилари болаларга: «Кундаликларнинг ҳамма кунларини тўлдиришлар, комиссия билмаслиги керак. Пахтага чиққан кунларимизга у-бу темаларни ёзиб қўверинглар», дейишди. Яъни, яна-тагин кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш содир этилди! Наманган облОНОсининг мудри Аҳмедов ўқувчиларни пахтага жалб қилиш ҳақида юридик асосга эга бўлмаган буйруқ берди. Буйруқда пахтада бўлиш муддати 6 кун кўрсатилган, аммо Чустдаги 3-мактаб ўқувчилари пахтада бир ой бўлишди. Райком ходимлари қонуннинг бузилишини кўрсалар ҳам ўзларини кўрмасликка олишди. Натига равшан: райком секретари ишдан олинди, Аҳмедовга учёт карточкасига ёзиш шарти билан ҳайфсан эълон қилинди.

Аммо масаланинг маънавий томони ҳам бор: бола тарбиясига путур етди; қонунни катталар бузса бўлар экан-да, деган хулоса пайдо бўлди унда. Муаллимнинг йиллаб берган сабоқлари шамолга соғурилди.

«Ёшлик», мана кўрдингми, XXI аср кишини тарбиялаётган муаллимнинг ҳал этиши керак бўлган қанчадан қанча юмушлари, муаммолари бор!

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ёзилишича, маърифат — кишиларнинг онг-билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия. Муаллимларнинг маърифатчилик миссиялари ўзгармаган бўлса-да, ҳозир уларнинг кўпчилигини тўла маънода маърифатчи дея олмаемиз. Бир вақтлар муаллимнинг савияси ўз атрофидаги кишиларнинг савиясидан анча юқори эди. Ҳозир оммавий ахборот воситалари ниҳоятда тараққий этган. Ҳатто ўқувчиларнинг ўзларига аталган газета, журналлар ҳам талайгина. Ҳаммасини муаллим ўқиб, эшитиб, кўриб улғура олмади. Шубҳасиз, муаллим кенг, чуқур маълумотли бўлиши керак, мактабда ўқитиладиган бошқа фанлардан ҳам хабардор бўлиши лозим. Биз ўқитувчилар иштирокида мухта-саргина социологик тадқиқот ўтказдик. Қизиғи шундаки, олти-та адабиёт ўқитувчисидан учтаси:

**«...Америка — сеҳрли диёр,
Ухлар эди Колумб ҳам ҳали,
Денгиз ортин ёритди илк бор,
Берунийнинг ақл машъали.
Колумбада бор аламин маним
Ўзбекистон — Ватаним маним»,**

мисралари орқали шоир нима демоқчи?», саволига тўғри жавоб беришди, холос. Хуллас, «Фан тарихи, фан-техника ютуқлари ўзбек шеърлятида қандай акс этяпти?» деган савол адабиёт муаллимларини ўйлантириб қўйди. Ашула ўқитувчилари эса «металлистлар» ёки «Модерн Токинг» ҳақидаги суҳбатга, Тўйчи Ҳофиз, Маъмуржон Узоқов ижодининг ўзига хослиги ҳақидаги баҳсларга аралаша олмадилар.

Тўла маънода маърифатчи бўлиш ҳозирги даврда ниҳоятда қийин, аммо унга интилиш керак.

Мактаб ўқитувчиларининг маоши оширилди. Ҳозир 300 сўм атрофида ойлик оладиган муаллимлар талайгина, отпусқа 48 кун, мактаблар ҳар районда 30-40тадан ёки ундан ортик, демак, уйдан унчалик узоқ эмас, «дарсингни ўтасану кетаверасан» қабилида қўл учиде ишлайдиганлар яна мактабга — бу муқаддас даргоҳга интилиб қолибди. Мактабларни дарсга «кириб чикувчилар»дан, болаларни қалб қўри, меҳр ўти билан иситаолмайдиган, болажон бўлмаган, саёз билимли «маошхўрлар»дан тамомила тозалаш керак. Бўлажак ўқитувчиларни институт, университетларга ижодий конкурс орқали олиш мақсадга мувофиқ. Ижодий конкурс шартларини чуқур ўйлаш даркор.

Маорифимиз бешигини Абдулла Авлоний, Қори Ниёзий, Ҳамза, Оқилхон Шарофутдинов, Ғафур Фулом каби маърифатпарварлар тебратишган. Улар оғир шароитда янги типдаги мактаблар очиб, ўқитувчилик қилиш учун халқ маорифининг чинакам фидойилари бўлишлари лозим эди. Бизнинг дастлабки маорифчиларимиз бир қўлида қалам ушлаб илмга ташна болаларни ўқитса, бир қўлида қурол билан янги мактабларни босмачилардан ҳимоя қила олган эди. Биз улар билан ҳақли равишда фахрланамиз. Студентларга, ўқувчиларга, ёш муаллимларга ўша фидойилар ҳақида кўпроқ гапиришимиз ҳам фарз, ҳам қарз.

Қори Ниёзий шундай ёзади: «Ёш авлоднинг тарбияси фахрли ва олажаноб вазифа бўлиши билан бирга айни замонада у ғоят даражада мураккаб ва масъулиятлидир. Бу вазифани муваффақият билан бажариш учун ўқитувчи энг аввал ўз ишининг шайдоси, ташаббускори бўлиши керак. Шунинг учун ўқитувчиликни «сабаби овқат» учун формал «касб» қилиб олиш жуда хавфли бўлиб, ҳатто ёш авлоднинг тарбиясига зарарлидир... Агарда ўқитувчи бўламан десанг, энг аввало яхшилаб ўйла: сен уни касб этиб олмоқчи бўласанми ёки ғоявий майл ва рағбатинг борми? Чунки ўқитувчилик — касбилик эмас... Ҳақиқий ўқитувчи бўлиш учун аввало чин ҳавас ва ғоявий рағбатга, майл-истеводга эга бўлиш билан бирга, бу соҳада шайдои ва «фанатик» бўлиш керак! Акс ҳолда сендан кутилган натижа чиқмайди!»

Партия ва ҳукуматимизнинг ўқитувчилар ҳақидаги ғамхўрлиги ортиб бормоқда, муаллимнинг обрў-эътибори яхшиланмоқда: Бола ўқиши, муаллим унга билим, тарбия бериши, хат-саводга ўргатиши керак. Ҳар ким ўз вазифасини қойил қилиб бажариши лозим. Ўқитувчи ўз ишини қилсин, уни мактабга алоқаси бўлмаган ишлардан, айниқса, қоғозбозликдан озод қилиш шарт. Дарс вақтида, тарбиявий соатда, ота-оналар маж-лиси ўтказаетганида унинг ҳаёли «Мактаб ремонтига материални қаердан оламан!», «Уйимга гўшт керак эди», «Қишда синфни қандай иситамиз?», «Қўйларимга ем-хашак ғамлашга раис бува ёрдам бераармикан?» каби минг бир иқир-чиқирлар билан банд бўлиб, ўз устида ишлашга вақти қолмаяпти.

Муаллим ордену унвонларга учадиган тоифадан эмас; унинг рўзғори бут бўлсаю фақат мактабга боғланса — бас, мана шунинг ўзи энг катта муқофот.

Турли илмий-тадқиқот институтлари XXI аср ўқитувчисининг идеал моделини тузиш билан банд. Бу фойдадан холи эмас, албатта. Унга интилиш керак. Ўқувчилар ўз муаллимларига ўхшашга ҳаракат қиладилар, унга тақдир қиладилар. Н. А. Добролюбов ёзади: «Ўқитувчи ўқувчи учун инсон камолотининг олий намунасидир».

Ўйлаб тузилган, узоққа мўлжалланган оқилона программа зарур. Лекин завқ-шавқ билан дарс берувчи ўқитувчилар кўпроқ бўлгани яхши. Программадан бир оз четга чиқиш мумкин. Аммо биз программадан четга чиқиш у ёқда турсин, уни тўла бажара олмаемиз. Шу вақтгача 10 йил ўрнига 6-7 йил ўқидик. Тут барги тайёрлаш, ем-хашак йиғиш, қатқалоқни юмшатиш, яғана, сабзавот, пахта... Йиллар давомида бутифосдан «тўйиб-тўйиб» нафас олдик. У шунчалик соғлиқ учун зарарли экани, СССР Соғлиқни сақлаш министрлиги ва СССР Прокуратураси ниҳоят бутифос ишлатишни ва ишлаб чиқаришни тақиқлаб қўйди. Бундай қарор анча йиллар аввал қабул қилиниши лозим эди. Қанча кишиларнинг соғлиғига зарар етди, ахир!

Эй, «Ёшлик», программадан четга чиқишни айтасан-а! Наманган область, Тўрақўрғон районидеги Лермонтов номли мактабнинг 6-«б» синф ўқувчиларидан 27 киши лоақал ёзишни билмайдик-ку! Битирувчиларнинг талайгина қисми оддий программа саволларинию каср сонлар устида тўрт амални билиш-майти. Намангандан Совет Армияси сафига қақирилган бир йигит ота-онасига хат ёзаолмайдик, уйдан хат келганда жавоб ёздириш учун қисмидаги йигитларга ялинади... Ваҳоланки, биз «Саводсизлик 30-йиллардаёқ тугатилган!» деб кўкрагимизга уришни яхши кўраемиз!

Математика ўқитишнинг аҳволи ҳам ёмон. Съезд делегатлари бунга алоҳида таъкидладилар. Бу йил республика математика олимпиадасида Жиззах, Навоий, ҚҚАССР, Қашқадарё, Сурхондарё, Сирдарё областлари командалари олган очколар ғолиб команданинг битта ўқувчисининг очкосидан ҳам кам бўлди. Республика ёш физик-математиклар интернати бу йил 4-бултур эса 5-ўринни олди. Аслида, интернат командаси бошқа командаларга намуна бўлиши лозим эди.

Программадан четга чиқишни айтсан-а, «Ёшлик!» Синфдан ташқари ишлаш учун қўшимча адабиётлар, методик кўрсатмалар борми, деб сўрасанг-чи? Кейинги йилларда улар деярли чоп қилинмади. 10 йилдан бери дарслик чиқара олмаемиз-ку, қўп-қўп қўшимча адабиётга йўл бўлсин!

...Боланинг келгусида ким бўлиши ўқитувчига бевосита боғлиқ. Аммо, битта «лекин» бор: муаллимнинг гаплари билан ҳаётий ҳодисалар бир-бирига мос келиши керак. Мактабда ўқитувчи бир гапни жонини фидо қилиб ўқидирса-ю, ҳаётда унинг тескариси содир бўлиб турса!

Бола мактабни 17—18 ёшида битиради. Яхши тарбия олди,

— Бизнинг хотин овқатга нўноқ. Шўрва қайнатса картошкаси атала бўлади. Ҳар куни дастурхон устида жанжал. Кўча овқатга ўргандим...

Ақромжон Норбойнинг иштаҳа билан овқат ейишини кўриб хурсанд бўлди. Олча гулли чойнақда чой дамлаб кирган хотинига юзланиб:

— Энди ошни бошлайверинг, Широной! — деди.

— Йўқ, уринманг, — деди Норбой.

— Вой, уриниши борми...

— Раҳмат, келин. Мен ҳозир тураман.

— И-я, нега? Ун тўрт йилдан бери кўришмадик.

Бир кеча ётмайсанми, ахир?

— Ишларим юришиб кетсин, кейин кунда шунда бўламиз, — деди Норбой соатига қараб. — Ҳозир бир одам билан учрашишим керак.

— Яхши, учрашиб қайт. Унгача Широной ошни дамлаб қўяди.

— Бошқа сафар, дўстим...

— Қаерда тунайсан?

— Жой бор. Мен сени бир кўрай, кампирнинг дуосини олай деб келгандим. Кейин... анови «дипломат» сизларникида туратурсин. Ичида ҳужжатларим бор. Меҳмонхонада қолдиришга кўнглим бормади.

— Майли... Эртага келасанми?

— Қайдам, кўраман, иш битса...

Норбой аччиққина кўк чойдан босиб-босиб ичди, сўнг хайрлашиб йўлга отланди.

«Вой, бунингизда қурт бор экан-ку!...»

Норбой министрликдан боши осмонга етиб чиқди. Баҳор офтобининг ёқимли нурларидан ҳузурланиб, ям-яшил либосга бурканган дов-дарахтларга тўймай боқаркан, кўтаринки кайфиятда кўча кезиб анча юрди. Хурсандчилигини ким биландир баҳам кўргиси келди. Ақромжон эсига тушиб, соатига қаради: тўртдан чоракта ўтибди. «Ҳали ишхонасида. Заводига борсам-микан!» — деб ўйлади ва елиб келаётган қора «Волга»ни тўхтатди.

— Ошна, хўжалик моллари заводига обориб қўймайсизми?

Шофёр «майли» дегандек бошини лиқиллатди.

Норбой орқа ўриндиққа жойлашди. Машина ўрнidan жилди. Бир оздан кейин Норбой битта ўн сўмликни шофёрнинг кўкрак чўнтагига суқиб:

— Илтимос, мени завод дарвозасидан ичкарига киритиб қўйсангиз, — деди.

— Яхши, — деди шофёр хурсанд ҳолда.

Норбой икки қаватли маъмурий бино олдида машинадан гердайиб тушди. «Волга» изига қайтди.

Норбой завод ҳовлисида пича туриб, сўнг тор зинадан иккинчи қаватга кўтарилди. Ақромжонни излаб топгунча нафаси сиқилиб кетди. Битта эшикни очиб қараса, торгина хонада беш-олти киши ишлаб ўтиришарди.

Ақромжон уни кўриб, ирғиб ўрнidan турди-да, ҳаялламай коридорга чиқди.

— Бай-бай, ишхонами, ё товуқхонами? Бу каталакда қандай ишлайсан? — деди Норбой.

— Урганиб қолганмиз, — деди Ақромжон хижолатдан қизариб.

— Димиқиб кетдим. Ташқарига юр.

Ҳовлига тушиб, қайрағоч тагига боришди.

— Мени табрикларинг мумкин. Министрнинг суҳбатидан ўтдим. Энди камина — «Роҳат» кондитер ишлаб чиқариш бирлашмасининг директори Норбой Бўриев бўлдилар!

— Чин дилдан табриклайман! — деди Ақромжон ва уни қучоқлаб ўпди.

— Уйга қачон қайтасан? — деб сўради Норбой.

— Бизда бугун касаба союз мажлиси бор. Мен ревизия комиссияси номидан ҳисобот беришим керак. Мажлис тугаган заҳоти уйга учаман. Сен ҳозир бориб пича дам олиб тургин.

— Ундай бўлса мен ҳам кечроқ бораман, — деди Норбой ўйланқираб.

— Нега энди? Широнойга телефон қиламан, ошга уннайдим. Мен боргунча чой-пой ичиб ўтирасан...

— Ноқулай-да...

— Қизиқ экансан-у, нимаси ноқулай. Ўз уйингдай гап...

Ақромжон уни дарвозагача кузатиб борди.

Норбой таксига ўтирди-да, йўл-йўлакай бозорга тушиб ўтди. Ақромжонларникига кеча ҳам қуруқ борганини ўйлаб майда-чуйда нарсалардан харид қилди.

Норбой ҳовлига кириб келганда Ширин сабзи тўғрамоқда эди.

— Ассалому алайкум, келинг, — деди у ўрнidan кўзғалиб. — Нега овора бўлиб, нарса кўтариб юрибсиз?

— Яхши ўтирибсизларми? Ақромжон ҳали келмади-ми?..

— Ақром акам телефон қилдилар. Ошга уннаяман. Келинг...

— Қўлингизни қавартириб сабзи тўғраманг. Анови қоғоз халтада тўғралгани бор. Ушани ишлатинг.

— Айвонга чиқа қолинг. Дастурхон тайёр...

Норбой айвонга чиқиб ўтирди. Ширин дастурхондаги мева-чева устига ёпилган сочқни олиб, нон ушатиб қўйди. Бирпасда чой дамлаб келди. Уни пиёлага қуйиб меҳмонга узатди-да, «бемалол ўтиринг», деб яна ошхонага шошилди.

Норбой чой ичгач, елкасига костюмини ташлаб ҳовлига чиқди. Водопровод жўмраги остида косаларни чайётган қизчани гапга тутди:

— Исминг нима?

— Дилбар.

— Косаларни синдириб қўймайсанми?

— Нега синдираман? Синдирмайман.

— Шоколад ейсанми?

Қизча индамай ишида давом этди. Норбой боя ўзи кўтариб келган қоғоз халталарнинг биридан иккита конфет олиб қизчага берди. Дилбар косаларни сўрига элиб қўйгач, Норбойга орқасини ўғирганча конфет ейишга тутинди. Норбой эса жилмайиб унга қараб турарди. Бир пайт Дилбар ўгирилиб, кўзларини олақула қилганча:

— Вой, бунингизда қурт бор экан-ку! — деди.

Норбой қўлига олиб не кўз билан кўрсинки, конфет илма-тешик эди.

— Ҳа, майли, қуртсиз конфетга қарздорман. Эрта-индин шоколадлар чиқадиган ўша жойга бошлиқ бўлиб боряпман, — деди у ҳам тасалли оҳангида, ҳам жиндай мақтаниб. — Пул берсам, ўзинг морожний олиб биласанми?

— Ҳм-м!

Норбой чўнтагидан уч сўмлик чиқариб унга узатди. Дилбар пулни олиб кўчага чопди.

Ошхонадан иккита тарелка — бирида жизза, иккинчисиде тўғралган помидор кўтариб Ширин чиқиб келди.

— Ош пишгунча озроқ тамадди қилиб олинг, — деди у ва айвонга ўтиб қўлидагиларни дастурхонга қўйди. Жиззадан иштаҳани қитиқловчи хушбўй ҳид

таралди. Норбой ундан бир бўлакни оғзига солди:

— Оҳ-оҳ! Асл пазанда экансиз, Широной! Исмин-гизга монанд қўлларингиз ҳам жуда ширин-а!

Ширин қизаринқираб чиқиб кетишга чоғланган эди, Норбой тўхтатди:

— Узингиз ҳам жиззадан енг. Келинг, бир пиёла чой ичинг!

— Сиз совимасдан еб олинг. Биз Дилбар билан...

— Мен уни морожнийга юбордим. Жуда яхши кўраман, дейди.

— Вой, ўлмасам, кўчада машина кўп-ку, ахир!

— Аяган кўзга чўп тушади. Бола ёшлигидан пишиқ-пухта ўсгани яхши, — деди Норбой бепарволик билан ва гапни бошқа ёққа бурди. — Широной, эрингиз катта заводнинг бухгалтери. Сиз ҳам ишлайсиз. Топ-ганларингни нима қилдиларингиз? Уйингизда ҳатто тўкисроқ битта гилам ҳам йўқ. Бари тақир палос. Дурустроқ нарса олмагансизлар. Ёки пулни тузляяпсизларми?

— Пул қаёқда дейсиз, — деди Ширин ерга қараб. — Бошимизга кетма-кет ўлим тушди. Ойимиз, сўнг дадамиз қазо қилди. Маошдан бошқа даромад бўлмаса...

— Ҳа, баракалла! Ойликка қараб, кун санаб яшаб бўлмайди. Оилага яхши даромад керак. Катта уйингизнинг бўйи-эни қанча?

— Тўрту беш, шекилли...

— Мен янги ишга тайинландим. Суюнчисига ўша уйингизга мос битта қулинг ўргилсин гилам совға қиламан.

— Беҳуда уринманг, палосимиз бор! — деди Ширин.

— Палосни айтманг. Отпускангизда бизни олиб борай, кўрасиз. Ҳар уйга икки қаватдан гилам ташлаб қўйганмиз. Деворга осилгани бир неча! Яхши гилам — ўлмас мол! Қутлуғ кунга ҳам, ёмон кунга ҳам асқотади. Тўғрими? Ақром яшашни билмайди-да...

Ширин «Қозондан хабар олай-чи» деб айвондан тез чиқди. Дилбар келмадимикан деган умидда дарвозага қаради. Уйда бегона эркак билан ёлғиз ўтирганини кўни-кўшни кўрса маломатга қолиши тайин. Шу боис эри келгунича ошхонадан чиқмасликка аҳд қилди.

Ширин ошхонада идишларни тахлаб қўйиш билан овора эди, Норбой эшикдан бош суқиб:

— Ақром келмади-ку? — деди.

— Мажлис чўзилгандир-да...

— Ошни дамладингизми?

— Сабзисини қайнатиб қўйдим. Гуруч солаверайми?

— Ақром келсин, кейин...

Норбой бўйини чўзиб биқир-биқир қайнаётган қозонга қаради:

— Оҳ-оҳ, жониворнинг ҳидини қаранг! Широной, сизга маслаҳатим — гуруч солишдан аввал сабзи устида қайнаган шўрвадан бир-икки қошиқ ичинг, дори бўлади. Бамисоли малҳам. Мўмиёи асдан ҳам зўр. Ичинг, ўзингизни яхши парваришланг.

— Ёғлиқ шўрвани ичолмайман. Сизга сузиб берайми?

— Икки қошиқ сузинг-а.

Норбой ярим коса шўрвани останада тик турганча хўплаб ичди. Шу пайт Ақромжон кириб келди.

— Узр, куттириб қўйдим! Чой-пой бердимми? — деди у хижолатомуз.

— Ичдим, Широной аломат жизза пишириб бердилар. Мана ошнинг шўрвасидан ҳам татиб кўрдим. Асал!.. — деди Норбой негадир қизариб.

«Жанг қурбонсиз бўлмайди»

«Роҳат» кондитер ишлаб чиқариш бирлашмаси маъмурияти кўкиш фиштин бинода макон тутган эди.

Директор хонаси эса иккинчи қаватда жойлашганди. Унинг бўйи ўн, эни олти метр бўлиб, катта деразаларидан корхона ҳовлисидаги гулзор, ёнма-ён тушган цехлар, омборхоналар кафтдек кўзга ташланиб турарди. Хона яқин орада ремонт қилингани учун деворлари бўёқдан ялтилар, паркет пол чўғдек ёнарди. Эшикдан тўргача узун ва қалин гилам поёндоз тўшалганди.

Соат ўн бирларда директор хонасига одамлар йиғила бошлади. Девор чеккалари бўйлаб уч томонга қўйилган курсилардан цех бошлиқлари, катта-кичик омборларнинг мудирилари, экспедиторлар жой олишди. Уртадаги каттакон стол атрофида бир неча киши — ўнг томонда эгнига йўл-йўл кўк костюм-шим кийган, шапалоқдек қизил галстук таққан яғриндор, от жағ директор ўринбосари Жўра Мусаев, озгин, новча, жигарранг курткали бош инженер Босит Маллаев, қалин сочлари турмакланган дўмбоққина аёл — партком секретари Сония Каримовалар ўтиришарди; чап томонда эса кенг елкали, қизил юзли бош омбор мудири Вали Абдиев, директорнинг қурилиш бўйича ўринбосари, пакана Рифат Габдуллин, кўзлари ичига чуқур ботган экономист Тожи Ҳайдаров.

Тўрда уч киши кўр тўкканча ўтирарди: ёўладек гавдаси қора костюм-шимни ёриб юборгудай семиз, гўштдор юзига ҳуснбузар тошган, энсасидаги макка-жўхори попугидек бир тутам сочини тепакал бошига қайириб тароқлаган эллик ёшлардаги валломат — министр ўринбосари Тошмат Умаров, қизғиштоб костюм-шимли Норбой Бўриев, қора сочлари калта кесилган, қорақош, келишган йигит — райижроком раиси Пўлат Турғунов.

Ниҳоят, Тошмат Умаров томоқ қириб қўйгач, ўрнидан турди. Хонага сув қуйгандек жимлик чўкди.

— Ҳамма йиғилиб бўлдими? — деб сўради Тошмат Умаров ён-верига аланглаб ва негадир саволига жавоб ҳам кутмай гап бошлади:

— Уртоқлар! Бу ерга сизларни бирлашманинг янги раҳбари билан таништириш учун йиғдик. Мен, аввало, олдингизда турган жуда муҳим вазифаларни яна бир карра эслатиб ўтмоқчиман.

Бу — сифат масаласи. Сизлар чиқараётган маҳсулотлар дўконларда туриб қоляпти. Баъзилари савдодан қайтапти. Украина, Белоруссия республикалари ишлаб чиқараётган конфетларга талаб катта. Москва, Минск, Таллин, Харьков кондитер фабрикаларининг маҳсулотларини, айтайлик, ҳатто карамель конфетларини ҳам харидорлар талашиб олишади. «Роҳат» бирлашмаси маҳсулоти эса туриб қоляпти. Конфетлар пала-партиш ўралади. Улар гоҳо эзилиб, бир-бирига ёпишган бўлади. Бунга ким айбдор? Ҳаммамиз — шу ерда ўтирганлар! Таллин, Харьков олаётган хом ашёни биз олмай-мизми? Оляпмиз!.. Бундай камчиликларни тезда бартараф этиш керак. Шунинг учун бирлашма раҳбарини ўзгартдик. Министрлик ўртоқ Бўриев Норбой Бўриевични директорликка тавсия этди. Райком ҳам, райижроком ҳам бизни қўллаб-қувватлади. Норбой Бўриевич ҳали ёш, аммо кўпчиликка бош бўлиб юрган раҳбарлардан. Бу киши ўн тўрт йилдан бери раҳбарлик лавозимида жонбозлик кўрсатяптилар. Пахта заводини оёққа турғазиб бердилар. Булочка-кондитер фабрикасини қоқоқликдан илғорлар сафига олиб чиқдилар. Қисқаси, бу соҳада катта тажрибага эга...

Мажлис тугагач, Тошмат Умаров Норбойнинг қўлини қисиб табриклади, кейин уни қўлтиқлаб олганча одамлар орасидан намоийшкорона ўтиб, ҳовлига йўл олди. Директор ўринбосари Жўра Мусаев, бош инженер Босит Маллаев, экономист Тожи Ҳайдаровлар ҳам уларга эргшиб боришди. Дарвоза ёнига етганда

Тошмат Умаров янги директорни четга тортиб бир неча дақиқа алланарсаларни уқтирди. Сўнг хандон ташлаб кулди-да, ёнидагиларга кўз ташлаб, баралла деди:

— Албатта, гапингиз тўғри. Жанг қурбонсиз бўлмайди. Иш манфаати йўлида баъзиларнинг баҳридан кечиш мумкин. Биз буни қўллаб-қувватлаймиз. Ишларга ривож!

Улар самимий хайрлашишди. Норбой Бўриев изига қайтди. У хурсанд ҳолда ўз хонасига юрди. Ортидан Жўра Мусаев ҳам кириб келди.

— Менда гапингиз борми? Ё ишимни қилаверайми? — деб сўради у.

— Гаплашиб олайлик. Утиринг.

Жўра Мусаев янги директорнинг оғзига термилди.

— Идора штатлари бутми?

— Тўла.

— Бош бухгалтер қаерда?

— Бетоб.

— Қандай одам у?

— Ишига пухта. Аммо саломатлигининг мазаси йўқ.

Тез-тез тоби қочади.

— Ёшми?

— Олтмишдан ошган...

— Пенсияга чиқариш керак.

Шу пайт Норбойнинг хаёлига «Ақромни олиб келсам-чи» деган ўй оралади. Ахир, бу ерда унинг ишончли одамлари бўлиши керак. Қаранг, унинг ҳам омади чопиб турган экан.

— Бош бухгалтерни чақиртиринг. Чиройли қилиб пенсияга кузатайлик. Ешлар ҳам ишласин. Тушунтиринг.

— Маъқул, — деди Жўра Мусаев.

Бир оздан кейин улар хоналарни кўздан кечириш ниятида йўлакка чиқишди. Рўпарадаги хонада ўтирган ёшгина секретарь қиз ўрнидан туриб салом берди. Жўра Мусаев «Директор ўринбосари» лавҳаси ёзиғлиқ чарм қопланган эшикни очди.

Хона анча кенг, тўқис жиҳозланганди: стол атрофида сунячиқли стуллар, полда гилам поёндоз, бурчакда «Луч» рангли телевизор, радиоприёмник, юмшоқ диван...

— Хонангиз зўр-ку! — деди Норбой ва диванни кафти билан босиб қўйди.

— Аввалги директоримиз телевизорни ёқтирмасдилар. Шунинг учун бу ёққа олиб чиқдик, — дея хижолатомуз тушунтирди Мусаев.

— Бизнинг хонага кейинроқ бошқа мебель олдириб берарсиз? — деди Норбой.

— Албатта! Зўридан топтирамиз, телевизорни чиқартириб қўяйми?

— Майли, тураверсин. Битта телевизор сотиб олишга бирлашманинг қурби етар, ахир!..

— Сўзсиз!

Шундан кейин улар бошқа хоналарни ҳам бирма-бир кўздан кечиришди. Сўнг цехларни кўриш мақсадида пастга — биринчи қаватга тушдилар.

Қўли узун директор

Бош бухгалтер жойни бўшатсин, деган гап идорада яшин тезлигида тарқалди. Ҳар ким ўзича хулоса чиқарарди. Бундан ҳатто баъзиларнинг юраги пўкиллаб қолди.

«Тўяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр», деб ўйларди экономист Тожи Ҳайдаров. У оёғи куйган товۇқдек типирчилаб қолганлардан эди. Шу боис турли баҳоналар билан ҳадеб директор ҳузурига кириб-чи-

қар, хушомад қилиб, унинг кўнглини овлашга интиларди.

— Мева солишга картон идиш беришмаяпти. Директор завод билан гаплашиб бермасмикан? — деб ундан сўраб қолди бир куни бош инженер Босит Маллаев.

Унинг чўчиб турганича бор эди. Директор конфет ўраш цехида «ЛА-1», «ЛА-2» машиналарини чанг босиб ётганини кўриб тутоқиб кетган ва:

— Нега буларни ишлатмайсиз? — деб сўраганди.

— Бу машиналар чет элники. Бизда эҳтиёт қисмлар йўқ, — деди бош инженер арзигулик баҳона қидириб.

— Топинг! Арши-аълодан бўлса ҳам топинг. Ишлатинг! Техника ишламаган жойда инженернинг кераги йўқ! — деди директор гапни чўрт кесиб.

Босит Маллаев шуларни эслаб директор ҳузурига киришдан кўрқиб турганди, экономист жонига оро кирди.

— Мен сўраб чиқақолай, — деди Тожи.

— Тожи ака, илтимос!..

Тожи оёқ учиди юриб хонага кирди. Норбой телефонда аллаким билан гаплашмоқда эди. У кўз қирини ташлаб «ўтиринг» ишорасини қилди. Тожи тиржайганча унга термилиб ўтирди. Норбой гапини тугатиб, трубкани жойига қўйгач, Тожи:

— Анови картон заводи бизга идиш бермаяпти, — деди.

— Нега бермайди?

— Билмадим, томоғи тақиллагандир... — дея чайналди Тожи.

Картон заводи директорининг исм-фамилиясини, телефон номерини билиб келинг — деди Норбой.

Тожи топшириқни зум ўтмай бажариб қайтди. Қўлидаги бир парча қоғозни тавозе билан Норбойга узатди. Норбой қоғозга қараганча номер терди. Сўнг телефон трубкасини қўлоғига тутиб креслога ясланди.

— Алло!.. Малик Давронович, салом! Яхшимисиз? Мен «Роҳат» кондитер ишлаб чиқариш бирлашмасининг директори Норбой Бўриевман... Раҳмат. Бошлаб юбордик ишни. Кеча Тошмат Умаровичларникига меҳмонга борувдик. Ҳа, ҳа... Яхши... Хурсанд бўлдилар. Сизни истиқболли кадр дейишди. Буни шахсан Тошмат Умарович ҳам маъқуллади. У киши сизни яхши билар экан... Айтганча, бизда янги конфет ишлаб чиқилипти. Ҳали савдога берганимизча йўқ. Аввал сизга ўхшаш ошна-оғайнилар тотиб кўришсин-чи. Ҳа, аломат! Ичига коньяк тўлдирилган... Яна бир гап, Малик Давронович, идиш масаласида сал қийналиб қолдик. Ёрдам бермасангиз бўлмайди. А, лаббай? Уч норма дейсизми? Унда жуда эркалик қилган бўламиз. Икки норма ҳам етади. Ҳа, ҳозир боришади, айтаман...

Норбой трубкани жойига қўйиб, юзига жиддий тус берганча Тожиге қаради:

— Экспедиторга айтинг. Бир қути коньякли конфетдан олиб ўша кишининг ҳузурига тезда етиб борсин!

Тожининг оғзидаги оғзида, бўғиздаги бўғизда қолди — хушомад қилолмай хонани тарк этди.

Картон заводининг директори берган ваъдасининг устидан чиқди. Квартал планида кўрсатилганидан икки баравар кўп идиш ажратиб берилди. Картон идишлар олиб келинган куни Тожи ҳовлиқиб директор ҳузурига кирди:

— Ҳаммаёқни идиш босиб кетди. Яқин йилларда ҳали бунақаси бўлмаган эди. Одамлар сизга раҳмат айтишяпти. Директоримизнинг қўли узун экан, дейишяпти.

— Ҳали ишларимиз жуда зўр бўлиб кетади, — деди Норбой унга синовчан боқиб. — Сизга муҳим бир топшириқ бор... Ишонса бўладими?

Тожи илжайди.
 — Бемалол... ишонаверинг!
 — Идорадами, цехдами, қандай гап бўлса хабардор қилиб турасиз. Ким нима деса оқизмай-томизмай менга айтасиз. Келишдикми? Бу гап ўртамизда қолсин!..
 — Жоним билан! — деди Тожи жиддий тортиб.
 — Энди айрим кишиларни билиб олишимга ёрдам берсангиз?
 — Бош устига! — деди Тожи қўлини кўксига қўйиб.
 — Жўра Мусаев қанақа одам?
 — У... нима десам экан...
 — Очиғини айтаверинг. Гап шу ерда қолади.
 — Жўра Мусаев ишни билади. Одамгарчилиги ҳам бор. Аммо у бурганинг кўзини кўрган, илоннинг оёғини санаганлардан. Уни «беш оғиз» деб аташади.
 — Нима?
 — Беш панжасини оғзига баравар тиқишни яхши кўради. Аммо қўлидан ҳўкиз ҳам сув ичмаган...
 — Буни сал пайқагандай бўлувдим. Хонасини тўқис безатиб олибди...
 — Ҳа, омон бўлинг! Билибсиз. Лекин унга ишонса, қисқаси, у билан ишласа бўлади.
 — Абдиев-чи?
 — Абдиев! У унча-мунча одамнинг лабига кесак суртиб кетади. Вали Абдиев — антилопа. Синчиклаб қарасангиз, ўхшашлик топасиз. Гавдали, бўйдор, боши эса кичкина. Кўзига нимаики кўринса, қўлига неки тушса чайнамай сотади. Тошни ҳам, темирни ҳам ҳазм қилиб юборади! Ошқозони балол!
 — Оббо, сиз-эй! Бу ерда ҳамманинг лақаби бор экан-да. Бундай гаплар кимдан чиқади?
 — Асосан, Абдиевдан...
 — Унинг оғзи шунақа шалоқми?
 — Оғзи бузуқмас, тили дадил. Дадам раҳматли, бели бақувватнинг тили бийрон бўлади, дердилар. Абдиев шунақалардан. Уларни қўя туринг. Сиз анови агентдан сақланинг! У ҳамма гапни райкомга етказиб туради.
 — Сония Каримовами?
 — Ҳа, ўша. Ер тагида илон қимирласа билади. Дуторининг ипига тегсангиз, тамом! Дўппига тўрт кун, телпака тўққиз кун гапиради. Ёпишган жойини узади. Олдинги директорнинг тагида сув қуйган ҳам — ўша! Анча пайт бир-бирларига олов отиб юришди. Охири енгди, мочағар!
 Эшик қия очилиб, директор ўринбосарининг башараси кўринди.
 — Келинг, Жўра Мусаевич! Кираверинг, — деди Норбой.
 Жўра Мусаев хурсанд ҳолда хонага кирди. У директор билан қуюқ сўрашиб, хонани қадамлаб ўлчади. Кейин бошини сарак-сарак қилди.
 — Э, аттанг!.. Бир метрга чоғлиқ қилди-я!
 — Нимани айтяпсиз? — деди Норбой ҳайрон бўлиб.
 — Оғайнилар базадан кўнғироқ қилишганди. Антиқа мебель олишган экан. Бориб кўрдим. Ҳақиқатан зўр! Столига қараб, соч тараш мумкин. Ярқираб турибди. Афсус, бу хонага сизмас экан-да!
 — Бир чораси топилар.
 — Қандай чораси? Столининг бўйи саккиз метр. Уни кесиб бўлмаса. Шкафи бир ярим метр жойни олади...
 — Деворни сурсак-чи! Қўшни хона кимники?
 — План бўлими.
 — Уларга биринчи қаватдан жой топиб берарсиз. Директор хонаси савлат тўкиб турсин-да! Узи қанча тураркан у мебель?
 — Етти минг сўм.

— Пулини тўланг. Олиб келишга шошилманг. Хона битсин.

— Маъқул...

Эртасига омбор қурилиши тўхтатилиб, қурувчилар бригадаси директор хонасини қайта ремонт қилишга сафарбар этилди. Норбой вақтинча Жўра Мусаевнинг кабинетига кўчиб ўтди.

Янги директорнинг раъйига ҳеч ким юрак ю-иб қарши боролмади. Фақат Сония Каримова бир куни шу тўғрида гап очиб қолди.

— Норбой Бўриевич, омбор қурилишини тўхтатиб яхши қилмаяпсиз. Қанча дрозжи, какоо, крахмал, бошқа хом ашёларимиз очиқ ҳавода, брезент тагида ётибди. Сифати бузиляпти, — деди у.

— Шунча пайтдан бери ётибдими? Яна озроқ турса боши ёрилмас, — деди директор лоқайдлик билан. — Хона ремонт чўзилмайди. Уч-тўрт кунда битади.

— Норбой Бўриевич! Умуман шу ремонтнинг нима кераги бор эди? Ҳалиям бўлса тўхтатинг. Хонанинг бўёғи қуригани йўғ-у, яна ремонт, яна қанча харажат. Уша пулга боғча қурсак бўлмайдимиз?

— Боғча ҳам қураимиз. Ахир, Москва бир кунда бунёд этилмаган, Сония Каримовна! Ҳаммаси бўлади. Омбор ҳам битади.

— Гапингиз тўғрику-я, ортиқча безакнинг нима кераги бор?

— Керак, Сония Каримовна, безак ҳам, савлат ҳам керак. Сиз катта шаҳарлардаги корхона директорларининг кабинетларини кўрмагансиз. Қандай ҳашаматли! Улардан нимамиз кам? Оз маҳсулот беряпмизми? Даромадимиз камми?.. Раҳбарлик маданиятини кўтариш лозим. Қачонгача каталак хоналарда ўтириб раҳбарлик қиламиз?

Норбойнинг назарида шу гапдан сўнг Сония Каримова таслим бўлгандай туюлди. Аёл боши билан «маъқул» ишорасини қилди-да, чиқиб кетди. Аммо...

Сирли «дипломат»

Кечга яқин Жўра Мусаев бош бухгалтер Мадаминови директор ҳузурига бошлаб кирди. Икковлашиб Мадаминовга корхонадаги «аҳвол»ни обдон, силлиқчи-на тушунтиришди. Мадаминов қалин кўзойнагини чўнтагидан олиб рўмолчаси билан артди-да, директордан қоғоз сўради. Сўнг хотиржам қиёфада ариза ёзишга киришди.

Мадаминов чиқиб кетгач, Норбой Ақромжон ҳақида ўйлай бошлади. Қандай бўлмасин, уни бош бухгалтерликка тайинлаш керак, деган қатъий қарорга келди. Чунки у ўзининг одами. Ақромжонга суянса, ишонса бўлади. Очиғи, иш билан ўралашиб уларникига боришни ҳам унутиб қўйди. Ҳар оқшом меҳмондорчилик. Бир куни кечки овқатга Жўра Мусаев, бошқа сафар Абдиев ёки Тожи Ҳайдаров уйларига қўярда-қўймай олиб кетишади. Директор ўртада талаш, қулоқ чўзма...

Норбой қоғоздан бош кўтармай, кириш-чиқим ҳужжатларини имзолаш билан банд эди. Эшик оҳиста очилди.

— Мумкинми, хўжайин?

— И-я, и-я, Ақромжон! Кел, оғайни, — дея Норбой ирғиб ўрnidан турди ва илиқ кўришиб, елкасига қўл ташлаб кулди-да, диванга таклиф қилди.

— Умринг узоқ бўларкан, оғайни, — деди Норбой хурсанд бўлганча. — Чин сўзим, ҳозиргина сени ўйлаб ўтиргандим.

— Ҳалитдан кўзингни шира босиб, бизни унутдингми? Ҳар куни алламаҳалгача кутамиз. Дарагинг йўқ.

Ё раҳбарларнинг сўзи бошқа, иши бошқа бўладими?

— Кечир, оғайни. Иш кўпайиб кетди. Кечқурун бири у ёққа, бири бу ёққа судрайди. Бормай десам, хафа бўлишади. Калондимоғ дейишади. Бугун сеникига албатта бормоқчи эдим.

— Қани, кетдик!..

— Бир оз сабр қил. Гап бор. Ўзинг келиб қолганинг яхши бўлди. Очиғи, бу ерда ҳар хил одамлар ишлайди. Уларнинг ичида менинг ҳам ишончли кишиларим бўлиши керак... Бош бухгалтер кекса, касалманд экан. Пенсияга чиқаряпмиз. Шу лавозимни сенга олиб берсам? Бирга ишласан?

Ақромжон бундай таклифни кутмаган эди.

— Нега ўйланг қолдинг? — деди Норбой. — Тур, столга бориб ўтир-да, ариза ёз!

— Шошма, оғайни, аввал яхшилаб ўйлаб кўрай.

— Вой, қизиқ экансан, нимасини ўйлайсан?

— Ўйлайдиган томони кўп. Ишда аччиқ-чучук гап ўтади. Дўстлигимизга раҳна тушиб қолмасмикан, деб чўчинаяман.

— Хизмат ўз йўлига, дўстлик ўз йўлига! Маошинг кўпаяди, мева-чеванинг ичида бўласан. Сенга дўстона мурувват қилсам...

— Ана кўряпсанми? Мурувват деяпсан? Мен оч қорним, тинч қулоғим тарзида яшашни афзал кўрган одамман.

Норбой хахолаб кулди.

— Ҳалиям ёшликдаги ғўрлигинг қолмабди! Ҳаётга чуқурроқ назар ташласан-чи! «Оч қорним — тинч қулоғим» эмиш. Бунинг замирида нима бор? Айтайми? Лоқайдлик, ўта кетган пассивлик, худбинлик бор! Тур, ариза ёз!

— Шошма. Ҳали ишхонадан рухсат олишим керак. Хотин билан маслаҳатлашиб кўрай.

— Оғайни, мени тушунсанг-чи. Бош бухгалтерлик катта лавозим. Бу ўринни узоқ бўш сақлаб бўлмайди. Министрлик, ё бошқармадагилар бундан хабар топишса, дарров ўз одамларини тиқштиришади. Темирни қизиғида бос, деганлар. Тур, уйга борсак борайлик. Келиндан ўзим рухсат оламан...

Кечқурун дастурхон устида Норбой шу ҳақда гап очди.

— Иштиёр ўзларида, — деди Ширин ўйланқираб.

— Ҳа, баракалла! Ана, Ақромжон, келинимиз — оқила! Тушунган одамнинг садағаси кетсанг арзийди. Эртага ишхонадан ҳисоб-китобингни ол. Ариза ёз. Вақти келса, келинни ҳам олиб кетамиз. Нима дедингиз?

Ширин, «қайдам» дегандек, елкасини қисиб қўйди.

— Мактабда маошингиз қанча?

— Юз йигирма сўм, — деди Ширин.

— Ҳар куни борасизми?

— Ҳафтада тўрт кун.

— Бизда беш кун ишлайсиз. Маошингиз нақд икки юз сўм. ОТК ёки ОКПда маҳсулот сифати назорати бўлимига бошлиқ бўласиз. Енгил иш. Қорин — тўқ, асаб бузилмайди, маъқулми?

— Ақром акам биладилар, — деди Ширин ва аста ўрnidан туриб ошхонага йўл олди.

Овқатдан сўнг Норбой, «дипломат»дан зарур ҳужжатини олмоқчи эканлигини айтди. Ширин «хўп» деганча ичкарига кириб кетди. Норбой ҳам ўрnidан туриб унга эргашди.

Дипломат кўздан пана жойда эди. Ширин уни Норбойнинг қўлига тутқазиб, халақит бермаслик учун эрининг ёнига қиқишга чоғланди.

— Бирпас сабр қилинг, — деди Норбой «дипломат»ни диван устига қўйиб, ёнидан калит олиб очар-

кан. — Иссиғида яна жойига маҳкамлаб қўясиз...

Ширин дераза олдида ташқарига қараганча тик туриб қолди. Ўзини бепарво тутишга қанчалик уринмасин, барибир кўз қири Норбойнинг хатти-ҳаракатига беихтиёр тушди: У икки тахлам пулни шоша-пиша қўлтиқ чўнтагига тиқди. Сўнг «дипломат»ни қулфлаб жувонга узатди. Ширин уни оларкан, «ичи тўла пул экан» деган хаёлга борди, негадир бирдан аъзойи-бадани титраб кетди. «Бу сабилни қандай сақлаш мумкин? Кўпинча уйда ҳеч ким бўлмайди», — деб ўйлади. Ўзини босиб олиш учун бошқа хоналарга ўтди. Дилбарнинг очилиб қолган устига кўрпани тортиб қўйди. Кейин ташқарига чиқди.

— Келинойимни қачон олиб келасиз? — деб сўради у Норбойдан. Бу билан «омонатингизни қачон олиб кетасиз» демоқчи бўлди.

— Уй беришмоқчи. Кўчириб келаман. Меҳмонхона ҳам жонга тегди, — деди Норбой.

— Унгача бизниқида турсинлар, — деди Ақромжон.

— Уй нақд! Райижроком истасам бугун уй топиб беради. Шефимиз Тошмат Умарович коттеж ваъда қиляптилар. Биратўла ўшанга кўчиб борасан, деяптилар. Шунинг учун уй масаласини қўзғамай турибман...

Норбой кетди. Уни кузатиб ташқаридан қайтган Ақромжонни хотини ёнига қақирди:

— Бу ёққа келинг!

— Нима дейсан?

— Билагимни ушланг!.. Боядан бери баданимнинг титроғи босилгани йўқ. Уртоғингизнинг папкасида қанақа «ҳужжат» борлигини биласизми?

— Нима экан?

— Ичи тўла пул!

Ақромжон анграйиб қолди.

— Аниқ кўрдингми? — деб сўради у.

— Кўр эмасман-ку! Омон-эсон қўлига топширсак бўлгани эди. Юринг, бошқа жойга беркитиб қўяйлик.

Эр-хотин оёқ учда юриб уйга киришди. Ширин «дипломат»ни жойидан олиб эрига узатди. Ақромжон уни худди «бомба»ни ушлагандек эҳтиёткорлик билан тутиб подвалга олиб тушди.

«Хавфли одам»

Бугун Норбой Бўриев беҳад хурсанд эди. Бирлашма квартал планини ялпи маҳсулот бўйича анча ошириб бажарди. Эрталаб министрликдан қўнғироқ қилиб миннатдорчилик билдиришди. Бунинг устига Норбойнинг режалари аста-секин амалга ошаётган эди. Ақромжонни корхона бош бухгалтерлигига тайинлади. Буйруқни дастлаб бошқарма, сўнг министрлик бирон-бир эътирозсиз тасдиқлади. Энди ишхонанинг энг муҳим ва йўғон томирларидан бири ишончли одам қўлига ўтди. Ақромжон ҳисоб-китобни пухта билади. У билан тоғни толқон қилиш мумкин.

Қия очик эшикдан тиржайиб Тожи Ҳайдаров кирди.

— Мумкинми, Норбой Бўриевич, — деди у хиёл эгилиб.

— Сиз учун эшигимиз ҳаммиша очик. Келинг! — деди Норбой жилмайиб.

— Мен нохуш хабар топиб келдим. — Тожи бирдан жиддий тортиб, эшикка хавотир билан қараб қўйди. — Анови агент босар-тусарини билмай қолган. Бир балони бошлади, у лаънати!

— Нима гап?

— Сўзимда битта ёлғон бўлса шамдай қотай. Анови Сония план бўлимидагилар билан тил бириктириб юрибди. Ҳаммасини райкомга айтишармиш. Иссиғида у ғаламиснинг пайини қирқиб қўйинг. Нафаси ўчин!

— Сония шунақа хавфли одамми?

— Хавfli дейсиз-а, у — даҳшат!
— Унинг қандай камчиликларини биласиз? — деб сўради Норбой.
— Утакетган кўрс. Муомаласи совуқ.
— Ишда-чи?
— Ишда мажлисбоз. Йиғин бўлса, дўппига тўрт кун, телпака тўққиз кун гапиради.
— Оиласи, ахлоқи қандай?
— Ахлоқими? Шу Жўра ака билан апоқ-чапоқ, доим бир-бирларининг хоналарига кириб ҳингир-ҳингир қилишади...

Норбой Бўриев партком секретарининг курагини ерга теккизадиган бирор аниқ нуқсон тополмагач, асабийлаша бошлади. Нима қилиш керак? Балки муросага келиб, «узр, бу ёғига бамаслаҳат иш юритамиз», десинми? Кейин нима бўлади? Жилув унинг қўлига ўтиб кетмайдими? Норбойнинг оёқ-қўли боғланиб қолмайдими? Якка ҳокимлик қилмаган раҳбарнинг ҳолига вой! На ўзига, на бошқа бировга сариқ чақалик нафи тегади. Ҳар жойнинг тулкисини ўз ити билан овлаш керак! Норбой чўнтагидан бир тахлам йиғирма беш сўмликни олиб оқ қоғозга ихчам қилиб ўради. «Жазоси — мана! Ишининг равнақи учун садақа! Кетса-кетар! Шунча харажатнинг бир томчиси».

Норбой кўнгли равшан тортиб шоша-пиша министрликка — Тошмат Умаровга кўнғироқ қилди.

— Ассалому алайкум, ака! Бу мен, Норбойман. Ҳузурингизга бормоқчи эдим. Ҳа, тинчлик, маслаҳатингиз керак. Ҳозир етиб бораман...

Умаров телефонда ундан «нима гап, тинчликми, тўра йигит» деб сўради. Демак, шефнинг кайфияти яхши. У Норбойдан хурсанд бўлган чоғларда эркалаб «тўра йигит» деб чақирарди. Икковининг тил топишганига ҳам мана ўн уч йилдан ошяпти. Аслида улар тасодифан учрашиб, танишиб қолгандилар.

Норбой бир йили Кавказга дам олгани бориб, министрликда инспектор бўлиб ишлайдиган Тошмат Умаров билан танишган. Норбой уни гоҳ кабоб, гоҳ бедана қовурдоқ билан меҳмон қилган. Курорт атрофидаги барча ресторан ва кафеларга бирга боришган. Хайрлашув чоғида эса, учрашиб туришга, борди-келди қилишга ваъдалашганлар.

Кўп ўтмай Умаров министрликда бўлим бошлиғи лавозимини эгаллади. Областда командировкада юрганида Норбойни йўқлаб уйига келди. Норбой меҳмон шарафига кўчқор сўйиб, иззат-икромни жойига қўйди. Японияда тикилган костюм-шим, қимматбаҳо сур телпак тақдим этди.

Умаров қарздор бўлиб юрадиганлар хилидан эмас эди. Ошна-оғайни, таниш-билишларини ишга солиб, пахта тозалаш заводининг экономисти Норбой Бўриевга директорлик лавозимини олиб берди.

Умаров министр ўринбосарлигига тайинланганда Норбой бир қоп семирди. Турли сарпо-суруқлар, ноёб совғалар олиб Умаровни излаб борди, куюқ табриклар қайтди. Шу орада заводда ишқалликлар чиқди. Иш судга бориб тақалиши аён бўлиб қолгач, Умаров усталик билан Норбойни консерва заводига бошлиқ қилиб ўтказиб юборди...

Тошмат Умаров юзида хуш табассум билан Норбойни кутиб олди.

— Хўш, тўра йигит, ўтиринг, — деди у ва бир пиёла кўк чой қуйиб узатди. — Шоколадига қарздормиз.

Улар маъноли кўз уриштириб олдилар. Сўнг министр ўринбосари стол тортмасини бир қарич чамаси тортиб очди-да, ўрнидан туриб, қабулхонага чиқди. Норбой эса эпчиллик билан пулни жойлаб, тортмани тезгина ёпиб қўйди.

Умаров яна хонага қайтиб кирди. Стол тортмасига кўз қирини ташлади-да, Норбойнинг қўлидан пиёлани олиб, чой қуйиб узатди.

— Оббо, тўра йигит-эй, яқинда яна хурсанд қиламиз. Коттежлар битай деяпти. Бир ҳафта, нари борса ўн кунда оламиз. Тайёргарликни кўраверинг.

— Раҳмат ака! Бахтимизга омон бўлинг.

— Хўш, бирлашмада ишлар қалай? Айтмоқчи, биздан қандай маслаҳат керак?

— Ишлар чакки эмас. Квартал планини бажардик.

— Хабарим бор.

— Ака, тўғри айтган экансиз. У ерда ҳар хил тоифа одамларга дуч келяпман. Баъзиларининг танобини тортиб қўйдим. Битта кўппакка кучим етмай қолди. Сиз ёрдам бермасангиз, акиллаб кўзимни очирмай қўйди.

— Ким у?

— Сония Каримова.

— Партком секретари. Хўш, нима дейди?

— Ҳеч бир ишим унга ёқмаяпти. Райкомга бораман, директор устидан шикоят қиламан деб юрибди.

— Нима деб шикоят қилармиш?

— Бош бухгалтерни пенсияга чиқардик. Бу ёқмади. Янги бухгалтер олдик, у ёқмади. Хуллас, гапни кўпайтиряпти. Мен ҳақимда райкомга нотўғри фикр айтиб қўймасин деб чўчияпман. Жағини пешлаб олган.

— Оббо, тўра йигит-эй, аёлдан кўрқяпман денг. Иложсиз иш борми? Думини кўқонча қилиб бураб қўйяйми?! Бугунги «Правда» газетасини ўқидингизми?

— Йўқ.

— Чакки қиласиз. Бунақада замондан орқада қолиб кетасиз. Ҳеч бўлмаса бош мақолани ўқиб чиқиш мумкин-ку!

Давоми журналнинг

келгуси сонида

АЗИЗ ЖУРНАЛХОНЛАР!

«Ёшлик» журнаliga 1988 йил учун обуна бўлиш давом этмоқда.

Обуна «Союзпечать»нинг барча бўлимларида қабул қилинади.

*Обуна баҳоси:
бир йилга — 6 сўм.*

Тўлапберган
Қайпбергенов

ЭТИК ТАҚСИМЛАШ

Неварам туғилган куни тонг саҳарда чопар келиб: «Этик тақсимлашга бағишланган йиғилишга борарканси-из!» деб айтди.

Овулда энди артель ташкил этилаётган пайтлар эди, йиғилишга деса одамлар тўйга айтилгандек югуриб боришарди. Камина ҳам шоша-пиша йўлга чиқдим. Ҳадемай артелнинг ҳамма аъзолари кенгаш ўтадиган жойга йиғилишди. Артель бошлиғи — Кенжамурод деган батрак алвон ёпилган стол ортида туриб, деди:

— Овулдошлар, артель аъзоларига юқоридан этик юборишти. Ҳозир шуни адолат билан бўлишимиз керак. Хў-ўш, этик тақсимлашга бағишланган йиғилишни очса-ак... қаршилар йўқми?

— Йўқ! Оч! Очавер! — деди ҳамма бараварига.

— Ундай бўлса, ўртоқлар, этик тақсимлашга бағишланган йиғилишимиз очик, — деди Кенжамурод ва минлик билан. — Хў-ўш, ўзларингизга маълум, мен артелнинг бошлиғиман. Нима кўп, кунни кун, тунни тун демай юришим кўп. Шунинг учун... бир жуфт этик менга тегишли бўлса керак, а?

— Тегишли! Тегишли! — кўпчилик шундай деди. Бошлиқ айтди:

— Тегишли деб билганлар қўл кўтарсин қани!

Қўшилиб қўл кўтардик.

— Овулдошлар, ўзларингдан қолар гап йўқ, ташвишим кўп, лекин ҳамма ташвишимга хотиним Турсун ҳам шерик. Бечора вақтида овқатимни пиширади, кўрпа-тўшагимга гард юқтирмайди, хуллас, айтаверсам, адоғи йўқ. Энди... унга ҳам бир жуфт этик тегишлидир, дейман?

— Тегишли! — деди аллаким.

— Тегишли, тегишли!

— Ундай бўлса, қўл кўтаринглар! — деди бошлиқ. Биз қўл кўтардик.

— Биласизлар, менинг ёлғиз ўғлим бор — Тўлибой, жийрон қашқамни суғорадиган — шу, ем-хашагига қарайдиган — шу. Қолаверса, кечқурунлари ликбезга қатнаш нияти ҳам йўқ эмас. Қоронғида қоқилиб-суришиб юрса қандоқ бўлар экан? Энди... инсоф билан айтганда... бир жуфт этик...

— Тегишли! — деди кимдир.

— ...Тегишли бўлса керак, албатта?! — деди бошлиқ салмоқлаб.

— Тегишли!

— Тегишли!

Бошлиқ энгил нафас олиб:

— Қани, ундай бўлса, бир қўл кўтаринглар! — деди. Ҳаммамиз қўл кўтардик.

— Уртоқлар, — деди бошлиқ. — Артелишимиз аъзоларига ажратилган бор-йўқ этикни тақсимлаб бўлдик. Келганларинг учун раҳмат. Шу билан этик тақсимлашга бағишланган йиғилишимиз ёпиқ!

Мели Фармонов

Ҳазил пайров

Йиғлаётган қиз

Йиғламоқ тиларман, қайнаб йиғлагин,
Тишларингни секин қайраб йиғлагин.
Ўнта мард ўғлонинг бўлгунча йиғла,
Юзта мард ўғлонинг бўлгунча йиғла.
Мингта мард ўғлонинг бўлгунча йиғла,
Паймонанг тўлгунча, тўйгунча йиғла.

(Йўлдош Эшбекнинг «Йиғлаётган қиз» шеъридан)

Тортинмай, тап тортмай ўкириб йиғла,
Йўталиб аксириб, кекириб йиғла,
Кулганларни кўрсанг жекириб йиғла,
Овлоққа чекиниб, бекиниб йиғла.
Дилинг нечун хундир, не сабаб, айтма,
Маҳкам тур, ҳеч кимга сир, жавоб айтма.
Йиғлайвер гоҳ сархуш, гоҳида сармаст,
Йиғисиз яшамоқ о, мумкин эмас.
Сени мен қаҳрамон атагим келар,
Ҳар куни юз бора мақтагим келар,
Шоирингни алқаб-алқаб йиғлагин,
Онанг оқ сутини оқлаб йиғлагин.
Китобим нашрдан чиққунча йиғла,
Қўлимга гонорар теккунча йиғла!

Муқованинг 1-4-саҳифаларини
рассом А. Сўхарев ишлаган